

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI KIADVÁNYAI

ACTA ARCHAEOLOGICA MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

SZERKESZTIK: GRÓF ZICHY ISTVÁN, FETTICH NÁNDOR ÉS LÁSZLÓ GYULA

XXVI.

MOZSOLICS AMÁLIA

A KISAPOSTAGI KORABRONZKORI URNATEMETŐ

FÜGGELEK

MÉRI ISTVÁN: A MÉSZBETÉTÁGY ELKÉSZÍTÉSÉNEK MÓDJA
A KISAPOSTAGI EDÉNYEKEN

MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM

B U D A P E S T

1 9 4 2

54426

MOZSOLICS AMÁLIA

A KISAPOSTAGI KORABRONZKORI URNATEMETŐ

FÜGGELEK

MÉRI ISTVÁN: A MÉSZBETÉTÁGY ELKÉSZÍTÉSÉNEK MÓDJA
A KISAPOSTAGI EDÉNYEKEN

AMÁLIA MOZSOLICS

DER FRÜHBRONZEZEITLICHE URNENFRIEDHOF VON KISAPOSTAG

ANHANG

ISTVÁN MÉRI: DIE ANFERTIGUNG DER INKRUSTATIONSBETTEN
AN DEN GEFÄSSEN VON KISAPOSTAG

MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM

B U D A P E S T

1 9 4 2

MTA
KIK

0 00006126144 3

353134

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

FELELŐS KIADÓ: DR. FETTICH NÁNDOR

NYOMATOTT KARCAGON, KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
GEDRUCKT IN KARCAG, BEI JOSEF KERTÉSZ

MEGJELENT 500 PÉLDÁNYBAN. — ERSCHIENEN IN 500 EXEMPLAREN.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtelt 3961/197 0 sz.

I. A LELETEK ISMERTETÉSE

Évek folyamán Kisapostagon több ásatás volt, amelyek eredményeképpen eddig összesen negyven urnasírt tártak fel és egyben nagyon sok szőrványos lelet is került a székesfehérvári múzeumba. Bár az egész temető még nincsen feltárva, mégis ajánlatosnak látszik, hogy az eddig kiásott kisapostagi anyagot ismertessük, mert több olyan lelet került felszínre, amely sok tekintetben döntő fontosságú a dunántúli korai bronzkor kronológiájának megállapítása szempontjából.

Az első próbaásatás Marosi Arnold vezetésével 1934. február 26-án volt. Több sírt tártak fel és az anyagot a kisapostagi iskolában gyűjtötték össze, ahonnan a legtöbb darab a székesfehérvári múzeumba került.¹

A leletek felsorolása. 3 többesmenetű bronz karperec (V. t. 4, 5, 7), átm: 7.8, 6.6, 5.3. Bronz tűk (V. t. 31—35, 37—41), h: 11.3, 14.5, 10.7, 8.5 (hegye letörött), 9, 11.7 (hegye letörött), 10, 9, 10, 11.5 (hegye letörött), 13. 2 kis bronz karika (V. t. 42, 34), átm: 1.2, 1. Bronz tör (V. t. 36), h: 8.2. Pápaszemes csüngők (VI. t. 35, 36), h: 3, 3.6, (VII. t. 35 töredékes). Pitykéek (VII. t. 36—70), a legnagyobb darab átm: 1.8. Lemez-
ből készült csövecskék, legtöbbszörre visszahajlított szélű lemezek töredékei (VIII. t. 1—30 és VI. t. 37—40), legnagyobb darabok h: 3.8, 3.9 és 6.3. 54 darab huzalból készült csövecske (VII. t. 41—45), a VI. t. 42 h: 5.2. Visszahajlított szélű lemezek (VIII. t. 32—76 és VI. t. 9—23, 27, 28); a VIII. t. 34 sz: 4.4; a VIII. t. 33 méretei: 2.7, 3.4; a VI. t. 23 méretei: 2.4, 2.6. Többszörösen hajlított lemezek bronzból (VI. t.

24—26 és VII. t. 13—14); VI. t. 25 méretei: 2.6, 1.8; VII. t. 19 méretei: 2.5, 1.4. Gyöngyök (V. t. 46, 48). Mészbetétes díszítésű füles bögrék: IX. t. 1 (ma: 8.8, pá: 8), IX. t. 2 (ma: 9.2, pá: 9.5), IX. t. 6 (ma: 8.3, pá: 7.8), IX. t. 15 (ma: 6.2, pá: 6.5), IX. t. 25 (ma: 7.5, pá: 7.1), IX. t. 34 (ma: 9.8, pá: 8.9, fá: 3.3). Füles bögre (IX. t. 28), ma: 5.8, pá: 5.7. Egyszerű füles csészék kihajló peremmel: IX. t. 34 (ma: 7.3, pá: 6), IX. t. 45 (ma: 7, pá: 4.5), IX. t. 46 (ma: 5.7, a perem kiegészítve). 2 drb. díszített talpas edényke: IX. t. 30 (fá: 4.1, pereme hiányzik) és IX. t. 31 (ma: 5.5). Ovális alakú talacska két kivágással (X. t. 18), pá: 6.5. Talpas talak: X. t. 13 (ma: 6.9, pá: 13), X. t. 14 (ma: 6.8, pá: 10.7), X. t. 15 (ma: 6.5, pá: 11), X. t. 16 (ma: 5.8, pá: 11.7), X. t. 17 (ma: 5.5, pá: 9.6). Négyfülű tál (X. t. 22), ma: 9.3. Kis egyfülű tál (X. t. 6), ma: 4.2, pá: 9.2. Hálósúly (X. t. 24), m: 11. 5 urna: XII. t. 5 (fá: 12.5), XII. t. 7 (ma: 27.9, pá: 23, fá: 9.5), XII. t. 9 (ma: 33.3, pá: 31).²

Vétel útján még a további tárgyak kerültek a székesfehérvári múzeumba: Háromfülű tál (X. t. 3), ma: 5.8, pá: 13, fá: 4.5 (alján bekarcolt kereszt). Tál, peremén két helyen átfúrva (X. t. 25), ma: 4.8, pá: 12.5. Lapos tál egy füllel (X. t. 5), ma: 3.5, pá: 11.6. Tál négy nyulvánnyal, az egyikén alul kis fülecs (X. t. 2), ma: 4.2, pá: 9.3, fá: 4. Egyfülű tál (X. t. 7), ma: 4.5, pá: 8.8. Mészbetétes díszű kis csésze, kis füleccsel (IX. t. 27), ma: 5.8, pá: 5. Mészbetétes díszítésű füles bögre (IV. t. 103), ma: 7.9, pá: 6.8. Kisebb edény, alsó része vonalkázott háromszög-díszítéssel (IX. t. 32). 5 darab díszítés nélküli füles bögre: IX. t. 29 (ma: 8, pá:

¹ Sajnos a kiásott anyagot sírok szerint nem tartották külön és ezért a leleteket csak a leltári napló alapján közölhetem. A leletek felsorolása: Székesfehérvári Szemle, 1934, I—II. füzet, 46. o. — Rövidítések: magasság: ma, peremátmérő: pá, fenékátmérő: fá, hosszúság: h, szélesség: sz, átmérő: átm. A méreteket centiméterekben közlöm.

² E tárgyakat Erdős Imre állami tanító gyűjtötte össze Kisapostagon és engedte át a székesfehérvári múzeumnak. Naplósám: 8989—9031. Két nagyobb, visszahajlított szélű bronzlemez a Magyar Nemzeti Múzeumban van.

7.8), X. t. 35 (ma : 7, pá : 6.2). Tű, kiszélesedő nyakrésszel (V. t. 41), h : 14.5. 2 darab pápaszemes csüngő (V. t. 29, 30), h : 4.3. 2 kis többszörösen karperec bronzból (V. t. 6, 8), átm : 4.3, 4.2. Visszahajlított szélű lemezek és töredékek (VI. t. 66—110), VI. t. 75 méretei : 2.2, 2.4; VI. t. 76 méretei : 3, 2, 6; VI. t. 85 méretei : 3.8, 2.1; VI. t. 106 méretei : 1.3, 2.4. Huzalból készült csövecskék, pitykék, dentalium gyöngy (V. t. 50).³

Egy későbbi naplótétel még a következő tárgyakat említi, mint a fenti ásatásból származókat: Kétfülű urna (X. t. 28), ma : 21, pá : 16, fá : 8.5. Fazék ujjbenyomásos bordával, pereme alatt négy bütyök. Urna kihajló peremmel (XII. t. 10), ma : 30, pá : 25.7, fá : 9.5. Fazék egy füllel, pereme alatt mészbetétes díszítés (XII. t. 11), ma : 27.7, pá : 30.5, fá : 11.2. Nagyobb edény, pereme alatt négy füllel (XII. t. 8), ma : 29.5, pá : 20.5, fá : 9.9. Egyfülű tál (X. t. 21), ma : 9.8, pá : 14. Nagyobb urna, pereme letörött (XII. t. 6 edénnyel hasonlítható össze). Függeszthető edények : IX. t. 4 (ma : 8.2, pá : 9.1), IX. t. 5 (ma : 8, pá : 7.5, fá : 3.5), IX. t. 42 (ma : 5.1, pá : 5.3). 5 darab mészbetétes díszítésű füles bögre : IX. t. 14 (ma : 7.8, pá : 8.4, fá : 3), IX. t. 21 (ma : 7.8, pá : 6.5), IX. t. 22 (ma : 7.5, pá : 6.5, fá : 2.5), IV. t. 101 (ma : 4.9, pá : 5.2). Bekarcolt díszítésű talpas edényke (IX. t. 26), fá : 2.6. Kis talpas tál (X. t. 8), ma : 3.9, pá : 7.8. Kisebb edény fenékrésze, valószínűleg függeszthető edényke töredéke (X. t. 1), fá : 2.5. Kis füles pohár, mészbetétes díszítéssel (IX. t. 33), ma : 3.1, pá : 3.6. 3 darab talpas tál : X. t. 9 (ma : 6.2, pá : 14, fá : 4, talpán keresztmintá); X. t. 13 (ma : 6.1, pá : 14.5, fá : 4), X. t. 23 (pá : 14.5, talpa letörött, tálrésze is töredékes), X. t. 20 (ma : 9, pá : 21). Kis mészbetétes díszítésű edény két füllel (IV. t. 102), ma : 6.3, pá : 5.7. 18 darab különböző alakú füles bögre és füles korsó : IX. t. 8 (ma : 8.7, pá : 5.2, fá : 2.6), IX. t. 9 (ma : 12, pá : 6.5, fá : 3), IX. t. 10 (ma : 11.8, pá : 6.6, fá : 3.5), IX. t. 11 (ma : 11, pá : 5.6, fá : 3), IX. t. 12 (ma : 11.3, pá : 6, fá : 2.6), IX. t. 13 (ma : 9.6, pá : 6.1, fá : 2.7), IX. t. 16 (ma : 7.8, pá : 4.5), IX. t. 17 (ma : 8.9, fá : 3.2), IX. t. 18 (ma : 9.7, pá : 5.5, fá : 2.7), IX. t. 19 (ma : 9.3, fá : 3.2), IX. t. 20 (ma : 9.4, fá : 3), IX. t. 36 (ma : 6.9, pá : 4.7), IX. t. 37 (ma : 8.1, pá : 7, fá : 3.5), IX. t. 38 (ma : 7.4, pá : 6.8, fá : 3.3), IX. t. 39 (ma : 6.9, pá : 6.8, fá : 6.5), IX. t. 40 (ma : 7.4, pá : 5, fá : 2), IX. t. 41 (ma : 5.4,

pá : 5.2). Kagylóból és csontból készült gyöngyök (V. t. 47).⁴

Mindössze egy sír tartalmát ismerjük zártan : az A sírét. A sírről pontos leírás nincs, leleteiként a következő tárgyakat ismerjük : urna, a perem alatt fogóbütyök, a vállon borda, az alsó fele seprős díszítésű (I. t. 84), ma : 26, pá : 18.5, fá : 8.2; négyfülű tál (I. t. 85), ma : 10, pá : 21.1; 2 lapátos fejű tű (I. t. 76, 79) h : 17, 16.5; 2 darab nagy trapézalakú visszahajlított szélű bronzlemez (I. t. 77, 78), méreteik : 11.7, 6.7 és 13.5, 7.5; visszahajlított szélű, nagyrészt töredékes bronzlemez : I. t. 1—15, 17—21, I. t. 3. sz : 3, I. t. 5 méretei : 3.3, 2.9; csövecskék lemezből : I. t. 22—36, 38—41, I. t. 38 h : 5.2; többszörösen visszahajlított szélű lemezek töredékei (I. t. 16, 37); fordított szívalakú csüngők töredékei : I. t. 42—44, I. t. 43 h : 4.5; pápaszemes csüngők töredékei (I. t. 46—50); huzalból készült csüngő töredéke (I. t. 45); tű töredéke, feje letörött (I. t. 62); spirálcsovecskék : I. t. 51—60, I. t. 51 h : 3.1; pitykék (I. t. 63—75); tűben erősen megrongálódott bronzdarab, eredeti alakja felismerhetetlen (I. t. 61) és gyöngyök (I. t. 80—83).⁵ Még a következő tárgyakat említi meg e helyen a napló : nagyobb méretű urna töredékekben (V. t. 1 a-b); urna; díszített nyakú négyfülű urna (X. t. 26), ma : 3.5, pá : 20.5, fá : 10.5; talpas edény talprésze (X. t. 11) fá : 9; füles tál; bronz tű (Naplószám : 9587—9592).

1935. márciusában a székesfehérvári múzeum Kisapostagon újabb ásatást végzett. Összesen 19 sírt tártak fel. Az ásatást a Csikos József által bérelt Kollár-féle földön kezdték. A jelentés szerint a sírok csekély mélységben voltak és így az eke a legtöbb urna peremét megrongálta. Itt már sírok szerinti csoportosításban kapjuk az anyagot.⁶ Sajnos a temetőről térkép nem készült.

1. sír. Az urnának (II. t. 1, ma : 43.2, pá : 26, fá : 11.2) tölcseírszerűen kiképzett nyaka van. A díszítés a perem alatt három vízszintes és három zeg-zugos vonalból áll. Hasán négy széles szalagfűl van. Az edény alsó fele érdes. Az urnán borítótál volt, amelyet azonban nem tudtak megmenteni. Az urnában égetett csontokat és bronz tárgyakat találtak, ezek a következők : négy trapézalakú visszahajlított szélű lemez (II. t.

⁴ Naplószám : 9560—9585.

⁵ Naplószám : 9586.

⁶ Székesfehérvári Szemle, 1935 (III—IV), 78 o. Naplószám : 9593—9607.

³ Naplószám : 9401—9421.

2—5), a II. t. 2 méretei: 4.1, 3. 8; tű, oválisan kikalapált nyakrésszel, amelynek végén egy kis lyuk volt (II. t. 28), h: 11; 6 darab pityke (II. t. 22—27), a II. t. 22 átm: 1.3; spirálcsovecskék (II. t. 6—21), a II. t. 6 h: 2.7.

2. sír. Az urna és a borítótál tönkrement. Mellette egy függeszthető edényke volt (I. t. 221 a-b), ma: 9, nyaka kiegészített. A vállon vonalkázott háromszög-minta van három vonalból álló trapézalakú keretben. A lapos átfúrt bütyökfülek alatt vízszintes vonalak és vonalkázott háromszögek vannak. Az edény alsó részének díszítése (I. t. 221 b) azért érdekes, mert ugyanaz a díszítés van rajta, mint az e sírban talált fordított szívalakú csüngőn (I. t. 86), méretei: 7.4, 8.3. A nyélszorító (I. t. 217) átm: 1.8 és egy ugyanilyen töredék az urnában volt. A többi bronzmelléklet a függeszthető edénykében volt: szívalakú csüngő, lemezből kalapácsolt díszítéssel (I. t. 86); fordított szívalakú áttört csüngő (I. t. 87), sz: 4.1, akasztója letörött; pápaszemes spirálcsovcsgők (I. t. 88—90), I. t. 89 h: 3.3, sz. 4.1; spirálcsovecskék (I. t. 91—131); pitykék (I. t. 132—189), átlag átm: 1.1; visszahajlított szélű, majdnem kivétel nélkül töredékes lemezek, a legtöbb a tűzben erősen megrongálódott (I. t. 190—211, 219—220); többszörösen, orgonasípszerűen visszahajlított szélű lemezek (I. t. 212—216), I. t. 212 méretei: 1.3, 2.3; pödrott végű nyakperec töredéke (I. t. 218).

3. sír. Nagy urna tölcseírszerű nyakkal (II. t. 29), ma: 65, pá: 35.5, fá: 11, és négy hasi füllel. Eredetileg tállal volt befödve. Ezt az urna belsejében találták meg menthetetlen állapotban. Az urna mellett két függeszthető edényke: II. t. 58 a-b (ma: 8.2, pá: 8.5, fá: 2.8), II. t. 59 a-b (ma: 7.3, pá: 8.5, fá: 2.6) és egy kis mészbetétes díszítésű fülesbögre töredékei voltak (II. t. 57). E sír egyik függeszthető edénykéje (II. t. 58) díszítés tekintetében a 2. sír hasonló edényével egyezik. A másik függeszthető edényke (II. t. 59 a-b) díszítése különbözik a többi példányétól. A vonalkázott háromszögek csak egysorosak, a mészbetét ágát tekercselt pálcikával készítették el. Az egyik függeszthető edénykében a következő bronztárgyak voltak: 8 darab visszahajlított szélű lemez (II. t. 30—37), a II. t. 30 méretei: 3.1, 3.4; egy lemezből készült csövecske (II. t. 38) h: 2.4; spirálcsovecskék (II. t. 39—55), a II. t. 55 h: 3 és egy ciprusi hurkosfejű tű töredéke (II. t. 56), h: 11.8.

4. sír. Csak egy urna volt a sírban, amit nem lehetett megmenteni.

5. sír. Az urnában (II. t. 60), melynek méretei: ma: 47.9, pá: 28.3, fá: 12, egy díszítés nélküli füles bögre (II. t. 61, ma: 7.3, pá: 6.8, fá: 3.2) volt. A fedőtálat rossz állapotban találták. Az urna díszítése az 1. sír urnájával egyezik.

6. sír. A nagy urnának (III. t. 1, ma: 45.5, pá: 27.3, fá: 15) négy széles füle van. Alsó része haránt-vonalakkal díszített, míg a nyak díszítés nélküli. A pereme rovátkolt. Az urna mellett jobbra egy függeszthető edényke (III. t. 30 a-b, hasátm: 10.1, perem kiegészített), balra meg egy kis csésze (III. t. 29, ma: 5.8, pá: 7.8, fá: 2.5) volt. Mindkettőn mészbetétes a díszítés. A kis csésze fülének felső részén függőleges, alsó részén vízszintes vonalak vannak. A nyak díszítése vízszintes és zeg-zug vonalakkal áll. Az egyik edénykében a következő tárgyak voltak: kis aranygolyó (III. t. 22); vékony aranyhuzalból való többszörösen csavart gyűrűcske, u. n. „Noppenring” (III. t. 23); félhold-alakú csüngők: III. t. 2, 3, 20, 21, a III. t. 2 méretei: 5.2, 4.2, a III. t. 20 méretei 2.5, 2; tű töredéke (III. t. 28); nagyobb bronz gyöngy, talán töredék (III. t. 24), átm: 1.1; pityke (III. t. 19), átm: 1; spirálcsovecskék (III. t. 4—18, 25), a III. t. 18 méretei: h: 5.2, átm: 0.7; bronz cső töredékei, amelyek eredeti alakja nem állapítható meg (III. t. 26, 27).

7. sír. Az urna, amelynek egy füle és egy ujjbenyomásos bordája volt, teljesen szétmállott. Mellette két mészbetétes edényt találtak (II. t. 144, 145). A kisebbik (II. t. 144) pereme kiegészített, hasátm: 6, a nagyobbik ma: 8.9, pá: 9.5, fá: 2.8. Az utóbbi nyaka tölcseírszerű, peremrésze és válla pedig díszített. A következő bronz mellékletek voltak benne: 8 trapézalakú visszahajlított szélű lemez (II. t. 62—69), a II. t. 69 méretei: 5.5, 4.4; 4 darab pápaszemes spirálcsovcsgő (II. t. 70—73), a II. t. 72 méretei: 3, 4.2, 3 darab lemezből készült csövecske (II. t. 74—76); nagyobb és kisebb pitykék (II. t. 78—126), átmérőik: 1.2—2.5; spirálcsovecskék (II. t. 127—143), amelyek közül a leghosszabb: 9.

Az ásatást még márciusban folytatták Vánuş Mihály földjén.

8. sír. Az urna és a többi mellékletek nem kerültek be a székesfehérvári múzeumba, csak egy kis díszítés nélküli fülesbögre (III. t. 31), ma: 7.2, pá: 5.2, fá: 3).

9. sír. Az urna (III. t. 32) pereme erősen kihajló, vállán 4 kis fül van, ma: 29.5, pá: 24, fá: 8. Benne talpas tál és fülesbögre (III. t. 33, ma: 7.5, pá: 7.5) volt. A bögre peremét három

pár vízszintes mészbetétes vonal díszíti. A fül ansa lunata-szerűen kiképzett, rajta 4 függőleges vonal.

10. sír. Az urna menthetetlen volt. A fedőtál vállrésze rovátkolt (III. t. 34), ma: 7.1, fá: 7.5, pereme nagyrészt kiegészített.

11. sír. A kétfülű urna (III. t. 35, ma: 26.2, pá: 21, fá: 9) tállal volt lefedve.

12. sír. Az urnában visszahajlított szélű lemezek töredékei (III. t. 36—38) és két lemezből készült csövecske (III. t. 39, 40) volt. A III. t. 40 h: 3.2. Az urna mellett egy kis fülesbögrét találtak.

13. sír. A sírban az urnának csak néhány töredéke volt és egy fülesbögre (III. t. 41), ma: 7.5, pá: 4.8, fá: 3.2.

A 14. és 15. sír mellékletei nem kerültek be a székesfehérvári múzeumba.

16. sír. A mészbetétes díszítésű urnának csak a peremrésze és a két füle maradt meg (IV. t. 65 a-c), pá: 19. A perem alatt vízszintes vonalak között megszakadó zeg-zug vonalakat látunk. A füleken szintén mészbetétes díszítés figyelhető meg. Az urnában egy kisebb edény és a következő bronz mellékletek voltak: trapézalakú visszahajlított szélű lemezek és töredékek (IV. t. 1—8), a IV. t. 1 méretei: 4.2, 4; téglalap alakú lemezek (IV. t. 9—13), a IV. t. 10 méretei: 1.2, 2.5; visszahajlított szélű lemezek töredékei (IV. t. 14—24); félholdalakú csüngők (IV. t. 32—35), IV. t. 33 h: 5.1, sz: 3.6; pápaszemés spirálcsőngők (IV. t. 34, 36—37), a IV. t. 37 méretei: 3.3, 4.3; orgonaszerűen hajlított lemezek (IV. t. 25—28), a IV. t. 28 méretei: 1.3, 2.6; ciprusi hurkosfejű tű töredéke (IV. t. 38); spirálcsővecskék (IV. t. 39—45), IV. t. 45 h: 10.3; pitykék (IV. t. 46—64), átlag átm: 1.1. Az urna mellett egy mészbetétes díszítésű bögre volt (IV. t. 66, ma: 8, pá: 8, fá: 2.9). A nyakán vízszintes, fülén függőleges vonalakkal áll a díszítés.

17. sír. Az urnán a nyak alatt ujbenyomások borda van, pereme kicsit kifelé hajló (III. t. 43), ma: 19, pá: 17, fá: 10.5. A fedőtál menthetetlen volt. Az urna mellett kifelé hajló peremű és magas, keskeny nyakú korsót (III. t. 42) találtak, ma: 9.5, pá: 6, fá: 2.6 (a fül kiegészítve).

18. sír. Urna, mellékletek nélkül.

19. sír. Az urna menthetetlen volt. A kétfülű fedőtál kifelé hajló pereme különösen díszítése miatt érdekes (IV. t. 100 a-b), ma: 11.7, pá: 27, fá: 6.9. Bronz mellékletek: visszahajlított szélű lemezek, többnyire töredékek (IV. t.

67—86, 88—99), a IV. t. 68 méretei: 4.3, 4; kis bronz gyűrű, többszörösen egymásra hajlított keskeny lemezből (IV. t. 87), átm. 2.9.

Az ásatás alkalmával több szórványos lelet is került elő. Visszahajlított szélű lemezek: VI. t. 46—65, a VI. t. 47 méretei: 5.2, 4.5, a VI. t. 64 méretei: 3.5, 2.2; lapátos fejű tűk: VII. t. 1 (h: 9.2), VII. t. 2 (h: 9.3), VII. t. 3 (h: 12.8, hegye letörött), VII. t. 4 (h: 13), VII. t. 5—6 (hegyük letörött); pápaszemés spirálcsőngők: VIII. t. 172 (h: 3.2, sz: 4.6) és VIII. t. 175 (h: 2.3, sz: 5); félhold alakú csüngők: VIII. t. 173 (h: 5.1, sz: 4) és VIII. t. 174 (h: 5, sz: 3.2); orgonaszerűen visszahajlított szélű lemezek: VIII. t. 77—97, a VIII. t. 77 méretei: 1.5, 2.7, a VIII. t. 87 méretei: 1.7, 2.8; huzalból készült csövecskék (VII. t. 163—181), a VII. t. 163 h: 14.3; kettős spirálcsővecske (VII. t. 162), h: 1.9; spirálcsőngők töredékei (VII. t. 114—118); pitykék (VII. t. 36—70, 119—141), átmérők: 1—2.1.⁷

A hatóságok is több leletet koboztak el, amelyeket Németh István és Váci Dániel földjén ástak ki. E leletek szintén a székesfehérvári múzeumban vannak: egyfülű urna (X. t. 29), ma: 38.5; 2 urna; kis tál (X. t. 4), ma: 4.2, pá: 12, fá: 3.5, alján egy kereszt, pontsor keretben; talpas tálak, az egyik (X. t. 10) ma: 6.2, pá: 11.7, fá: 4.5, a másik (V. t. 3) ma: 7.5, pá: 12.5, fá: 4 (füle letörött); mészbetétes díszítésű füles bögrék: VI. t. 2 (ma: 8.8), IX. t. 7 (ma: 7.8, pá: 7.2, fá: 3.5), IX. t. 24 (ma: 6.2, pá: 6.2); 13 darab füles pohárka díszítés nélkül; két csontár: V. t. 44 (h: 8.0) és V. t. 45 (h: 6.2); átfűrt csontdarab töredéke (V. t. 49); gyöngyök: colombella rustica, helicigona és cardium edulae (V. t. 51—65); 2 trianguláris tör: V. t. 13 (h: 6.8), VI. t. 14 (h: 6.2); lapátfejű tű és három töredék (V. t. 9—12), V. t. 12 h: 10.8; tű, tűrészét a korongos fejhez két szegeccsel erősítették hozzá (V. t. 15), a korong átm: 5.6 (töredék); spirálcsőngő (V. t. 18), h: 4, sz: 5.1 és töredékek (V. t. 19—22, 27—28); 2 csüngő töredéke (V. t. 16—17); karperecek (?) töredékei (VII. t. 7, 9); félhold alakú csüngő töredéke (VII. t. 10), sz: 3.6; trapézalakú visszahajlított szélű lemezek és töredékeik: VI. t. 1—8, a VI. t. 1 méretei: 9.7, 6.9, a VI. t. 5 méretei: 3.8, 3.2; különböző alakú visszahajlított szélű lemezek, töredékek és lemezből készült csövecskék: VIII. t. 98—109, 112—162, a VIII. t. 140 sz: 1.8, h: 2.7; 2 kúpalakú sodrott téglalap alakú lemez (VIII. t. 110—111), sz: 2.6; spirál-

⁷ Naplósám: 9608—9614.

csövecskék; pitykék és egy kétfülű urna (X. t. 27), ma: 23, pá: 19.5, fá: 8.⁸

Az előbb felsorolt ásatásokon kívül még a Zsellér dűlőn is volt ásatás.⁹ Itt utalunk Bálint Alajos ásatási jelentésére, amelyben a sírok részletesebb ismertetése megtalálható. Hogy a két temető sírjait jobban megkülönböztethessük, a Zsellér-dűlői sírokat „a” betűvel jelezzük a sírszám mellett.

1a sír. Urna (XI. t. 1), benne egy ansa lunátás fülű bögre töredéke.

4a sír. Urna, a nyaka hiányzik (XI. t. 5); egy kisebb edény, nyaka hiányzik (XI. t. 3); erősen megrongálódott bronzlemez (XI. t. 4).

5a sír. Kisebb urna, a pereme hiányzik (XI. t. 2).

6a sír. Urna töredéke (XI. t. 20); 6 pityke (XI. t. 11, 13—14, 16); pápaszemes csüngő töredéke (XI. t. 19); két spirálcsovecske (XI. t. 17—18); 4 visszahajlított szélű bronzlemez, ezek közül kettő trapézalakú, kettő összehajlított (XI.

t. 6—9); kis téglalap alakú visszahajlított szélű lemez (XI. t. 10).

7a sír. Urna, nyaka tölcseírszerű (XI. t. 22), benne kisebb tál (XI. t. 23) és ezen egy fedőtál (XI. t. 22).

10a sír. Urna (XI. t. 24) fedőtállal (XI. t. 25).

14a sír. Össze nem állítható urna két tálal (XI. t. 28—29).

16a sír. Urna és egy tál, mindkettő összeállíthatatlan.

18a sír. Urna (XI. 26) fedőtállal (XI. 27).

19a sír. Össze nem állítható urnában két kis bögre volt.

A következő Zsellér-dűlői sírokban egy-egy teljesen összetört urna volt: 2a, 3a, 8a, 9a, 11a, 12a, 13a, 15a, 17a, 20a.

Mint szórványos leleteket még a következő urnákat említjük meg ebből az ásatásból XII. t. 1—4-et. A XII. t. 3 urnának a peremén mészbetétes díszítés van, amelynek ágát tekercselt pálcikával készítették. E temetőből szórványosan még bronztárgyak is kerültek elő, így két karperec, két bronzcsövecske és egy kis félhold alakú csüngő.¹⁰

⁸ Naplósám: 10692—10711. A lényegtelen és sokszor ismétlődő tárgyakat nem közlöm.

⁹ Bálint A., *A kisapostagi bronzkori urna-temető*, Dolgozatok (Szeged), 1935 (XI), 145—148. o. XXVI. és XXVII. tábla.

¹⁰ Bálint A. i. m. XXVI. t. 12, 14, 16, 18. Leletek az egyetem Régiségtudományi Intézetében Szegeden.

II. KERAMIKA

Mészbetétes keramika

Elsősorban azzal a keramikával foglalkozom, amelynél a mészbetét ágyát tekercselt pálcikákkal készítették el (tekercselt pálcikás keramika). Az eljárást Méri István ismerteti. (VI. Függelék). Ezt a technikát és díszítést főleg a korai bronzkorban találjuk meg.

Urnák. Jellegzetességük az aránylag rövid, tölcészerűen kiképzett nyak, a tojásdad alakú has és a has kiszögelésén 2—4 szalagfűl. Az edény alsó felén gyakran látunk bekarcolt függőleges, vagy haránt vonalakat. A díszítés a nyakon párhuzamos vízszintes vonalakkal áll, de közöttük sokszor megfigyelhetünk zeg-zug vonalakat is. Jellegzetes urnák: II. t. 1, 2°, 60; III. t. 1; IV. t. 65 a-c (töredék: nyak és két fűl); X. t. 26; XII. t. 3, 5, 6. A II. t. 29 urna díszítés nélküli. A 16. sír urnájának (IV. t. 65 b-c) fűlén függőleges vonalak között a közepén vízszintes zeg-zug vonal van. Az urnák származásáról később lesz szó.

A XII. t. 9 és 11 urnák alakja az előbbiektől eltér: a gömb alakú hason tölcészerű alakú nyak van. Kis szalagfűle a nyak és a váll élét íveli át. Díszítése olyan, mint a fentebb leírt urnáké.

Eddig aránylag kevés analógiát ismerünk, részben mert a sírok csekély mélységben vannak, s így az urnák nagyon megrongált állapotban, vagy töredékekben kerülnek elő, részben mert e keramikával eddig alig foglalkoztak és rendszeresen ázott anyag kevés áll rendelkezésünkre. E keramika önálló szerepe eddig nem volt nyilvánvaló. Analógiaként megemlítjük a fonyódi urnákat (1. kép 1, 4). A veszprémi múzeumban van egy urna a veszprémi Arany János utcából, amelynek két kis fűle van a nyak összekülésénél és egy nagyobb fűle a peremtől a

vállig húzódik. E lelőhelyről olyan edény töredékét is ismerjük, mint a XII. t. 9 és 11. A Fonyód-bézsénypusztai kerekhasú edény alakban megegyezik a kisapostagiakkal, csak kisebb és a sírban az urna mellett mellékletként szerepelt (1. kép 2). Ilyen urnák mindenütt előfordulhatnak, ahol tekercselt pálcikás mészbetétes keramika került elő. Ezt az anyagot egyelőre csak urnasírokból ismerjük.

E forma továbbfejlődését Kisapostagon is megfigyelhetjük. A nyak magasabb lesz és a körvonalak határozottabbak. Gyakran fűl nélküliek az edények (XI. t. 21, 24, 26). A bronzkor második periódusában a fejlődés két irányban halad. A vatyai típusú urnákon nincsen mészbetétes díszítés, sőt ezeken a kisapostagi urnák motivumait sem alkalmazzák. A nyak elég magas és a perem — majdnem vízszintesen — kihajlik. A fűlek már a vállon ülnek, legtöbbször kettő van belőlük, vagy egy a nyakon elhelyezve (X. t. 29). Más válfajokat is ismerünk. Jellegzetes a girlanddíszítés a vállon.¹¹

A szekszárdi és veszprémi kultúra urnái más irányban fejlődtek, formailag nagyon hasonlítanak a kisapostagi tipushoz. A díszítés és technikája azonban különbözik. Majdnem kivétel nélkül két fűl van a has kiszögelésén.¹² Ezt

¹¹ Áporka: Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24/25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, (a továbbiakban: Bericht) 26. t. 2, 3, 8, 11, 16, 18; Lovasberény: Arch. Ért. 1897 (XVII), 305. o. 4, 5. kép, 307. o. 6, 8. kép, 309. o. 10, 12. kép, 311. o. 15, 17, 18. kép; Arch. Ért. 1898 (XVIII), 318. o. 2. kép, 319. o. 3, 4. kép, 321. o. 5. kép. Ujjbenyomásos és utánzott ujjbenyomásos bordák is gyakoriak. A kisapostagi urnákon ilyen bordák még nincsenek: Tompa F., u. o. 26. t. 17; Arch. Ért. 1898, 321. o. 6. kép. — Ezen a kerámián már kisebb bütököket is megfigyelhetünk néha: Tompa F., u. o. 26. t. 2.

¹² Wosinszky M., Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete, Budapest, 1904, XLVII. t. 1. — Ezeknek

a formát a veszprémi kultúra a kisapostagiból vette át. Itt az edények alakja kevésbé szigorúan profilált.

A bronzkor harmadik periódusában a Dunántúlon valószínűleg már feladták az urnában való temetkezést és a hamvakat egyszerűen a földre szórták és föléje, vagy mellé rakták a mellékleteket (Királyszentistván, Veszprém m.; Németboly, Baranya m.; még nincs ismertetve). Délen azonban továbbra is megmarad az urna-temetkezés szokása és a másik temetkezési forma mellett helyenként a Dunántúlon is tartja magát egy ideig még. A fenti urnatípus tovább élt a Versec-vattinai és más kultúrákban (Tolvádia, Dubovác) is. Hosszú tipussorozatot lehetne itt közölni, de ez már nem lehet e munka fel-

jön létre, amelyet a fülek áthidalnak.¹³ Az edény behúzása néha a has közepén, vagy e fölött van.¹⁴

Délmagyarországon és Jugoszláviában a bronzkor folyamán a legkülönbözőbb stilusirányzatokkal találkozunk, de ami ezek csoportosítását és keletkezését illeti, még egyáltalán nem látunk tisztán. Ezzel az anyaggal még ma alig dolgozhatunk, mert sem időrendi, sem tipológiai szempontból nincsen feldolgozva. Itt sem lehet a bronztárgyak szerint keletkezni, már azért sem, mert ezek nagyon ritkák. Az urnák kisebb másait (lásd a 12. jegyzetet) már a bronzkor első periódusában is megtaláljuk. Kisapostagon e típus nem szerepel. Két lelőhelyről említünk példát: Mezőkomárom és Agárd (veszprémi múzeum). A díszítési eljárás és a motívumok

1. kép. — Abb. 1. Fonyód-Bézsénypuszta

adata. Nem akarok olyan kérdéseket érinteni, amelyek a középső bronzkor részletes kronológiai ismertetését is megkívnák, csak azt akarom megjegyezni, hogy a közepén behúzott hasú délmagyarországi urnák néha a jelenlegi Észak-magyarországon is előfordulnak. Hogy a behúzásnak mi az oka, világosan látjuk, ha egy nagy szekszárdi típusú urna közepéről a széles mészbetétet eltávolítjuk. A széles mészbetét számára az agyagot mélyen ki kellett vágni; később e részt már nem töltötték ki fehér pasztával és a széles szalag helyett egy behúzás

világosan mutatják, hogy e két edény is a kisapostagi csoportba tartozik.

Füles bögrék. E típus öblös kerek hassal és tölcser alakú nyakkal a kisapostagi kerámika legjellegzetesebb darabjait foglalja magába. Az

¹³ Szeremlei urnák: Wosinszky M., i. m. LXVIII. t. 5 és LXIX. t. legalsó sor.

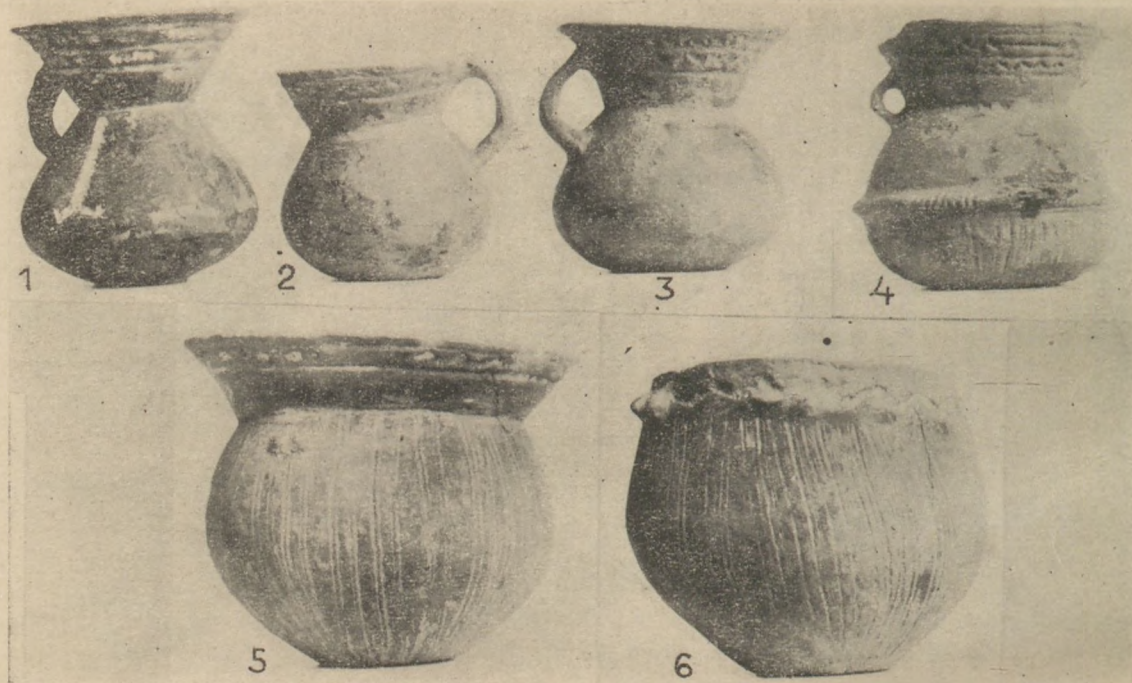
¹⁴ Wosinszky M., i. m. LXIX. t. alsó sor jobbra; XCI. t. fent balra, középen és alul balra; XCIV. t. 5, CXVI. t. 3. Egy dubováci urna (u. o. XCVIII. t. 1) világosan mutatja, hogy e késői formák is még a kisapostagi kultúrából származnak: a nyak íveltebb és a has kevésbé öblös, mint a korai bronzkori urnáké. Délmagyarországon és Szerbiában sok olyan forma ismeretes, amelynek prototípusa a kisapostagi urna lehetett: N. Åberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, III. rész, *Kupfer- und Frühbronzezeit*, 58. o. 91. kép.

az urnáknak kisebb másait is ismerjük: Wosinszky, u. o. XXII. t. középső sorban balról; XLIII. t. 4; XLVI. t. 8; XLIX. t. 6; LVII. t. 3, 5; LXX. t. 3. Agárd (Tolna vm.), veszprémi múzeumban.

ívelt szalagfűl a peremnél kezdődik, vagy közvetlenül alatta és a vállig ér (II. t. 57, 144, kiegészítve; III. t. 33; IV. t. 66, 103; V. t. 2; IX. t. 1—3, 6—7, 14, 21—25, 34). A leggyakoribb díszítés a perem alatt, vízszintes mészbetétes vonalakkal áll (III. t. 32; IV. t. 66, 103; IX. t. 7, 21—23). Több edénynél e vonalak között három zeg-zug vonalból álló díszítést is megfigyelhetünk (IX. t. 2—3, 14), de előfordul az is, hogy három-négy vonal között egy szélesebb üres sávot találunk (IV. t. 66). A vízszintes vonalak között elég gyakoriak a bemélyített pontok (II. t. 57; IX. t. 22, 24—25). Néha rövid mészbetétes vonalak is szerepelnek ezeken az edényeken (IX. t. 6). A közepe felé néha elkeskenyedő fű-

ben is gyakoriak, ezeket is, mint minden más mészbetétes edényt, „pannon“-nak nevezték anélkül, hogy a különböző stílusokat díszítési és kompozíciós szempontból megvizsgálták és a különböző típusokat osztályozták volna. Wosinszky Mór több edény töredékét közli, amelynek díszítése általában gazdagabb, mint a kisapostagiaké: 2—3 zeg-zug vonalú szalag, amely 2—3 vonalból áll, vízszintes vonalakkal váltakozik; ezek a vonalak sűrű elhelyezésük folytán szinte szalagszerűen hatnak.¹⁵ A fent ismertetett füles csészék elég gyakoriak.¹⁶

A legfiatalabb formák már a Szekszárd I. kultúrához vezetnek át. Ez a csoport, amelyet egyelőre Kisapostag II kifejezéssel jelölünk, ke-

2. kép — Abb. 2. Szekszárd-Hidasi dűlő

lőn, a szélei mentén 2—4 függőleges vonal van. Ritkább a fülön a vonalak vízszintes elhelyezése. Az edény vállán nem gyakori a díszítés. Kisapostagon azonban előkerült egy edény, amelynek vállán vízszintes vonal alatt zeg-zug vonalas díszítés van (IX. t. 21).

Külön említünk meg egy edényt, amelynek nyakán széles mészbetétes sávok vannak; ez már a szekszárdi keramikához vezet át (IX. t. 1). Egy másik edénynek két füle a nyakbehúzást hidalja át (IV. t. 102). Díszítése is némileg eltérő a kisapostagiaktól, amennyiben a vállon rojtszerű díszítést alkalmaztak.

Ezekhez a bögrékhez nagyon sok analógiát ismerünk. Miután ilyen edények Tolna megyé-

véssé ismeretes. Ehhez az átmeneti formához

¹⁵ Wosinszky M., i. m. XL. t. 5—7.

¹⁶ Analógiák (a díszítés kisebb-nagyobb eltéréseit itt figyelmen kívül hagyjuk): Szekszárd-Hidasi-dűlő (2. kép 1—3), Bába (3. kép 1—3) a szekszárdi múzeumban; Veszprém-Udvardy ház, Veszprém-Papvásártér, Veszprém-Arany János utca, Almádi (jellegzetes veszprémi keramikával együtt) a veszprémi múzeumban; Tihany (Régiségtudományi Intézet, Szeged); Budapest-Lenke út (Tompa F., Budapest őskora, Tanulmányok Budapest múltjából IV. (1936), IV. t. 8); Lovasberény (Tompa F., Bericht 23. t. 13); Fonyód-Bézsény puszta (1. kép 3, 5); Koroncó (Wosinszky M., i. m. XXIV. t. 1—2, 6—7); Dömsöd 3. és 16. sír (Groningeni múzeum); Dunaföldvár (csésze füle és peremrésze a szegedi Régiségtudományi Intézetben); Dunapentele (Prähistorische Zeitschrift 1919—1920 (X—XII), 119. o. 2. kép 4, 8); Tiszaug (Magyar Történeli Múzeum), stb.

számítjuk a fent már említett kisapostagi füles bögrét is (IX. t. 1), továbbá a Hainburg-Teichtal-i 120. sír kis edénykáját (4. kép) és a következő ábrákon bemutatott bögréket: 5. kép 1—4. Megemlítjük még a koroncói edénykéket,¹⁷ amelyek már valószínűleg szintén e csoportba tartoznak és egy Székesfehérvárról származó csészét (Székesfehérvári Múzeum, 9069. naplósám). Kisapostag II csoportba soroljuk még a Szekszárd-Hidasi dűlő-i leleteket is. A bomba alakú edény (2. kép 6) és a bomba alakú edény tölcse-szerű nyakkal (2. kép 5) átmeneti formát képviselnek Kisapostag I és Szekszárd I között, miután ezek a típusok inkább a szekszárdi kultúrában gyakoriak. A díszítési technika még Kisapostag régebbi faciesének felel meg. E két edényt már inkább Kisapostag II-be soroljuk. A többi még megfelel Kisapostag I-nek az egyik kétfülű bögre kivételével, amely bordás díszíté-

rovátkák vannak. Egy jó analógiát ismerünk Veszprém megyéből, közelebbi lelőhelye ismeretlen (veszprémi múzeum). Kis bütök-szerű díszítések felette ritkák a kisapostagi keramikán, kivétel a következő edényke: IV. t. 101. A kismartoni múzeumban van néhány edény, amelyen a nyak összeszűkülésénél ilyen kis bütök van (Litzenkeramik).

Csészék. Kisapostagon egyetlen tekercselt pálcikás mészbetétetes edény fordult elő, amelyre ráillik a csésze kifejezés (III. t. 29). A nyakán egy kis átfúrt fülecs van, pereme alatt két zéggug-vonal fut vízszintesen úgy, hogy kereszteződésük által rombuszokat képeznek. Alattuk és felettük vízszintes vonalak vannak. Egy ilyen csészét ismerünk Veszprémből (Udvardy-ház, veszprémi múzeum), de a kis fülecs helyett kis bütök van rajta. A díszítés a nyakon mészbetétetes vonalakkal és egy pontsorból áll. Ha-

3. kép — Abb. 3. Báta

sével már inkább a bronzkor második periódusának jellegét viseli magán (2. kép 4). Ebből látjuk, hogy e leletben Kisapostag I és II elemek vegyülnek, ami nem meglepő, hiszen a kisapostagi kultúrának folytatása egyrészt a szekszárdi kultúra és Kisapostag II kifejezést annak a csoportnak adjuk, amely a tulajdonképeni átmenetet képviseli e két kultúra között. Egyes vidékeken természetesen számolni kell típusok és díszítő elemek korai kiesésével és egyes régi típusok továbbélésével.

Még egy bögre-típus ismeretes Kisapostagról (II. t. 145 és IV. t. 101). A majdnem lencsealakú hasrészén aránylag magas tölcse-szerű nyak van. A fül a perem alatt kezdődik, nem mint általában a többieknek a peremből. A díszítés is gazdagabb; a vállon V-alakú motívumokat figyelhetünk meg, a has kiszögelésén apró

sonló csészét ismerünk még Agárdról (Tolna m. veszprémi múzeum), amely azonban kis talpon áll.

Meg kell még említenünk egy kis füles bögrét; díszítési eljárása megegyezik a kisapostagi keramikával (tekercselt pálcika). A has gömbölyű, a nyakrész nem mutat profiláltságot. Ez a bögreforma azonban díszítés nélkül ritkán hiányzik a vatyai típusú urnasírokból, pl. Lovasberény, Vátya, Áporka, Dömsöd stb. Az itt bemutatott darab (6. kép) Tiszaugról származik. A lelőkörmények ismeretlenek. A stílusbeli és technikai összehasonlítások alapján a most ismertett csoportba kell sorolnunk. Egy hasonló darabot ismerünk Ujhartyán-Vatyáról, díszítése olyan, mint a korai bronzkori függeszthető edényeké.¹⁸

Ami e forma származását illeti, úgy gon-

¹⁷ Wosinszky M., i. m. XXIV. t.

¹⁸ Kada E., *Bronzkori urnatemető Vatyán* (Pest m.), Arch. Ért. 1909 (XXIX), 124—130. o. I. t. 6.

dolom, hogy nem tévedek, ha a harangalakú edények kultúrájából származtatom. Kezdetben talán nem is volt más, mint egy kicsinyített harangalakú edény. Díszítése mindig annak a körnek felel meg, ahol előállították. Hogy meggyő-

4. kép — Abb. 4. Hainburg-Teichtal

zódjunk a feltűnő hasonlatosságról, nézzünk meg egy füles harangalakú edényt Pestszenterzsébetről és egy áporikai edénykét.¹⁹ Ezt a típust díszítés nélkül Kisapostagon is megtaláljuk az 5. sírban (II. t. 61), a 8. és 13. sírban (III. t. 31, 41), de a szórványos leletek között

fenéken és a lapos bütyöktől alatt nem jelennek semmit. A tölcser alakú nyak, kissé kifelé hajló peremmel öblös hasonl. A kiszögelése általában elég éles, sőt sokszor a díszítés által is kihangsúlyozott. A leggyakoribb díszítés az edénykének vállán, vonalkázott háromszögekből áll. A vonalkázott háromszögek által bekeretezett rombuszok díszítés nélküliek (I. t. 221 a-b, II. t. 58 a-b, 59 a-b, III. t. 30 a-b, IX. t. 4, 5, 42). A 3. sír függeszthető edénykéje (II. t. 59 a-b), a váll díszítése szempontjából némileg különbözik a többitől. A kis körök függőleges vonalak végén (II. t. 59 b) és a válldíszítés alatt, újabb elem a függeszthető edénykének ornamentikájában. Abban is különbözik ez a darab a többitől, hogy a vonalakat tekercselt pálcikákkal nyomkodták be.

Hazánkban sok rokonpéldányt ismerünk.²¹

A kisapostagi típusú függeszthető edénykéket főleg a bronzkor első periódusában használták, de Áporán már második periódusú

5. kép. 1, 4: ismeretlen lelőhely; 2: Tokod; 3: Dorog — Abb. 5. 1 und 4: unbekannter Fundort; 2: Tokod; 3: Dorog

is gyakran szerepel (IX. t. 35—38, 41, 43—44, 46). Ezek a csészeformák az edény tagozódását illetően, több-kevesebb különbséget mutatnak és már gyakran inkább a nagyrévi formához hasonlítanak (IX. t. 45). Ez is egy érv mellett, hogy a harangalakú edények kultúrája nemcsak a dunántúli fejlődésre, hanem a nagyrévi kultúra kialakulására is nagy hatással volt.²⁰

Függeszthető edények. E típus besorolása még némi nehézségekbe ütközik. A korai bronzkorban alakja és díszítése meglehetősen egy- séges. A díszítés kisebb eltérései a nyakon, a

anyaggal együtt kerültek elő. Tószegről újabban egy függeszthető edényke került a Nemzeti Múzeumba, amelynek alakja nagyjában megegyezik a fiatalabb függeszthető edénykével, vagyis nincsen éles nyakbevagása, azonfelül négyszögletes áttört lábacska áll. Nagyon érdekes azonban a nyak díszítése: egy vízszintes sáv, rovátkolt díszítéssel, mint ezt gyakran megfigyelhetjük vučedoli típusú edényeken (naplósám 66/939/15).²² Ez az edény világosan mutatja a vučedoli kultúra utóhatását.

²¹ Áporka, Pest m. (Tompá F., i. m. 26. t. 7); Bugyi, Pest m. (u. o. 23. t. 14); Szigetszentmiklós, Pest m. (u. o. 23. t. 16); Dunapentele, Fejér m. (u. o. 26. t. 4); Dunaföldvár, Tolna m. (Magyar Történelmi Múzeum, Patay P., i. m. IV. t. 8); Ujhartyán-Vatya, Pest m. (u. o. X. t. 11); Dömsöd, Pest m. 52. sír (groningeri múzeum); Székesfehérvár (székesfehérvári múzeum, 9068 naplósám) stb.

²² Az ilyen talpú edények főleg a Tószeg A periódusban fordulnak elő. Patay P., i. m. III. t. 2, 5. A láb gyakran nem áttört: III. t. 6. — Tompá F., i. m. 21. t. 12—14.; lásd továbbá 23. t. 5 (Tószeg B).

¹⁹ Tompá F., i. m. 19. t. 8 és 26. t. 13. — Lásd továbbá Arch. Ért. 1909 (XXIX), 127. o. 5. kép 6 (Vatya); Wosinszky M., i. m. LIII. t. 5 (Simontornya) stb. Egy füles harangalakú edény Gross Sürding községben (Középszilénia) a 15. sírból került elő: L. F. Zotz, *Neue steinzeitliche Kulturbeziehungen in Mittelschlesien, Altschlesien*, 1936 (6), 39—59. o. 15. kép 6.

²⁰ Patay P., *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*, *Dissertationes Pannonicae*, Ser. II. No. 13. 29. o.

A bronzkor középső szakaszából elég nagy számmal ismerünk függeszthető edényeket. Alakjuk és díszítésük azonban sokban különbözik e régebbi típusokétól. Majdnem minden középbronzkori edénynek más és más az alakja és kulturális hovatartozása általában csak a kísérő leletek, vagy a díszítés alapján dönthető el.²³

A marosvidéki sírokból szintén ismerünk függeszthető edényeket. Alakjuk legjobban a Kisapostagról ismert I. t. 221 edényre emlékeztet. Ebből az összehasonlításból nem lehet azonban tipológiai következtetéseket levonni. A legtöbb esetben a hozzátartozó fedő is megvolt. Banner J. e típust Reinecke P. kronológiája szerint a sírokból talált bronztárgyak alapján az első periódusba helyezi.²⁴

6. kép — Abb. 6. Tiszaug

A tipikus kisapostagi keramikához tartozik még a virágcserep alakú edény. Kisapostagról csak 2 darab került elő (IX. t. 29, 33). Szerencséről is ismerünk ilyen jellegzetes edényt.²⁵ E típust azonban már más díszítéssel, gyakran találjuk együtt szekszárdi jellegű keramikával.²⁶ Úgy látszik, hogy a veszprémi kultúra ilyen formát nem ismer. Ez a típus valószínűleg a harangalakú edények kultúrájának közvetítésével a marschwitzi kultúrából származik.²⁷

A kisapostagi kultúra típusainak felsorolásából látjuk, hogy egyelőre aránylag kevés forma

ismeretes. Tekintettel kell lenni azonban arra a tényre, hogy még alig ismerjük a dunántúli korai bronzkort.

Tószeg A keramika

Tószeg A típusú keramika aránylag nagy tömegben került elő Kisapostagon. Tompa Ferenc és Patay Pál e kérdéssel foglalkozó közleményeihez nem akarok lényeges adatokat hozzátenni, már csak azért sem, mert a legutolsó évek folyamán nem volt olyan ásatás, amely az ő eredményeik lényeges módosítását megkívánná, azonfelül a kisapostagi anyag itt nem bír olyan fontossággal, hogy az egész kérdést újból kellene tárgyalni.²⁸ E keramikát eddig majdnem kivétel nélkül csak csontvázas sírból ismertük²⁹ és ezért ki akarom emelni azt, hogy egy Tószeg A típusú korsó hitelesen a 17. sírból került napvilágra (III. t. 42). Egy ilyen korsócskát (IX. t. 9), amelynek a nyaka a többihez viszonyítva aránylag rövid, összehasonlíthatunk egy hasonló edénnyel, amely Budapesten a Tabánban, harangalakú edényekkel együtt került elő.³⁰ A harangalakú edények hatására a nagyrévi kultúra kialakulásával kapcsolatban Patay P. is utal.³¹ Mint jellegzetes Tószeg A korsócskákat, még a következőket említjük meg: IX. t. 8—13, 16, 20. E csoporthoz azonfelül még a következő edényeket soroljuk: IX. t. 26—27, 30—31 és talán a 32 is. Egy tál (IV. t. 100 a-b) hasán keresztbe tett zászlós motívum van. Patay Pál a keramikát, amelyen ilyen díszítés van, a kisapostagi kultúrába sorolja.³² E véleményt nem látom kellőképpen indokoltnak, legfeljebb a vücedoli kultúra és a harangalakú edények utóhatásáról beszélhetünk itt, miután e darabokat nem lehet a jellegzetes kisapostagi edények közé sorolni. A fonyódi sírokból, továbbá Veszprém megyében ilyen edények sohasem találhatók együtt jellegzetes kisapostagi mészbetétes keramikával. Úgy látszik, hogy ezek a formák inkább csak a keleti lelőhelyeken, szóval a kisapostagi kultúra határvidékén fordulnak elő nagyobb számmal. A kis tálacskát (X. t. 2), amelynek négy vízszintes fogója van, leghelye-

²³ Lovasberény, (Tompa F., i. m. 23. t. 1). — A pákozdvári és nagyloóki függeszthető edények motívuma a veszprémi keramika díszítésével egyezik (u. o. 24. t. 5 és 16). — Kölesd, (Wosinszky M., i. m. LVII. t. alsó sor balra). stb.

²⁴ Banner J., A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei. Dolgozatok (Szeged) 1931 (VII), 1—46. o. V. t. 20 a-1 és 20 a-2.

²⁵ Wosinszky M., i. m. LXXIV. t. 1.

²⁶ U. o. XLVI. t. 7, LV. t. 5, LXII. 1, 5, LXIV. t. 2. stb.

²⁷ H. Seger, Marschwitzer Typus, Reallexikon der Vorgeschichte, 8. kötet, 48—50. o.

²⁸ Tompa F., i. m. 65—73. o. — Patay P., i. m. 27—34. o.

²⁹ Banner J. i. m., Dolgozatok, 1931 (VII). 1—46. o.

³⁰ Tompa F., i. m. 19. t. 9.

³¹ Patay P., i. m. 35. o.

³² Patay P., i. m. 37—38. o.

sebben szintén a Tószeg A jellegű anyag közé sorolhatjuk.⁸⁸

Tálak. A Kisapostagon talált tálak formailag meglehetősen egységesek; aránylag laposak, nyakuk behúzott, peremük kissé kihajlik és legtöbbször egy fülük van, amely a behúzott nyakát áthidalja (X. t. 3, 7, 23, 25). Nagyobb darabok is vannak, így a X. t. 19, 21 és az A sír négyfülű tálja (I. t. 85). Ide sorolható még a 19. sír díszített tálja is. Egy tálnak három füle van és pereme tölcészerűen kiképzett (X. t. 22). Talpas tálak Kisapostagon szintén elég gyakoriak, a fül elhelyezése a többiekéhez hasonló (V. t. 31; X. t. 9—10, 12, 15, 17). X. t. 11 talpas tál töredéke. X. t. 16 tálnak két füle van. A 10. sírban talált tál (III. t. 34) vállán függőleges rovátkák vannak. Egy kis cilindrikus nyakú talacska (X. t. 8) az átmenetet jelzi a közönséges és a talpas tálak között.

Ha analógiák után kutatunk, elsősorban a hasonló tószegi formákat kell megemlíteni. A Magyar Történeti Múzeumban található anyag még feldolgozatlan. E formának a tipológiai levezetése még eléggé bizonytalan. Valószínű azonban, hogy a harangalakú edények kultúrájának hasonló táljaira kell itt elsősorban gondolnunk. E tálak tagozottsága azonban még nem olyan hangsúlyozott, mint az itt közölteké. Így már érthetőbb — hiszen a harangalakú edények kultúrájának befolyása a nagyrévi és a kisapostagi kultúrában egyaránt érezhető — hogy miért hasonlítanak a tálak itt és ott.⁸⁴ Talpas tálak szintén kerültek elő harangalakú edényekkel együtt.⁸⁵ Megemlítjük, hogy behúzott nyakú egyfülű tálak az aunjetitzi kultúrában is előfordulnak.⁸⁶ Ez nem meglepő, ha arra a szoros kapcsolatra gondolunk, amely Ausztria, Felsőmagyarország és Csehország között a korai bronzkorban fennállott. E típus fellépése itt és ott a közös alapok által már megfelelő magyarázatot nyer.⁸⁷ Az erősen kihajló peremű tálak

(XI. t. 23, 27) már fiatalabb formákat képviselnek.

Házikeramika jellegű urnák. A bronzkori házikeramikáról, amely a bronzkor folyamán meglehetősen egységes volt, kevés adatot találunk az irodalomban. Néha sírokban is voltak ilyen edények és különösen hamvasztásos temetkezéseknél urna gyanánt is előfordultak; miután azonban ezek rosszul iszapolt agyagból készültek és így nagyon törékenyek, a legritkább esetben menthetők meg, ennél fogva az irodalomban is ritkán találkozunk ábrázolásukkal. Kisapostagon a következő darabokat számítjuk ide: XII. t. 2, 7, 10, azonkívül I. t. 84 és III. t. 42.

Az egyik fazekat (I. t. 84) egy nagyrévi edénnyel hasonlíthatjuk össze. Mindkettő a bronzkor első periódusába keltezhető.⁸⁸ Az ujjbenyomásos borda már e periódusban is megfigyelhető, különösen durva kivitelű edényeken, de a második periódusban már jó sírkerámián is nagyon gyakori.

A 17. sír urnájának (III. t. 43) vállrészén szintén van ilyen borda. Az edény rosszul iszapolt agyagból készült, alsó része érdes, a perem egy kissé kihajló. Egy másik fazéknak (XII. t. 2) kissé tölcészerűen kiképzett nyaka van, ami általában a szekszárdi kultúra házikeramikájára is jellemző. Ez nem jelenti azonban azt, hogy ezt az edényt ide akarjuk besorozni, mert a házikeramikát márcsak azért sem lehet egy kultúrához szigorúan rögzíteni, mert e téren ismereteink még nagyon hiányosak. A XII. t. 10 kihajló peremű fazék; felülete haránt vonalkázástól érdes. E díszítést megtaláljuk a legkülönbözőbb típusú urnákon, így tehát még ebből sem lehet időrendi következtetéseket levonni. Egy másik fazéknak (XII. t. 7) a hatvani telepről ismerjük rokonpéldányát.⁸⁹ Habár a most említett kisapostagi edényt nem lehet pontosan keltezni (a leletkörülményei ismeretlenek), valószínű, hogy ez sem fiatalabb, mint a többi itt talált anyag. A hatvani fazék azonban lényegesen fiatalabb.

A keramika alapján feltételezhető további kultúrák közötti kapcsolatok. A 11. sír urnáján (III. t. 35) két szembenülő fül van és a nyakrésze tagolt. Hasonló edényeket nemcsak a gátai csoportból ismerünk, hanem tószegi jellegű keramikával is kerültek elő. A gátai kul-

⁸³ V. ö. Tompa F., i. m. 22. t. 4, 6.

⁸⁴ Itt csak két harangalakú edényekkel előkerült tálra hívjuk fel a figyelmet; lelőhelye *Pestszenterzsébet és Békásmegyer* (Magyar Történeti Múzeumban). Egy kiskőrösi leletcsoportban (átmenet a harangalakú edények és a nagyrévi kultúra között) szintén van egy négyfülű tál, amelyet analógiaként megemlíthetünk (Magyar Történeti Múzeum, lelt. sz. 67/1939/6).

⁸⁵ Csetneki Jelenik E., *A csepelszigeti őskori temetők*, Arch; Ért. 1879. 47—59. o. 5. kép. — Wosinszky M. i. m. LXXX. t.

⁸⁶ H. Seger, *Aunjetitzer Kultur*, Reallexikon der Vorgeschichte, I. 260. skk. o. 51. t. a, p.

⁸⁷ Patay P. i. m. 34—35. o.

⁸⁸ Tompa F. i. m. 22. t. 5.

⁸⁹ Tompa F., *Bronzkori lakótelep Hatvanban*, Arch. Ért. 1935 (XLVIII), 16—34. o. 18. kép.

túrának sok olyan jellegzetessége van, amit csak az alföldi anyag tanulmányozása után érthetünk meg. E megállapítás azonban még nem dönt kulturális hovatarozása fölött. Hasonló kapcsolatokra már Beninger E. is utalt.⁴⁰

A 9. sír urnája (III. t. 32) már nem azonos a szokott kisapostagi formával. A szembenülő kis fülecsek a vállon inkább a vatyai és lovasberényi típusú urnák jellegzetessége, mint ezt egyes áporikai edényeken is megfigyelhetjük.⁴¹ Az erősen kihajló perem is már inkább e csoportra jellemző. Ezeknek a részeknek a figyelembevételre időrendi szempontból azért fontos, mert látjuk, hogy bár a temető anyagának zöme az első periódusba keltezendő, a második periódusban még szintén temetkeztek itt, tehát a település még a második periódusban is tartott. Egy másik urna (X. t. 29) szintén emellett ta-

nuskodik. Az erősen öblös has, a tölcsérszerű nyak, a nagy fül, amely a peremtől a vállig ér, a második periódus urnáira jellemző.⁴² A Zsellér dülői sírok (XI. t. 1—29) és a szórványos keramika (XII. t. 1—2, 4) már a bronzkor második periódusába keltezendők. Ezt a keramikát már legjobban a hasonló vatyai, áporikai és lovasberényi anyaggal hasonlíthatjuk össze, jobban mondva, ezek képviselik az átmenetet a két csoport között. Ide tartoznak még a következő edények: X. t. 29; XII. t. 8 és XI. t. 23, 27. A többi Zsellér dülői talak régebbi típusok. Egy kis füles bögre (IX. t. 15) a veszprémi kultúrára jellemző, tehát szintén a bronzkor második periódusába keltezhető. Másik forma (IX. t. 28), tagolt nyakrésszel, a szekszárdi kultúra ismert formáihoz tartozik. Ezen az edényformán gyakori a koncentrikus kör-diszítés, főleg a nyakon és a vállon (v. ö. Wosinszky M., i. m. XXIII. t. középen, XLIV. t. alsó sor, stb.). Ezekenkívül még egy olyan urna töredéke (V. t. 1 a-b) is ismeretes Kisapostagról, amely díszítése alapján a szekszárdi típusokhoz sorolható, vagy esetleg az átmenetet képviseli (Kisapostag II).

⁴⁰ E. Beninger—F. Mühlhofer—E. Geyer, *Das frühbronzezeitliche Reihengräberfeld bei Hainburg-Teichtal*, MAGW, 1930 (LX), 65—140. o. — Mozsolics A., *A dunántúli bronzkor kialakulása*, Vasi Szemle 1937 (4), 234—240. o. — Beninger egy északkeleti kulturális áramlatra gondol. Itt újból utalunk a perjámosi kultúra és a gáti csoport sok hasonló vonására.

⁴¹ Tompa F., i. m. 26. t. 2, 11, 16, 18.

⁴² Patay P., i. m. 79—89. o.

III. BRONZTÁRGYAK

A Kisapostagon talált bronztárgyak közül elsősorban azok a lemezek érdekesek, amelyeknek két széle visszahajlított. A szakirodalomból már sok ilyen példányt ismerünk, de ezek tipológiai szempontból még nincsenek rendszeresen feldolgozva. Három típust különböztetünk meg.

1. *Trapéz alakú visszahajlított szélű bronzlemezek*: I. t. 1—7 (I. t. 6—7 töredékek), 77—78, 190—201 (töredékek); II. t. 2—5, 30—37, 62—69; III. t. 36—38; IV. t. 1—8, 67—71 (72—86 és 88—89 töredékek); VI. t. 1—8, 11—14, 21, 46—63 (részben töredékek), 66—77 (66—77 töredékek); VIII. t. 34—35, 49, 53, 55 (részben töredékek), 98—105, 106, 112—132 (valószínűleg ilyen darabok töredékei); XI. t. 6—9. Érdekes, hogy összetartozó leletcsoportokban nagyobb és kisebb darabok vannak együtt (v.ö. I. t. 1—5 és 77—78). Ezt Ercsiben is megfigyelhetjük.⁴³

2. *Téglalap alakú visszahajlított szélű bronzlemezek*. A hosszúság és a szélesség közötti viszony különböző: I. t. 13—15, 19, 202—204; IV. t. 9—13 (14—24 talán ilyen lemezek töredékei); VI. t. 16—20, 23, 27, 64, 75, 81—86, 101—105, 107—110 (87—100 töredékek); VIII. t. 40—42, 45—48, 50—52, 54, 58—61, 150—157; XI. t. 10. A hosszúak valószínűleg fiatalabbak, de a feltevés alátámasztásához még nem áll elég anyag rendelkezésünkre. A nagyon hosszú téglalap alakú visszahajlított szélű bronzlemezek gyakrabban fordulnak elő a Maros vidéki sírokban,⁴⁴ míg a rövidek inkább nyugaton gyakoriak. A meglevő anyagból mcsszemenő következtetések nem vonhatók le.

⁴³ Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, Budapest, 1886—1896, XCIII. t. 1, 5—6. — Tompa F. datálását még ismertetni fogom: lásd i. m. 33. t. 20, 28. 79. o. A szerző nem tesz különbséget trapéz alakú és téglalap alakú visszahajlított szélű bronzlemezek között.

⁴⁴ Banner J., *A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei*, Dolgozatok (Szeged), 1931 (VII), 1—46. o. X. t. 34.

3. *Kétszer, háromszor, négyszer, orgona-sípszerűen hajlított bronzlemezek*: I. t. 16, 37, 212—216; IV. t. 25—28; VI. t. 24—26, 106; VII. t. 13—34; VIII. t. 77—97, 137—144. E darabok meglehetősen kicsinyek és összetartozó leletekben majdnem mindig egyforma nagyságúak.

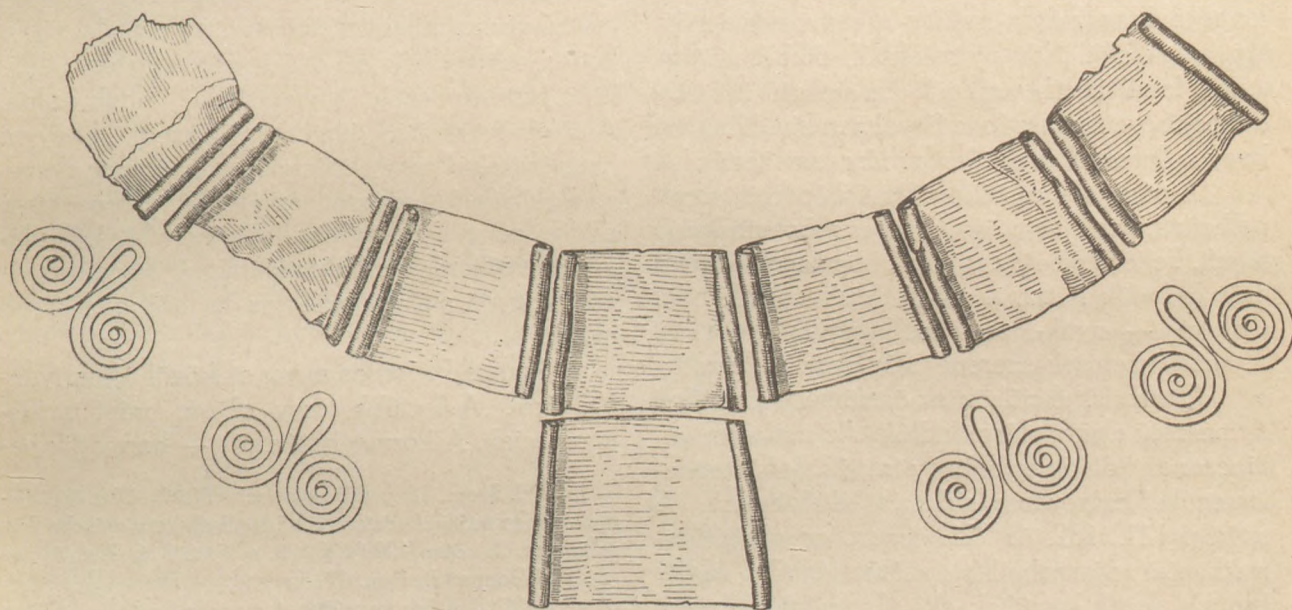
E három forma között nemcsak tipológiai szempontból ajánlatos különbséget tenni, hanem azért is, mert a szakirodalomban általában „övlemezek”-ként szerepelnek. Itt közlünk néhány adatot a korabronzkori trapéz alakú bronzlemezek használatáról. Őskori használati tárgyak és ékszerek rekonstrukciói általában könnyen kétségbevonhatók, különösen akkor, ha használatukról „in situ” nincsenek megfelelő adatok. Sőt még ilyen esetekben is kerülhet hiba a rekonstrukció részleteibe. Azzal a szándékkal mutatunk be alább egy helyreállítást, hogy a szakirodalom egy régi elnevezését helyesbítsük és helyére újat ajánljunk. Kérdés azonban, hogy ez a kísérlet részleteiben is helyesnek mondható-e és hogy más hasonló lehetőségekkel nem kell-e számolnunk.

1880-ban Ercsiben (Fejér m.) egy edényben sok bronztárgy került elő. A leletek egy része a Kuliffay-gyűjteménybe (jelenleg a székesfehérvári múzeumban vannak), többsége azonban a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Az edény nincs meg, a leletkörülmények tisztázatlanok és így az sem biztos, hogy e tárgyak egy lelet darabjait alkották, vagy több sír mellékletei voltak-e. Az utolsó évek tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy a Dunántúl északi részén a bronzkor első periódusában az urnasírokban néha nagyon sok bronztárgy van. Itt emlékeztetünk néhány kisapostagi sírra, ahonnan a rekonstrukciós kísérlethez való anyagot is vettük.

Az Ercsi-i lelet a következő bronztárgyakat tartalmazza: trapézalakú, visszahajlított szélű

bronzlemezek (az irodalomban övlemezekként szerepelnek), húzalból készült különböző hosszúságú spiráltekercek, nagy, lapátfejű tűk, lemezből készült szívalakú csüngők, félhold alakú csüngők, pödrött végű nyakperecek, spiráltekerccses karperecek és pitykék. Hogy az egyes típusokból hány példány került elő, nem tűnik ki a jelentésből. Hampel J. rekonstrukcióját még a lelet szétosztása előtt készítette el („öv, lemezekből és más darabokból összeállítva”). Miután a Magyar Történeti Múzeum raktárában sokkal több hasonló darab van Ercsiből, mint amennyit Hampel a könyvében közöl, de ezek származásáról nincsenek biztos adataink (valószínűleg e lelethez tartoztak), nem tudjuk, hogy az egyes darabokat a leleten belül hogyan oszthatnók fel.⁴⁵

lelet, vagy sír, itt mellékes), megfelelő analógiák hiányában nézzük meg a technikai lehetőségeket. Hampel rekonstrukciója — amely általánosan elfogadott az irodalomban — újabban Childe és Willvonseder is visszatér rá⁴⁶ — már azért is helytelennek minősíthető, mert egyes sírokban a trapéz alakú lemezek nagyobb és kisebb példányokban fordulnak elő. Már e tény is az ellen szól, hogy e darabok övhöz tartozhattak. Ha a lemezeket Hampel rekonstrukciója szerint kötjük össze, olyan nagy a surlódás az egyes darabok között, hogy azok a legrövidebb időn belül tönkremennének. Ha úgy állítjuk össze a lemezeket, amint ez a 7. képen látható, a surlódás egészen csekély és ebben a formában nagyobb és kisebb darabok is egymás mellé

7. kép. — Abb. 7.

Hampel a trapéz alakú, kétoldalt visszahajlított szélű lemezeket övnek állította össze, úgy hogy a rövid és a hosszú oldalak váltakoznak. A rövid spiráltekercek összekötő kapcsokként szerepelnek az öv felső részén és így — véleménye szerint — megkönnyítették a lemezek összekapcsolását. A hosszabb spiráltekerceket Hampel csüngőknek gondolta, a lapátfejű tűket kapcsoknak. A rekonstrukció azt a benyomást kelti, mintha annak elkészítésénél a népvándorláskorabeli övgarnitúrákat vette volna mintául. A korai bronzkori anyag ilyen rekonstrukcióhoz nem nyújt semmiféle támpontot. Miután az Ercsi-i tárgyak használatára vonatkozólag nincs semmiféle adatunk (az a kérdés, hogy ez kincs-

tehetők. Az itt közölt rekonstrukcióhoz a kispostagi 7. sír (II. t. 62—69) lemezeit használtuk. Főleg arra ügyeltünk, hogy a surlódás a lemezek között csekély legyen. Hasonló kísérleteket más leletek darabjaival is végeztünk. Több esetben megállapítható, hogy egyes lele-

⁴⁵ J. Hampel, *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*, Budapest, 1886, XCVIII. t.

⁴⁶ V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, 282. o. — Tompa F., i. m. 79. o. Tompa F. szóbeli közlése szerint újabban ő sem ért egyet Hampel rekonstrukciójával, sőt egy Venus szobrocskára is figyelmeztetett (Tompa F., *Über einige ungarländische Denkmäler der prähistorischen Kunst*, Ipek, 1928, 18. skk. o. 1. t. 1a). Ennek a szobrocskának melldíszre rekonstrukciónak felel meg. — Nézzük továbbá a Babska-i (Szlavonia) Venust; Hoernes M. e szobrocskát a kőkorbá keltezi: Hoernes-Menghin, *Die Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925, 409. o. 1. kép. — K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Wien, 1937, 148. o.

tekben két olyan darab is előfordul, amely pontosan egymás fölé illeszthető és így egy nagy trapéz alakú lemezt alkot (I. t. 77—78). Más leletek, de a kisapostagi 7. sír anyaga is igazolja, hogy középen két nagy bronzlemez lehet, amelyek közül a kisebb olyan pontosan illeszkedik a nagyobb fölé, hogy ez esetben összetartozásukra nézve nem merülhet fel kétség. Ezen az úton ahhoz az eredményhez jutunk, hogy a trapéz alakú bronzlemezek csak nyak- vagy mell-dísz részeit képezhették. Így mindjárt világos az is, hogy az összetartozó leletcsoportokban miért vannak mindig váltakozva nagyobb és kisebb darabok. Egyelőre nem dönthető el, hogy a darabokat mivel kötötték össze. Vékony bronzhuzalok hiányoznak e leletekből; különben sem lenne a bronzhuzal csekély ruganyossága folytán megfelelő. Növényrostokból pödrött, vagy fonott fonal inkább számításba vehető itt. Azt a lehetőséget sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy e lemezeket esetleg ruhára erősítették fel.

A pápaszemes csüngők másképpen is szerepelhettek, azaz nem úgy, mint a rekonstrukción látjuk. Feltételezhető azonban, hogy ezek — mint más csüngők is, pl. a szívalakúak és a félhold alakúak — nyak-, vagy melldíszhez tartoztak. A spiráltekercsek szerepe még nem tisztázott.

E rekonstrukcióhoz az ösztönnést technikai természetű elgondolások adták. Az irodalomban nincsenek adatok arra, hogy trapéz alakú bronzlemezeket csontvázas sírban találtak volna. A szőregi 141., 162. és 221. sírban (zsugorított temetkezés) visszahajlított szélű téglalap alakú bronzlemezek kerültek elő. De miután ezeket csak egy-egy példány képviseli és különben sem trapéz alakúak, elhelyezésük e rekonstrukció szempontjából nem jöhet számításba.⁴⁷ Trapéz alakú bronzlemezeket Magyarországon egyelőre csak hamvasztásos sírokból ismerünk. Így e tárgyak használatának módját csak technikai szempontok figyelembevételével rekonstruálhatjuk.

Reinecke P. csövecskéket és kétszer visszahajlított szélű lemezeket ismertet, amelyek Bajorországban korai bronzkori csontvázas sírból kerültek elő és fejdíszhez tartoztak. Straubingban két csontváz mellén feküdtek ilyen csövecskék. Reinecke úgy gondolja, hogy egy kendő szegélyezéséhez tartoztak.⁴⁸ Az alsóausztriai Gemeinlebarn-i temető 64. sírjában kétszer hajlított lemezek, 109. sírjában egyszerű csövecskék ké-

pezték a nyakdísz részeit.⁴⁹ Banner közöl Pitvarosról ilyen kettős csövecskéket, amelyek szintén egy nyakdíszhez tartoztak.⁵⁰ Több példát hozhatnánk még fel annak bizonyítására, hogy az egyszerű és kettős bronz csövecskéket főleg nyakdíszként használták.

A háromszorosan és négyszeresen behajlított lemezek használatának módja teljesen bizonytalan, csupán a Reinecke által ismertetett leletekre támaszkodhatunk, amelyekben a kettős csövecskék fejdíszként szerepelnek. Miután a többszörösen behajlított lemezek nálunk aránylag gyakoriak, talán helyes úton járunk, ha fej- vagy nyakdíszek részeként fogjuk fel őket. Mindenesetre nincsen semmiféle támaszpont arra vonatkozólag, hogy a trapéz alakú és téglalap alakú visszahajlított szélű bronzlemezek, sőt a kettős csövecskék és a többszörösen visszahajlított bronzlemezek „övllemezek” lettek volna. Ami elnevezésüket illeti, azt hiszem, hogy a „trapézalakú” vagy „téglalap alakú bronzlemezek” kifejezés teljesen érthető és használható addig, amíg alkalmazásukra nézve hiteles adatok nem állnak rendelkezésünkre. Magyarországon nagyon sok trapézalakú bronzlemez került elő.⁵¹

Tompa F. fontos anyagot közöl Újhartyán-Vatyáról. A legtöbb tárgy olyan, mint a kisapostagiak. A kormeghatározás — harmadik pe-

⁴⁹ J. Szombathy, *Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich*, Römisch-germanische Forschungen, 3. kötet (1929), 20, 26. o. 5. t. 3 és 7. t. 4.

⁵⁰ Banner J., i. m. 26. o.

⁵¹ Mind a három változat megvan az Ócsa-i (Pest m.) urnatemetőben: Hampel J., *A nemzeti múzeum régiségtár gyarapodása 1902-ben*, Arch. Ért. 1902 (XXII), kép 420—421. o., szöveg 424. o.; a Magyar Nemzeti Múzeum e lelőhelyről bronztárgyakat, egy nagyobb urnát és edénytörödékeket őriz. Batta, Fejér m.: u. o. 424. o. 425. o. kép; e lelőhelyről díszfokost és hallstatti fibulát is ismerünk. Lovasberény, Fejér m., székesfehérvári múzeum. Szent-andrás, Tolna m., szekszárdi múzeum. Pákozdvár, Fejér m.: Marosi A., *A pákozdvári őstelep*, Arch. Ért. 1930 (XLIV), 53—73. o. 63. kép 5. Dunapentele, Fejér m., Magyar Nemzeti Múzeum és székesfehérvári múzeum. Gyuró, Fejér m., székesfehérvári múzeum. Tököl, Pest m., Magyar Nemzeti Múzeum. Baracska-Nagyhalompuszta, Fejér m., 17. sír, székesfehérvári múzeum; e sírban megtaláljuk majdnem az összes Kisapostagról ismert bronz típusokat: 8 trapézalakú bronzlemez, 9 téglalap alakú bronzlemez, 8 négyszeresen visszahajlított bronzlemez, 2 szívalakú csüngő, 4 spirálcsüngő és 1 töredék, 9 spiráltekercs és töredék, 8 bronz huzal, valószínűleg karperec töredékei, 2 kis bronzcsövecske. E tárgyak egy aránylag kicsi, füles edényben voltak: magassága 13,5 cm. Áldozati adománnyal, mint Galus Sándor gondolja (G. szóbeli közlése), vagy kincslelettel van itt dolgunk.

⁴⁷ Banner J. i. m. 41. o.

⁴⁸ P. Reinecke, *Ein Frühbronzezeitgrab aus dem Salzachgebiet*, Germania, 1934 (18), 178—182. o. 21. t. 15—16.

riódus — aligha fogadható el, nagyon fiatalnak látszik. Itt biztosan régebbi és fiatalabb típusok vannak.⁵²

A szőregi téglalap alakú bronzlemezek majdnem háromszor olyan hosszúak, mint szélesek. Érdekes egy perjámosi díszített példány.⁵³ E típus az Alföldön meglehetősen gyakori, legalább is gyakoribb, mint a trapéz alakú. Visszahajlított szélű bronzlemezeket, amelyek csövei nagyon közel vannak egymáshoz, a pitvarosi 5. sírból és az óbebai sírokból ismerünk. Utóbbiakban nem volt edény.⁵⁴

Úgy látszik, hogy a trapéz alakú bronzlemezek Magyarországon kívül elég ritkák. Ez a megállapítás azonban nem vonatkozik a téglalap alakúakra, amelynek csövei egymás mellett vannak. Hosszúkás visszahajlított szélű bronzlemezeket ismerünk Hájek községből Stáhlavy mellett.⁵⁵ Ezek a darabok díszítettek és a halomsírok idejébe keltezhetők. Emlékeztetünk továbbá a Flonheim, Oberolm, Dexheim és Griesheim hesseni községekben talált téglalap alakú visszahajlított szélű bronzlemezekre.⁵⁶

A díszített bronzlemezek Magyarországon aránylag ritkák,⁵⁷ míg a háromszor és négyszer visszahajlított szélű bronzlemezek elég gyakoriak. A külföldi irodalomból ilyen darabot nem ismerek.⁵⁸

⁵² Tompa F., i. m. 33. t. 21, 28. Régebbi típusok: 33. t. 12, 20, 27—30; fiatalabb típusok: 33. t. 1, 3—8. A temetőben olyan urnák is vannak, amelyek a második periódusba keltezhetők (girlanddíszítéssel mint Lovasbényben), a többiek a harmadik periódusba tartoznak (bütökkel). Az anyag nincs sírok szerint különítve, ami pedig nagyon fontos lett volna, hogy megismerjük, milyen bronzok kerülnek elő a különböző periódusok edényeivel az Alföldön.

⁵³ J. Nestor, *Der Stand der Urgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1933, 19. kép.

⁵⁴ Banner J., i. m. 41. o.

⁵⁵ J. Schráníl, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, 1928. 128. o. XXV. t. 33.

⁵⁶ G. Behrens, *Bronzezeit Süddeutschlands*, Mainz, 1916, 8—12. o. A dexheimi lemezek a szélen és közepén gyöngyminta van: 3. kép, 8—9.

⁵⁷ Batta, Fejér m. díszítetlen darabokkal együtt (Magyar Nemzeti Múz.); *Perjámos* (l. 53. jegyzet); *Szegedről* (Csongrád m. (Arch. Ért. 1892 (XII), 163. o. I. t. 20a-b); *Nagyhangos* (Arch. Ért. 1903 (XXIII), 429. o. 14a-b ábra). Lehetőség, hogy a nagyhangosi tárgyak egy középbronzkori kincslethez tartoznak, miután a leletben fiatalabb és régebbi típusok vannak, amelyek összetartozása lehetséges.

⁵⁸ Itt néhány a Magyar Nemzeti Múzeumban levő leletre hívjuk fel a figyelmet: *Szigetszentmiklós* (Pest m.), *Ócsa* (Pest m.), *Alsó-Czikola* (Fejér m.): Hampel J., i. m. CCLVII. t.; *Ujhartyán-Vatya* (Pest m.): Tompa F., i. m.

Néhány adat a bronzlemezek kronológiájához. Eddig egyetlen trapéz alakú visszahajlított szélű bronzlemezt sem ismerünk, amely biztosan a bronzkor harmadik periódusába keltezhető. Nálunk elsősorban a keramika szerint kell datálni, mint ezt már Tompa F. is teszi munkájában.⁵⁹ Már a veszprémi kultúra leleteivel sem találunk ilyen lemezeket, mint Nagy László közölte velem. Tompa a veszprémi kultúrát tulajdonképpen a második periódusba keltezi, így e lemezeket csak az elsőbe keltezhetjük. Megtaláljuk ezeket a lemezeket még vatyai típusú keramikával is, de már nem olyan nagy számban, mint kisapostagi edényekkel. Ez azt jelenti, hogy a trapéz alakú bronzlemezeket főleg a bronzkor első periódusában használták, de még a második periódusban is megtalálhatók. A Zsellér-dülői keramika (XI. t.) fiatalabb, mint a kisapostagi anyag és nagyon közeledik már a vatyai típushoz. A dömsödi temetőben, amelyben még nagyon régi típusok is előfordulnak, az anyag többsége már a második periódusba keltezhető; itt még megtaláljuk a kisapostagi bronz típusokat.⁶⁰

Nagyon feltűnő, hogy a trapéz alakú bronzlemezek majdnem mindig ugyanazokkal a leletekkel fordulnak elő: lapátfejű tű, szív- és félholdalakú csüngők, spiráltekercsek, pitykék, ritkábban pödrott végű nyakperek, spiráltekercses karperek, egyszerű ciprusi hurkos fejű tűk.⁶¹

Szembeötlő az is, hogy Kisapostagon milyen nagy számban fordulnak elő csövecskék. Két típust különböztethetünk meg: 1. Csövecskék lemezből: I. t. 22—36, 38—41; II. t. 74—76; III. t. 39—40; VI. t. 37—40; VII. t. 142—149; VIII. t. 1—30, 163—171 (egyes lemezek szélei is közte vannak). 2. Spiráltekercsek: I. t. 51—60, 91—131; II. t. 6—21, 38—55, 127—143; III. t. 4—18, 25; IV. t. 29—31, 39—45; VI. t. 41—45;

33. t. 29—30; *Pákozdvár* (Fejér m.): Arch. Ért. 1930 (XLIV), 65. o. 63. kép 5 (balról).

⁵⁹ Tompa F., i. m. 67. skk. o.

⁶⁰ Tompa F., i. m. 81. o. 27. t. 3. A leletek egy része a groningeri múzeumba került. A 8. sír bronz mellékletei különösen érdekesek: 2 lapátos fejű tű, 1 szablyaszerűen hajlított hurkos fejű tű, 2 karperec, 1 félhold alakú csüngő, 3 pityke, spiráltekercsek, 1 trapéz alakú visszahajlított szélű bronzlemez, 2 téglalap alakú lemez, visszahajlított szélei közel egymáshoz. A csekély profiláltságú urna hasán négy fogó van; alakja hasonlít a XI. t. 14 urnához. Az 52. sírban az urna mellett függeszthető edényke volt, vonalkázott háromszögekkel díszítve. E temető részben egykorú Kisapostaggal.

⁶¹ V. ö. Ercsi, Dömsöd 8. sír, Kisapostagon A, 1, 2, 7. sírok stb.

VII. t. 71—113, 150—161, 163—181; XI. t. 17—18. Kiemeljük a kettős spiráltekercset: VII. t. 162.

A spiráltekercsek általános elterjedésűek, kronológiai szempontból jelentőségük nincs és miután a bronzkor elejétől a hallstattkorig megtaláljuk őket, főleg, hogy e típussal behatóbban foglalkozzunk. Ez nem vonatkozik a lemezből készült csövecskékre. Nálunk már a rézkorból ismeretes ilyen.⁶² Az A sírban ezek együtt vannak a trapéz alakú lemezekkel (I. t. 22—30, 77—78). A 16. sírból származó legtöbb csövecske visszahajlított szélű bronzlemezek töredéke (IV. t. 14—24). Különben is nehéz megrogált darabnál megállapítani, hogy ezek csövecskék, vagy bronzlemezek töredékei. Nálunk ez a típus korabronzkori sírokban gyakori.

Érdekes e tárgyak használata. Reinecke P. ír egy olyan csontvázas sírról, amelyben egyszerű és kettős csövecskék, spiráltekercsek és *Columbella rustica* gyöngyök valószínűleg egy fejkötő, vagy sapka részeit képezték. Két Straubing-i (Bajorország) sírban ilyen csövecskék a csontváz mellén voltak.⁶³ Az ószentiváni 32. sírban egy ilyen csövecske a nyakdíszhez tartozott.⁶⁴ Amint látjuk, a bronz csövecskéket különbözőképpen használták.

Tűk. A Kisapostagon talált tűk nem különböznek a korai bronzkori típusoktól. A 3. és 16. sírban ciprusi hurkos fejű tűk töredékei voltak (II. t. 56, IV. t. 38), azonfelül szórványos leletként is kerültek elő ilyen tűk (V. t. 32, 34, 38, 40). Vannak továbbá egyszerű hurkos fejű tűk, amelyeknek kikalapált vége visszahajlított (V. t. 31, 33, 35, 37, 39). Ezek a lapátfejű tűk ősei (I. t. 76, 79, V. t. 9—12, VII. t. 1—6). Egy kiszélesedő nyakkal és füleccses fejjel ellátott tűnek (V. t. 41) a leletkörülményei nincsenek tisztázva. Az 1. sírban talált tű feje ovális alakúra kalapált (II. t. 28); a fej felső végén valószínűleg átfúrással pótolták a letörött fülecset. Még egy korongos fejű tűt kell itt megemlítenem, amelynek tűrészt szegecscsel erősítették a fejrészéhez (V. t. 15). Az I. t. 62 és III. t. 28 alatt bemutatott tűk alakja nem állapítható meg. A leírt tűk nálunk mind ismert típusok és főleg

korabronzkori sírokban fordulnak elő. Ki kell azonban emelnem, hogy elég sokáig voltak használatban és kronológiai szempontból nincs abszolút jelentőségük. Egy hurkos fejű tű az ószentiváni 25. sírban egy kis füles bögrével volt együtt. A csontváz karján spirálcsovecskékből, dentaliumból és agyaggyöngyből álló karperec volt.⁶⁵ A T-alakú hurkos fejű tűk a bronzkor második periódusában lépnek fel.⁶⁶ Tompa szerint a bronzkor harmadik periódusában még megtaláljuk az egyszerű hurkos fejű tűt és a többi kisapostagi típust is.⁶⁷ Mindenesetre a bronz tárgyakat a keramika szerint ajánlatos keltezni, miután nálunk fiatal sírokban egészen régi típusú bronzok kerülnek elő. *Hernádkakon* (Zemplén m.) egy későbronzkori sírban Tompa olyan hurkos fejű tűt talált, mint amilyeneket Kisapostagról ismerünk.⁶⁸

A különböző típusú hurkos fejű tűk olyan általánosan ismertek, hogy itt eltekinthetünk továbbbi analógiák felsorolásától. Különösen aunjetitzi anyaggal fordulnak elő gyakran. Kisapostagról csak a legrégebb típusokat ismerjük. Itt egyetlen darabot sem találtunk, amelyet Reinecke P. kronológiája szerint a bronzkor második periódusába keltezhetnének.

Csüngők. Kisapostagon a következő típusú csüngők fordultak elő: 1. Fordított szívalakú csüngők füleccsel: I. t. 86 (42—44 töredékek). Az V. t. 16 is eredetileg ilyen csüngő volt, de a nyél a füleccsel letörött és egy lyukkal helyettesítették. E darab szélei is erősen megrongálódtak. 2. Félhold alakú csüngők, nyitott végekkel, a kikalapált nyél vége füleccsé van behajlítva: III. t. 2, 3, 20—21; IV. t. 32—33, 35. A VII. t. 10 is egy ide sorolható töredék. 3. Félhold alakú csüngők csukott végekkel: I. t. 87. 4. Pápaszemes csüngők: I. t. 46—50 (töredékek), 88—90; II. t. 70—73; IV. t. 34, 36—37; V. t. 18, 19—22 (töredékek), 29—30; VI. t. 35—36; VII. t. 35, 114—118 (töredékek); VIII. t. 172, 175; XI. t. 19 (részben töredék).

Nagyon fontos a 2. sír szívalakú csüngője

⁶⁵ Banner J., *Az ószentiváni bronzkori telep és temető*, Dolgozatok, 1929 (V), 52—78. o. 4. kép 15.

⁶⁶ Tompa F., i. m. 28. t. 9—10, 18. — N. Åberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, III. *Kupfer- und Frühbronzezeit*, Stockholm, 1932, 53. o. 82—83. kép.

⁶⁷ Tompa F., i. m. 33. t. 13, 18.

⁶⁸ Tompa F., i. m. 46. t. 23. E lelőhelyről nagyon sok régi típusú edényt is ismerünk, így egy füles poharat (46. t. 26) és egy tálat (46. t. 4). Az egyik urna alakja is nagyon feltűnő (46. t. 2).

⁶² Jászladány (Jász-Nagykun-Szolnok m.) Gallus S. ásatása. Publikációja előkészítésben. A keramika a bodrogkeresztúri anyaggal egyezik. Az egyik női sírban egy arany csövecske volt. Ezen van azonban egy kis nyulvány, így feltételezhető, hogy e darab talán egy téglalap alakú visszahajlított szélű arany lemez töredéke. A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban vannak.

⁶³ P. Reinecke, i. m. 178. skk. o. 21. t. 15, 16.

⁶⁴ Banner J., i. m. 22. o. IX. t. 28.

(I. t. 86), amelyen trébelt díszítés van és szélei mellett kettős pontsor fut körül. A nyél alatt keresztbetett fordított zászlódísz van. Ez utóbbi motívum gyakori a korai bronzkori keramikán. A csüngő két lapján harántosan alkalmazott zeg-zug vonalak szintén olyan motívum, amelyre Kisapostagról ismerünk analógiát.⁶⁹ Vegyük figyelembe a következő függeszthető edények alsó részének díszítését: I. t. 221b; II. t. 58b. Nem kétséges tehát, hogy e darab Magyarországon készült olyan vidéken, ahol a „keresztezett zászlós” díszítés és a függeszthető edénykéek gyakoriak. Hasonló csüngőkön ritkán van díszítés. Kisapostagon is egyedülálló ez a darab.⁷⁰

E típus nálunk nagyon gyakori.⁷¹

Nyitott és csukott végű félholdalakú csüngők szintén szép számban ismeretesek nálunk. Miután úgy látszik, hogy időrendi különbség nincsen e két típus között, itt együtt tárgyaljuk őket. Kisapostagon az áttört szívalakú az egyszerű félhold alakúval együtt van a 2. sírban (I. t. 86—87). Az egyik félhold alakú csüngő azért érdekes, mert a két szárnyán díszítésül szolgáló kis bütykök vannak (VII. t. 10, öntött példány). A bütyökdíszítés elég ritka az ilyen darabokon. E típus Magyarországon leggyakrabban korai bronzkori kísérő leletekkel együtt fordult elő.⁷²

⁶⁹ Megemlítünk egy függeszthető edénykét *Dunapentele*-ről (Magyar Nemzeti Múzeum), egy kétfülű edénykét *Lebeipusztár*-ról (Magyar Nemzeti Múzeum), a *kisapostagi* 10. sír nagy tálját (IV. t. 100 a-b), egy kétfülű edény töredékét *Vatyáról* a kecskeméti múzeumban, egy másik edényt ugyanerről a lelőhelyről (Arch. Ért. 1909 (XXIX), 126. o. I. t. 71), egy kétfülű edényt *Szőreg* C lelőhelyéről (194. sír, szegedi múzeum) stb. E motívum a Maros vidéki korai bronzkori keramikán a leggyakoribb.

⁷⁰ *Simontornyáról* ismerünk egy szívalakú csüngőt trébelt pontsoros díszítéssel a szélén: *Wosinszky M., Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig*, 1896, I. köt. CXVIII. t. 6. Néhány hasonló simontornyai darab a szombathelyi múzeumban van. Van továbbá még egy példány aranyból, a lelőhely ismeretlen: Arch. Ért. 1891. XI. 82. o. — Megemlítünk még egy ilyen csüngőt *Pákozdvár*-ról (székesfehérvári múzeum).

⁷¹ Itt csak néhány magyarországi analógiát sorolunk fel: *Iváncsa* (Tompá F., i. m. 25. t. 14), *Ujhartyán-Vatya* (u. o. 33. t. 27), *Szőreg*, 162. sír (Dolgozatok, 1931 (VII), 22. o., X. t. 32), *Ercsi* (Hampel J., i. m. XCIII. t. 7—8), *Pusztasárhánytő* (u. o. CCXXII. t. 27a—b, 28a—b), *Alsó Czikola* (u. o. CCXL. t.) stb.

⁷² *Ercsi* (Hampel, i. m. XCIII. t.); *Ujhartyán-Vatya* (Tompá F., i. m. 33. t. 26.). A kormegállapítás bizonytalan, miután a lelőköörülmények nincsenek tisztázva; *Dunapentele* (P. Z. 1919—1920 (XI—XII), 120. o. 3. kép 6); *Simontornya* (Wosinsky M., i. m. CXVIII. t. 9), néhány darab a szombathelyi múzeumban van; *Szigetszentmiklós* (Magyar Nemzeti Múzeum). Figyelemre méltó, hogy e tí-

pus „Egyszerű keretes csüngők” nálunk már előbb megvoltak, mint ahogyan Willvonseder feltételezi (az említett elnevezés tőle származik). A legrégebbi formáknak a nyitott karomszerű, vagy behajlított végűeket tartja és kiemeli, hogy egyidősek a szívalakú lemezcsüngőkkel. A legrégebbi darabokat Reinecke kronológiája szerint az A₂ periódusba keltezi,⁷³ ami Tompa F. kronológiája szerint a magyarországi B₁ periódusnak felelne meg. De a kisapostagi 2. sírban már az áttört szívalakú és a lemezcsüngő együtt van (I. t. 86—87). Ez azt jelenti, hogy Reinecke kronológiája szerint a szívalakú áttört csüngők Magyarországon már az A periódusban, nem pedig csak a B-ben jelennek meg. Lehetséges, hogy ez a típus, amely olyan jellemző a magyarországi bronzkorra, csak a B periódusban jutott el Ausztriába.

A pápaszemes spirálcsüngők nem jellegzetesek, mivel azokat nemcsak az egész bronzkor folyamán, hanem még a hallstattkorban is megtaláljuk és így kronológia szempontból jelentőségük nincsen.

Gyűrűk és karikák. A 6. sírban egy kis bronz karika volt (III. t. 24). Bizonytalan, hogy mire használták. Talán gyöngynek tekinthető, de ez ellen az a tény szól, hogy e sírban csak egy darab volt ebből a típusból. Willvonseder úgy véli, hogy e kis karikák pénz gyanánt szolgáltak.⁷⁴ Talán a többi kis karikáknak is (V. t. 42—43) ez volt a rendeltetése. A 19. sírban a trapéz alakú bronz lemezeken és ezek töredékein kívül egy gyűrű is volt. Nagyon keskeny, többször egymáshajlított bronzlemezéből készült (IV. t. 87). Talán gyűrűként használták, de lehet, hogy nyélszorító volt. Miután nagyon sarkos, ez utóbbi feltevés a valószínűbb. Egy hasonló gyűrűt ismerünk *Ujhartyán-Vatyáról*.⁷⁵ Ez a típus is elég hosszú életű lehetett, mindenesetre a korai bronzkor után is megtaláljuk még. Nagyon érdekes a kicsi oválisan összehajlított aranyból készült „Noppenring” (III. t. 23). Nagyon vékony arany huzalból készült és olyan kicsi, hogy gyűrűnek nem használhatták. E sírban még egy kis arany golyócska (III. t. 22) is volt. Rendeltetése bizonytalan, mert mivel át-

pus milyen sokáig volt használatban. Még késő bronzkori urnasírokban is megtaláljuk *Zagyvapálfalván* (Hillebrand J., *A zagypálfalvai bronzkori urnatemető*, Arch. Ért. 1923—1926 (XL), 60—69. o. 25. kép).

⁷³ K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, 143. o.

⁷⁴ K. Willvonseder, i. m. 152. o.

⁷⁵ Tompa F., i. m. 33. t. 15.

fúrva nincs, ékszernek, gyöngynek nem használhatták. A második sírban egy széles gyűrű van (I. t. 217); lemezből készült és szegeccsel erősítették meg. Valószínű, hogy egy kés, vagy hasonló szerszám nyélszorítója volt.

Gömb-süveg alakú pitykék. Kisapostagon nagyobb és kisebb darabok kerültek elő. Egy-mással szemben a szélüknél két lyuk van: I. t. 63—75, 132—189; II. t. 22—27, 78—126 (a nagyobbak kúpalakúak); IV. t. 46—64; V. t. 23—26; VI. t. 29—34; VII. t. 36—70, 119—141; XI. t. 11—16. A korai bronzkorban nálunk a gömb-süveg-alakú pitykék nagyon gyakoriak. 100—400 darab nem ritkaság egy-egy összetartozó leletben. Az első periódusban ritkán hiányzik olyan leletekből, amelyekben trapéz alakú lemezek vannak.⁷⁶

Kisapostagról két darab kúpalakra sodrott bronzlemezt ismerünk (VIII. t. 110—111). Ezeket úgy készítették, hogy négyszögletes bronz lemezeket egyszerűen összesodortak. Véletlenre lehetne gondolni, de bronzból szép számmal ismerünk hasonló díszeket. Itt valószínűleg a simontornyai darabnak az eredeti formája van előttünk.⁷⁷ E lemezek használatáról még nem állnak megfigyelések rendelkezésünkre.

Török. Kisapostagon összesen 3 tör került elő. Kettő alakja trianguláris (V. t. 13, 14), a harmadik darab töve félkör, pengéje levélalakú (V. t. 36). Az utóbbinál az eredeti szegecsek kitortek és később kettővel helyettesítették azokat.⁷⁸ Valószínűleg a bronzkor második periódusába keltezhető. A típus nyélrésze lekerekített, a szegecsek száma rendszerint több mint kettő. E darabnál a szegecsek eredeti számát kell tekintetbe venni.⁷⁹

Pödrött végű nyakperecek (I. t. 218) hazánkban nagy számban fordulnak elő. E helyen csak azt akarjuk megjegyezni, hogy ilyen nyakpereceket trapéz alakú bronzlemezekkel is találtak.⁸⁰ Utalunk itt még a Kisapostagról való többesmenetű (spirális) karperecekre (V. t. 4—8). Miután ezek szórványosan kerültek elő, nem tulajdonítunk nekik nagy jelentőséget. Az ercsi leletben szintén van két hasonló karperec.⁸¹ Ilyen karperecek az egész bronzkor folyamán használatban voltak; ismerek olyanokat, amelyek a bronzkor első periódusába keltezhetőek, de még Füzesabonyban is találunk ilyeneket.⁸²

Röviden összefoglalva, nálunk és különösen a Dunántúlon a bronzkor első periódusában általában az alábbi bronz típusokat találjuk. E tekintetben az Ercsi-i lelet mintának említhető, amire különben is sokszor történik utalás a fejtegetések folyamán. E típusok a következők: trapéz alakú visszahajlított szélű lemezek, téglalap alakú visszahajlított szélű lemezek, kétszer, háromszor, négyszer orgonasípszerűen hajlított lemezek, lemezből készült csövecskék, huzalból készült csövecskék, fordított szívalakú lemezcsüngők, fordított szívalakú áttört csüngők, félhold alakú csüngők, pápaszemcsüngők, pitykék, kúpalakra sodrott lemezek, „Noppenring”, lapátfejű tűk, ovális alakra kikalapált fejű tűk, egyszerű hurkos fejű tűk, hurkos fejű tűk tekercselt tűrésszel, pödrött végű nyakperecek, többesmenetű karperecek (spirális), trianguláris török középborá nélkül.

Zombory László a Magyar Természettudományi Múzeum Ásvány és Őslénytani Tárának kémiai laboratóriumában néhány bronz tárgyat kvalitatív megvizsgált. Miután Kisapostagon rengeteg bronz tárgy került elő, lehetetlenség lett volna minden egyes darabot, vagy az egyes sí-

⁷⁶ A használatra és kronológiára vonatkozó adatokat I. Willvonseder, i. m. 135. o. Magyarországi analógiák: *Simontornya* (szombathelyi múzeum); *Deszk*, Őszentiván, Szőreg (Banner J., i. m. 23. o.); *Újhartyán-Vatya* (Tompá F., i. m. 33. t. 22—23); *Veszprém Arany János utca* (veszprémi múzeum); *Baracska-Nagyhalompusztá* (székesfehérvári múzeum); *Bozsók* (középbronzkori kincslelet: Hampel J., i. m. C. t. 24); *Rákospalota* (középbronzkori kincslelet: Hampel J., i. m. LXXXVII. t. 9); *Ercsi* (Hampel J., i. m. XCIII. t. több mint 100 darab); *Feketető* (425 darab a Magyar Nemzeti Múzeumban); *Gyűrű* (székesfehérvári múzeum) stb. Hogy milyen sokáig használták ezt a típust, bizonyítja előfordulása az orszápszéki kincsleletben. Tompa F. szerint Tószeg C (bronzkor III): Tompa F., i. m. 34. t. 16—17.

⁷⁷ Wosinsky M., i. m. CXVIII. t. 10. — Egy díszített kúpalakra sodrott bronzlemezt Vattináról is ismerünk: Mil-leker B., *A vattinai őstelep*, Temesvár, 1905, II. t. 8.

⁷⁸ Magyarországról sok analógiát ismerünk, de a mint a példák mutatják, e formák sokáig fennmaradtak. Egyszerű trianguláris török: *Vatya* (Patay P., i. m. XI. t. 19); *Tószeg* (Patay P., i. m. III. t. 7); *Szőreg* 67. és 137. sír (Dolgozatok, 1931 (VII), 24. o.); *Pitvaros* 5. sír (Dolgozatok, 1931 (VII), 24. o.); *Szomód* (Magyar Nemzeti Múzeum), stb.

⁷⁹ E típusra jellegzetes a törborá és a lekerekített vég. *Vatya* (Patay P., i. m. XI. t. 15); *Pestszenterzsébet* 5. sír (Magyar Nemzeti Múzeum); *Pusztasárákánytő* (Hampel J., i. m. CCXXII. t. 1a-b), stb.

⁸⁰ *Ercsi* (Hampel J., i. m. XCIII. t. 9, 10); *Dunapentele* (székesfehérvári múzeum), stb. A magyarországi leletek felsorolása több oldalt venne igénybe és így csak e két — a mi szempontunkból fontos — leletre utalunk.

⁸¹ Hampel J., i. m. XCIII. t. 11—12.; *Szőreg* 2. és 23. sír; Banner J., i. m. 23. o. X. t. 40; *Veszprém* — *Arany János utca* (veszprémi múzeum).

⁸² Tompa F., i. m. 41. t. 5, 6.

rok egész bronz anyagát kémiailag megvizsgálni. Így minden típusból csak egy-egy darab került vizsgálatra. A szórványos leleteket nem vettük figyelembe. A vizsgálat eredménye mégis fontos, mert e kor bronzötösségéről érdekes adatokat szolgáltatott és mert hasonló publikációk eddig hiányoztak. A kémiai vizsgálat azt mutatja, hogy a réz használata még elég gyakori, de már az ón, sőt antimonbronz is használatban volt. A következő tárgyak kerültek vizsgálatra.

A kémiai kvalitatív vizsgálat eredménye :

A sír.

2 kis visszahajlított szélű bronzlemez	réz
nagy trapéz alakú visszahajlított szélű bronzlemez	ónbronz
spirálcsőcske (töredék)	ónbronz
szívalakú csüngő	ónbronz
pityke	ónbronz
lapátos fejű tű	réz

1. sír.

Visszahajlított szélű lemez	réz (kevés ón)
pityke	réz (kevés antimon)
tű (II. t. 28)	réz (kevés antimon)

2. sír.

Csüngő (I. t. 87)	réz (kevés antimon)
szívalakú csüngő (I. t. 86)	réz (kevés ón)
spirálcsőcske	réz (ón nyomokban)
gyűrű szegeccsel (I. t. 217)	ónbronz (antimon nyomokban)
visszahajlított szélű lemez	ónbronz
spirálcsőcske	réz (antimon nyomokban)
pityke	réz (antimon és ón nyomokban)

3. sír.

Tű	réz
spirálcsőcske	réz
visszahajlított szélű lemez	réz

7. sír.

Visszahajlított szélű lemez	ónbronz
nagy pityke	réz (antimon nyomokban)
kis pityke	réz (antimon nyomokban)
pápaszemes csüngő	antimonbronz
spirálcsőcske	réz (kevés antimon)

12. sír.

Visszahajlított szélű lemez	ónbronz (antimon nyomokban)
lemezből készült csőcske	réz

16. sír.

Visszahajlított szélű lemez	ónbronz
spirálcsőcske	antimonbronz (ón nyomokban)
pápaszemes csüngő	ónbronz
félhold alakú csüngő	réz (kevés antimon)

19. sír.

Visszahajlított szélű lemez	ónbronz.
-----------------------------	----------

A tárgyak vizsgálatáért Dr. Zombory Lászlónak e helyen is hálás köszönetet mondok.

Figyelemre méltó, hogy a kevés megvizsgált tárgy közül a kémiai analízis kétszer mutatott ki antimonbronzot, mégpedig a 7. és 16. sírban. Mindkét esetben a sírban olyan tárgyak is voltak, amelyek részben rézből, részben pedig ónbronzból készültek. Valószínű, hogy nemcsak a bronzkor első periódusában, hanem még a középbronzkorban is készültek tárgyak rézből.

Hillebrand J. szóbeli közlése szerint néhány évvel ezelőtt több pödrött végű nyakpercet vizsgáltatott meg (Magyaróvár, Moson m., kémiai kvalitatív vizsgálata). Az eredmény megegyezik a kisapostagival: a nyakperek rézből, antimonbronzból és ónbronzból készültek.

Kíváncsú lenne nagyobb bronzmennyiségeket quantitativ is megvizsgáltatni. Ebben az esetben az eredmények szélesebb körben lennének kiaknázhatók.

A korai bronzkor bányászatára vonatkozólag nem állnak adatok rendelkezésünkre. Így nem dönthető el, hogy Magyarország melyik vidékén nyerték ebben az időben az antimon. Velem-Szentvid e periódusban már valószínűleg lakott volt (gátai típusú edény a szombathelyi múzeumban). E lelőhely monográfiájából (Miske K., *Velem Szent vid őstelep*, Wien, 1907) azt a benyomást kapjuk, hogy a bányászat a kőszegi hegyekben csak a bronzkor vége felé kezdődött s a hallstattkorban érte el tetőfokát és hogy Velem e korban fejlődött ipari gócponttá. Antimon még Felsőmagyarországon (a Körmöcbánya-i aranybányák közelében t. k.) és Erdélyben fordul elő. Az a feltevés, hogy a korai bronzkori antimon Magyarországon bányászták, talán nem egészen alaptalan. Valószínűleg a magyarországi bányászat történetének kilátásán lévő kutatása hivatott arra, hogy e kérdés tisztázásához pontos adatokkal hozzájáruljon.

Abból a tényből, hogy a trapéz alakú lemezek majdnem kizárólag nálunk fordulnak elő, arra következtethetünk, hogy ezek Magyarországon készültek.

A Kisapostagon talált kisebb leleteket szintén e helyen akarjuk ismertetni. Különösen a kagylóból készült *gyöngyök* érdekelnek minket. Az A sírban 3 vermetus kagylóból készült gyöngy töredéke volt (I. t. 81—83). Legközelebbi előfordulási helye a Földközi tenger. E sírban még egy állati felhasított csöves csont (láb) is volt (I. t. 80).

Az összefűzött gyöngyök (V. t. 47) *cardium edulae*, *dentalium* és állati csontból készült gyöngyök. V. t. 46 és 48 csontgyöngyök. V. t. 51—59, 61—64 *columbella rustica* gyöngyök, V. t. 65: *cardium edulae*. Egy *helicigona* csiga is van a leletek között (V. t. 60). E csigának legközelebbi előfordulási helye Horvátország sziklás tengerpartja. Magyarországon mindenesetre ismeretlen.⁸³

⁸³ *Dentalium* és *columbella rustica* gyöngyök gyakoriak a Maros vidéki bronzkori sírokban. Banner J., i. m. 25. skk. o.

A tárgyak meghatározásáért Mődlinger Gusztáv egyetemi m. tanár úrnak fejezem ki hálás köszönetemet.

Ezek a darabok mind kereskedelem útján jöhettek Magyarországra és valószínűleg ebben az időben főleg a magyarországi antimon és réz a keresett árucikkek közé tartozott. A korai bronzkorban még kimutatható a vučedoli kultúra utóhatása és valószínű, hogy a bronzkorban még elég élénk volt a kultúrkapcsolat Magyarország és Horvátország között és ezen túlmenően a Földközi tenger partvidéke között. E leletek főleg kereskedelemtörténeti szempontból érdekesek.

Kisapostagon csak három csontból készült szerszámot figyeltek meg (V. t. 44—45, 49). Ez valószínűleg azért van, mert a tulajdonképeni telepet még nem ásták meg.

IV. TEMETKEZÉS

A magyar ősrégészeti irodalomban — sajátos módon — igen ritkán találkozunk temetők leírásával. Banner János tanulmánya ugyan növelte ismereteinket, azonban megállapításai aránylag kis területre szorítkoznak.⁸⁴ Különösen a mészbetétes kerámika halotthamvasztásos sírmezői részletes ismertetéseinek hiánya érint közelebből bennünket. A kisapostagi kultúrát illetően csak a névadó lelőhely 40 sírjának leírása és Bacsák György Fonyód-bézsénypusztai ásatásának naplójára támaszkodhatunk. Több sírleírással nem rendelkezünk.

Kisapostagon az A, 2a, 3a, 8a, 11a, 12a, 13a, 15a, 17a, 20a, 4 és 18. sz. sírban talált urnákat nem lehetett rekonstruálni.⁸⁵ A következő sírokban az urnát tállal fedték be: 7a, 18a, 1, 2, 3, 5, 10, 11, 17, 19. Az urnában edénymellékletek voltak az 1a, 4a, 7a, 14a, 16a, 19a, 5, 8 (?), 9, 13 (?) és 17. sz. sírban; az urna mellett a 6a, 13a, 1, 2, 12, 16, 19 sz. sírban. Az urna mellé helyezett edényből bronztárgyak kerültek elő a 2, 3, 6, 7 sz. sírből.⁸⁶

Ebből a kis statisztikából látható, hogy bár sok sírtípussal találkozunk, egyéb megfigyelések hiányában mégsem vonhatunk le belőlük következtetéseket. Így a sírok elrendezését — urna borítótállal, vagy nélkül, sírmellékletek az urnában, vagy azon kívül — nem használhatjuk fel kronológiai és kulturális megállapításokra. A keramikában már megállapítható bizonyos különbség Kisapostag két urnatemetője között. A Zsellér-dülői sírok határozottan fiatalabbak. Mindamellett a bronzmellékletekből ez a különbség nem tűnik ki.

Fonyód-Bézsény.⁸⁷ 10. sír: nagy urna (7. kép 1), sok töredékkal.

⁸⁴ Banner János, *A magyarországi zsugorított temetkezések*. Dolgozatok 1927 (III), 1—58. old.

⁸⁵ Dolgozatok, 1935, 149. skk. — Székesfehérvári Szemle, 1935, III—IV. 76. skk.

⁸⁶ Az „A” sír nem vehető figyelembe, mert arról nincs pontos sírleírás.

⁸⁷ Bacsák György ásatási naplója (kiadatlan). — E

11. sír: urna (töredékek), nagyobb, tölcséres peremű hasas edény (7. kép, 2), kis egyfülű bögre (7. kép, 3). A munkások megfigyelése szerint az urna a hasas edényen feküdt.

12. sír: urna (7. kép, 4), benne egyfülű korsó (7. kép, 5).

Szabályként csak azt állapíthatjuk meg, hogy a hamvak az urnában találhatók. Ezt nyomtatékosan kell hangsúlyoznom, ugyanis a bronzkor derekán a Dunántúlon szórt hamvas sírok (Brandschüttungsgrab) is gyakoriak. A mészbetétes kerámika egyéb lelőhelyein is feltételezhetünk hasonló sírokat. A Dunántúl nyugati felében túlnyomóan a zsugorított csontvázas temetkezés maradhatott meg, mire a Hainburg-Teichtal-i⁸⁸ temető sírjaiból és a Foellik-i leletből (l. 34. o.) következtethetünk. Mindinkább azt vehetjük észre, hogy a bronzkor elején csak a Dunántúl keleti felében (a délnyugati része majdnem ismeretlen) lett nagyjelentőségű a halotthamvasztásos temetkezés. Itt majdnem kivétel nélkül ez volt szokásban. Marosi Arnold ugyanolyan bronztárgyakat talált Pákozdváron, mint amilyenek Kisapostagról ismeretesek, azonban a sírt nem írta le és az edénymellékleteket sem közölte ismertetésében.⁸⁹ Veszprémből (Arany János-utca) is ismerünk egy jellegzetes kisapostagi típusú mészbetétes urnát. A leletkörülmények itt is ismeretlenek.

Arra nézve nincsenek még megfigyeléseink, vajon a sír helyén égették-e el a halottakat, vagy pedig egy külön e célra kijelölt helyen. A Zsellér-dülő-i temetőben a sírok igen közel vannak egymáshoz, úgy, hogy valószínű az a feltevés, miszerint egy külön égetőhelyen

helyen csak a mészbetétes díszítésű kerámiás sírokat ismertetem.

⁸⁸ E. Beninger—F. Mühlhofer—E. Geyer, *Das Frühbronzezeitliche Reihengräberfeld bei Hainburg-Teichtal*, MAGW. 1930, 65—140 o. Az anyag javát még nem ismertették (Naturhistorisches Museum, Wien).

⁸⁹ Marosi Arnold: *A pákozdvári őstelep*, Arch. Ért., 1930 (XLIV), 53—73. o. 63. és 64. kép.

hamvasztottak. Fonyód-Bézsényen a mészbetétes kerámiát tartalmazó sírokat bádén urnasírok közvetlen közelében találták. Bacsák György itt feltárt egy, a felső részén keményre égetett, a szélén peremmel ellátott agyaglapot (méretei 144x120 cm).⁹⁰ Alatta égetett réteget lehetett megállapítani. Egészen közel hozzá tűzhelynyomok voltak. A fentemlített agyaglap rendeltetését nehezen tudjuk megmagyarázni. Azzal a feltevessel, hogy ez sütőkemence alapja lenne, az ásatás vezetője, Bacsák is szembeszáll, ugyanis a boltozat nyomai hiányoznak. Nem lehetne-e halotthamvasztó helyre gondolni? Galus Sándor szóbeli közlése szerint Békásmegyeren is találtak hasonló agyaglapot, mégpedig a bádén telepen. Békásmegyerről különben bádén urnasírok is ismeretesek. Fonyódon a mészbetétes kerámika láthatólag követi a bádénit, így nehezen határozható meg, vajon ez az agyaglap meddig volt használatban. A közvetlen közeléből nincsenek kerámikai leleteink, amelyek a korát eldönthetnék. Mindenesetre szükségesnek tartom megemlíteni, hátha akad más hol is hasonló lelet, amelynek lelőköörülményei közelebről meghatározzák ennek rendeltetését.

Röviden azzal a kérdéssel is kell foglalkoznunk, hogy honnan ered a kispostagi kultúra halotthamvasztásos temetkezése.⁹¹ Magyarország legrégibb hamvasztásos sírjainak a bádén kultúrába tartozó fonyód-bézsényi temetkezés sírjai tekinthetők.⁹² Morvaországban az északi kultúrának ugyancsak vannak hamvasztásos sírjai, mégpedig legtöbbször halmokban.⁹³ Patay azon a nézeten van, hogy a kispostagi kultúra a halotthamvasztást a bádén kultúráról vette át (l. 91. jegyzet). Ezt a nézetet azonban nem fogadhatjuk el, különösen, ha meggondol-

juk, hogy a kispostagi kultúra jellegzetes urnái semmi közös vonást nem árulnak el a bádén kultúra urnáival. Ezzel szemben magáról Zókról is ismerünk egy edényt, amely erősen emlékeztet a békásmegyeri amforaszerű urnára (harangalakú edények kultúrája).⁹⁴ Néhány kispostagi urna is emlékeztet ezekre. (II. t. 29, 60; III. t., 1; XII. t., 3.) A békásmegyeri urnán tipológiai szempontból különösen a hason levő fülek, valamint a tölcsészerű nyak lényeges. Néhány kispostagi füles csésze (II. t. 61; III. t. 31, stb.) ugyancsak összehasonlítható megfelelő békásmegyeri edényekkel.⁹⁵ A kispostagi kultúra a halotthamvasztást bizonyára a harangalakú edények kultúrájától vette át. Ugyanis e két kultúra urnái rokon vonásokat tüntetnek fel. Fonyód-Bézsényen sincs támaszpontunk arra vonatkozólag, hogy ezt a bádén kultúráról vette volna át a kispostagi. Igen nagy valószínűséggel feltételezhetjük azonban, hogy e helyen a településben folytonosság volt, még abban az esetben is, ha ezt tipológiailag nem is tudjuk bebizonyítani. Mindenesetre a temető még nincs kimerítve. Mezőkomáromban hasonló körülmények uralkodnak. Itt a bádén kultúrát ugyancsak a kispostagi követi.⁹⁶ Sok tekintetben a kispostagi kultúrát Budapest vidékén a harangalakú edények kultúrájának folytatásaként kell tekintenünk. Némely kérdést illetően azonban az a legnagyobb nehézség, hogy ez utóbbi és a bádén kultúra között tipológiai kapcsolatok nem ismeretesek.

A kispostagi kultúra telepviszonyairól eddig az irodalomban semminemű feljegyzést nem találunk. Az említett mezőkomáromi telepet nemrég tárták csak fel s még nem állott elég idő rendelkezésre, hogy a nagy körültekintéssel kiásott anyagot feldolgozzák. E periódus települési viszonyaira vonatkozólag csak futólagos adatunk van.⁹⁷

⁹⁰ Tompa Ferenc: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936, 24. 25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1934/35, 60. o.

⁹¹ Patay Pál, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon, 18, 22, 27, 34–40 o.

⁹² Tompa Ferenc, i. m. 50. o. 17. t. 1, 5, 7. A temető még nincs ismertette, Tompa csak röviden érinti.

⁹³ Schráníl, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, 61. o.

⁹⁴ Tompa Ferenc, i. m. 19. t. 6. 60. o. — N. Vulić és M. Grbić, Corpus Vasorum Antiquorum, 3. köt., 18. t. 6.

⁹⁵ Tompa Ferenc, i. m. 19. t. 8, 10.

⁹⁶ Nagy László szóbeli közlése. A telepen zsinórdíszes edénytöredéket is talált.

⁹⁷ Tompa Ferenc, i. m. 65. skk.

V. AZ OSZTRÁK „LITZENKERAMIK“

A kisapostagi keramika bőséges anyagot nyújt ahhoz, hogy a dunántúli bronzkor kezdetének körülményeit, amelyek meglehetősen nehezen bogozzhatók ki, tisztázzuk. Tompa F. három kultúrtartományt különböztet meg. A Dunántúlon a fejlődési folyamat egészen más volt, mint az Alföldön.⁹⁸ Kisapostagon mindkét tartomány kultúrjait megtaláljuk, ezeket a kulturális lehetőségek és a tényleges adatok teljes mértékű figyelembevételével kell megvizsgálnunk. A Duna a keleti és nyugati tartomány között nemcsak határ volt, hanem intenzív kultúrkapcsolatok létesítője is.

A magyarországi bronzkor legérdekesebb problémái közé tartozik az u. n. pannon keramika, azaz a szekszárdi és a veszprémi kultúra keletkezése és fejlődése.⁹⁹ A tószegi rétegeződés alapján hozzávetőlegesen ismerjük a szekszárdi kultúra alsó határát, de e kultúra keletkezéséről és felső határáról a vélemények még mindig nem egységesek. Fölösleges, hogy e helyen ismételjük ezeket. Tompa F. foglalkozott többek között a mészbetétes keramikával, de a kisapostagiakhoz hasonló kultúrjelenségeket nem vett figyelembe és ezért ahhoz az eredményhez jutott, hogy a mészbetétes keramika a bronzkor második periódusában kezdődik.¹⁰⁰ Kétségtelen az, hogy a leletek többsége a második és harmadik periódusba tartozik, de a középbronzkori kultúrák gyökerei a rézkorra és a korai bronzkorra nyúlnak vissza. A Dunántúlról eddig aránylag kevés korai bronzkori anyagot ismerünk és újabb ásatások még meglepő eredményeket hozhatnak. Nagyon fontos a további fejlődés szemléletének szempontjából az első periódus mészbetétes anyaga, amely sok tekintetben

különbözik a másodiktól, de a további fejlődésre mégis döntő hatással volt.

Kisapostagon a hazai bronzkor anyagának nagyon sok típusa van képviselve, elsősorban a korabronzkori mészbetétes tekercselt pálcikás keramika, amelyet mindig figyelmen kívül hagytak. Méri István vizsgálatai és kísérletei mutatják, hogy ezen agyagművesség díszítési technikája különbözik a középbronzkori anyagétól. E kultúra megjelölésére, amelynek sajátja e keramika, a „kisapostagi kultúra“ elnevezést ajánlottam.¹⁰¹

A mészbetétes kisapostagi keramika egyik előzménye bizonyosan az osztrák „Litzenkeramik“ volt és ezért az eddigi eredményeket röviden összefoglaljuk.

E keramikával először Pittioni R. foglalkozott és az „alsóausztriai-burgenlandi zsinegdiszes keramika“ elnevezést ajánlotta. Úgy véli, hogy e között és a szász-tübingi zsinegdiszes agyagművesség között szoros kapcsolatok állottak fenn.¹⁰² Willvonseder K. is behatóan foglalkozott e kultúrával, ő azonban a „Litzenkeramik“ kifejezést használja.¹⁰³ A díszítést — véleménye szerint — úgy állították elő, hogy keskeny szövetszálakat nyomkodtak be a puha agyagba. Ilyen minta leginkább a perem alatt és az edények fülén, ritkábban a vállon figyelhető meg.

Az említett kifejezéseket magyar vonatkozásban nem használhatjuk. A „Litzenkeramik“

¹⁰¹ Mozsolics A., i. m. 234—240. o. — *Fejér megye a bronzkorban*, Székesfehérvári Szemle, 1938, 31—36. o. E kifejezést Patay Pál is átvette és könyvében részletesen foglalkozik e kultúrával: *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*, 34—40. o.

¹⁰² R. Pittioni és E. Wurth, *Funde aus Guntramsdorf*, MAG, 1935, 158—168. o. — Pittioni R., *Zur Frage der Schnurkeramik in Österreich*, *Forschungen und Fortschritte*, 1934 (X), 343. o.

¹⁰³ K. Willvonseder, *Die ur- und frühgeschichtliche Forschung in Österreich im Jahre 1933*, *Nachrichtenblatt*, 1934 (X), 38—44. és 65—73. o. — *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Wien, 1937, 24—25. o.

⁹⁸ Tompa F., *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936*, 24./25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934/35, 61—102. o.

⁹⁹ Mozsolics A., *A dunántúli bronzkor kialakulása*, *Vasi Szemle*, 1937, (VI.), 4. füzet 234—240. o.

¹⁰⁰ Tompa F., i. m. 77. skk. o.

és a kisapostagi kultúra elterjedési helye jól körülhatárolható és különben is sok hasonló vonás mellett nagy különbség is van a kettő között. A legfontosabb leletek a kismartoni múzeumban vannak. Ezeket A. Barb és Tömördy F. rendelkezésemre bocsájtották. Fejtegetéseim alapját Tömördy F. írásbeli közlései képezik.

Az első ismert edényke Dürnkutban, állítólag aunjetitzi keramikával együtt került elő. Franz L. gátai típusnak tartotta.¹⁰⁴ A legtöbb ilyen edény Burgenlandból származik és részben lakógödörből kerültek elő, részben szórványos leletek. Az első lakógödört Darufalva községben (Sopron m.) 1928-ban ásatta ki Hautmann F.¹⁰⁵ Az ásatást ismertető dolgozatában felhívja a figyelmet az edények pereme alatti zsinegdíszre és analógiákat említ Kőszegről, Sopronból, Dürnkutról, stb. Úgy véli, hogy a neolithikum és a legrégibb bronzkor közötti időszakba illeszthető be ez az anyag. Úgy látja továbbá, hogy a gátai formák és a darufalvi keramika között hasonlóság van és ezért „Gáta előtti” típusnak nevezi ezeket a formákat.

Egy másik lakógödört 1933-ban ástak ki (Tömördy F. közlése szerint). A lakógödör hosszúka alakú és a déli oldalán egy mélyebben fekvő gödör fölött van, ezek tartalma a java neolithikumot képviseli. Darufalván szórványos leletek is kerültek elő. Nagyhöflány községben a Foelliken szintén több edény és töredék került elő, amelyek részben ugyanolyan díszítésűek mint a darufalvi edények.¹⁰⁶ Tömördy közlése alapján adom a Foelliken talált sír leírását. A Foellik keleti lejtőjén levő kavicsbánya északi részén a régi lejtő egy része még megvan s 1937. áprilisában kezdték feltárni. Ovális körakás alatt 10—12 éves, baloldalán fekvő fiúgyermek rossz állapotban lévő csontvázát találták (irány K-NY, a fej Nyugaton). A fejénél egy kétfülü edény volt (8. kép, 2), vállánál egy „Litzenkeramik”-hoz tartozó egyfülü bögre (8. kép, 1), mellette egy jaspis kés (8. kép, 3) és egy kova nyílcsúcs (8. kép, 4—4a). A sírban állatcsontokat is találtak: a gyermek lábánál kecske (vagy őz) koponya nélküli csontvázát, azonkí-

vül marha- és lócsontokat. A sír mélysége 170 m. volt.¹⁰⁷

Jelentősek a guntramsdorfi leletek is.¹⁰⁸ Pittioni R. ama véleményének adott kifejezést, hogy az alsóausztriai és burgenlandi zsinegdíszes keramika a tiszai kultúra után következett. Továbbá úgy véli, hogy e kultúra a gátai alapjának tekinthető. Lehetetlennek tartja azt, hogy a „Litzenkeramik” a korai bronzkorban még virágzott.

Érdekes egy többsíkú balta, amely Alsóausztriában Zeiselmauer községben került elő.¹⁰⁹ E lelet döntött a kérdés felett, hogy Ausztriában, azaz az északnyugati Dunavidéken lehet-e számolni a zsinegdíszes keramika befolyásával, esetleg a kultúra maradványainak előfordulásával. A Melkben talált talpas tál, amelyen zsinórdíszítés van, vezetett e kérdés felvetéséhez.¹¹⁰ E leletet eddig nem tekintették döntő jelentőségűnek, miután e tál a laibachi formának felel meg. Egy hasonló tál a horvátországi Ruma községben került felszínre, szintén zsinegdíszszel (Archaeologiai Múzeum, Zágráb).

Willvonseder K. közlései a legfontosabb eredményeket foglalják össze e kérdésben.¹¹¹

Nem tartozik e munka feladatai közé, hogy

¹⁰⁷ A sír leletkörülményeire vonatkozólag még egy fontos adatot közöl Tömördy F. Az itt említett sír ásásánál egy gátai réteget vágtak át, amelynek maradványai a fedő rétegben (a kövek között) is megvoltak a sír felett. De a sírban magában és a ledöngölt agyagrétegben is találtak gátai típusú edényeket és tekintve, hogy a sír bolygatatlan volt, ennek jelentőségét nem lehet alábecsülni. Kronológiai szempontból Tömördynek az a véleménye, hogy e sír, azaz a „Litzenkeramik” Reinecke P. kronológiája szerint a bronzkor A-B periódusába keltezhető, bár bronztárgyak eddig ismeretlenek (írásbeli közlés).

¹⁰⁸ R. Pittioni—E. Wurth, *Funde aus Guntramsdorf*, N. Ö. MAGW. 1935 (LXV), 158—168. o. I. t. 4—7.

¹⁰⁹ R. Pittioni, *Ein schnurkeramisches Beil aus Zeiselmauer*, N. Ö. WPZ, 1935 (XXII), 18—19. o.

¹¹⁰ O. Menghin, *Eine spätneolithische Station bei Melk (Niederösterreich)*, MAGW, 1913 (XXXIII), 94—103. o.

¹¹¹ Willvonseder K., i. m. 24—25. o. Kisapostagon hiányzik a harántosan átfúrt fejű tű. Már e tény által is kétségbe vonható a dunapentelei anyag összetartozása, amit Behrens G. összetartozónak gondol: Behrens G., *Frühbronzezeitliche Gräber aus Ungarn*, PZ. 1919 20, 117—123. o. A „2. sír”-ból származó bronzlemezdarab, amelyen domborított bütykök és pontok vannak, biztosan nem tartozik ehhez a keramikához, azonfelül a csavart tűrésű tű szintén fiatalabb, mint a mészbetétes kisapostagi árú. Willvonseder K. keltezési alapja ezáltal nem bizonyul elfogadhatónak. A gátai típust sem a „Litzenkeramik”-ból, sem a kisapostagi keramikából nem lehet származtatni, habár az egyes formák nagyon hasonlítanak (e kérdésről l. Vasi Szemle, 1937, 234—240. o.). A Hainburg-Teichtal-i 120. sírban talált edény szintén nem igazolja ezt a feltevést. A fejlődési folyamat egészen más volt.

¹⁰⁴ L. Franz, *Kleine Beiträge zur Urgeschichtlichen Archäologie Niederösterreichs*, MAG. 1926 (LVI), 220—224. o.

¹⁰⁵ F. Hautmann, *Die neolithische Station Drassburg*, Burgenland, 1930 (3), 4—5. füzet, 118—119. o., 1—3. kép.

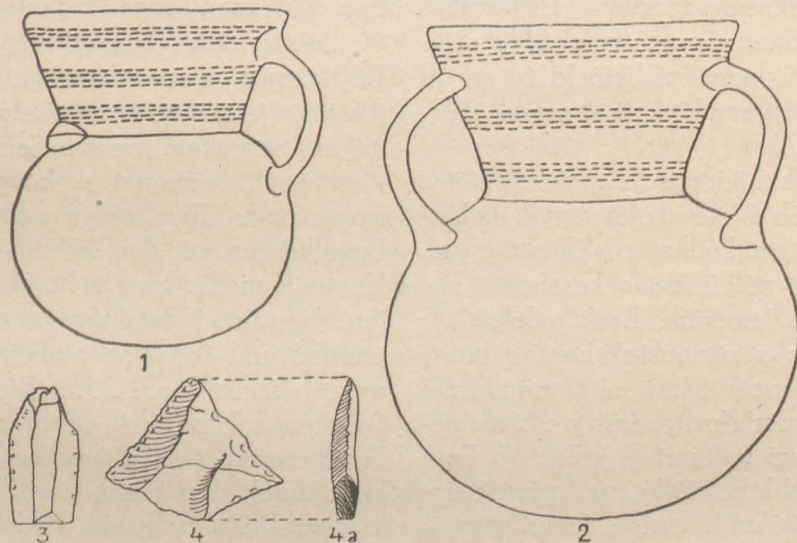
¹⁰⁶ Tömördy F., és több osztrák kutató eleinte e keramikát a neolithikum végére keltezte, később Tömördy közölte velem egy zsugorított csontvázás sír leírását, amely kronológiai szempontból nagyon fontosnak mondható. Az itt nyert eredmények alapján régebbi véleményét feladta.

az osztrák „Litzenkeramik“-ról végérvényes vélemény nyilvánítására törekedjék. A „Litzenkeramik“ biztosan régebbi, mint a kisapostagi áru, mert e keramikával Ausztriában még nem találtak bronzokat. Talán nem tévedünk, ha a később közölt kronológia szerint e keramikát a rézkor legfiatalabb szakaszába keltezzük; esetleg még a bronzkor elején is élt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy e két csoport között a legszembeötlőbb különbség a temetkezésben nyilvánul meg.

A hazai fejlődés szempontjából a „Litzenkeramik“ két típusa játszott szerepet: a tölcséres nyakú füles bögre (l. Kisapostag) és az ovális alakú tál (ezt a típust eddig csak a veszprémi kultúrából ismerjük). Az osztrák kutatók

kal, ma még nem lehet eldönteni; a koroncói hiteles leletek (Gallus Sándor ásatása) ebből a szempontból nem mondanak semmit, miután a lakógödörben csak néhány peremtöredék volt. Ami a többi leletet illeti, a leletkörülményekről és a kísérő anyagról hiányoznak a hiteles feljegyzések. A tolvádiai anyag fiatalabb, mint a kisapostagi mészbetétes keramika. A koroncói és kölesdi leleteket talán összekötő leletekként értelmezhetjük.

Úgy látjuk, hogy a zsinegdíszes agyagművesség a magyarországi korai bronzkor kialakulása szempontjából is jelentőséggel bír.¹¹⁴ Pitioni R. a „Litzenkeramik“-kal kapcsolatban tényleges zsinegdíszes alaprétgre gondol (102. jegyzet). Mi is csatlakozunk ahhoz a vélemény-

8. kép. — Abb. 8. Nagyhöllány — Grosshöflein

eredményeihez még néhány hazai vonatkozású adatot szeretnénk csatolni. Nemrég egy koroncói (Győr m.) gödörből olyan töredékek kerültek napfényre, amelyek díszítési technikája megegyezik az osztrák „Litzenkeramik“-éval. E peremrész díszítése a sokat emlegetett kölesdi töredékével azonos.¹¹² Hasonló díszítésű keramika azonban nemcsak nálunk található, hanem Horvátországban és Délmagyarországon is.¹¹³ Ez a díszítési technika egyes vidékeken sokáig tarthatta magát. A leletek leginkább a bronzkor középső szakaszába sorolhatók. Hogy ezek miként függnek össze az osztrák „Litzenkeramik“-

hez, hogy a „Litzenkeramik“ a szász-tübingiai zsinegdíszes keramikával is kapcsolatban áll.¹¹⁵

E kultúra további összetételéről eddig még nem nyilatkoztak, valószínűleg azért, mert kevés az ismert anyag és így messzemenő következtetésekhez nem nyújt elég támpontot. Itt elsősorban a harangalakú edények kultúrájának a kapcsolataira gondolok (pl. kis bütyöklábon álló tálak). Ebből a szempontból az anyaggal nem foglalkozott senki, holott e két kultúrának okvetlenül találkoznia kellett.

Az adatok közléséért és a rajzokért ezúttal mondok Tömördy Ferenc (Kismarton) és Willvonseder Kurt (Wien) uraknak hálás köszönetet.

¹¹² Wosinszky M., *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége*, LVIII. t. középen jobbra. Régebben e lelettel érveltek azon feltevés mellett, hogy a valódi zsinegdíszes keramika Magyarországon is elterjedt volt.

¹¹³ Surčin (Archaeologiai Múzeum, Zágráb); Tolvádia (Verseci múzeum); Starčevo (Pál herceg Múzeum, Belgrád, naplósám 3566); Pancsova (Pancsovai múzeum); Sándoregyháza-Ivanovo (Magyar Nemzeti Múzeum).

¹¹⁴ E kérdéssel külön munkában is szeretnék foglalkozni.

¹¹⁵ Melki tál, többsíkú balta Zeiselmauer községben, amőra Wien-Leopoldau lelőhelyről. Lásd Willvonseder, i. m. 24. o.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

A *kisapostagi kultúra származása*. A kisapostagi kultúrának eddig nem sok lelőhelyét ismerjük és elenyésző azoknak a síroknak száma is, amelyeknek ásatása a tudományos követelményeknek teljesen megfelel. Úgyszintén települések is majdnem ismeretlenek. Így e téma tárgyalása még nem zárható le és így itt csak néhány kérdést emelünk ki, amelyek megoldottnak tekinthetők.

Érdeklődésünk főtárgya az a mészbetétes keramika, amelynél a mészbetét ágát tekercselt pálcikák benyomkodásával állították elő. Más kísérő anyag nélkül ezt a keramikát Fonyódról és Bátáról ismerjük. Ezek a leletek a „Litzenkeramik” és a kisapostagi kultúra közelebbi viszonyára vonatkozólag alig mondanak valamit. Willvonseder Kurt szerint a „Litzenkeramik” a kisapostagi kultúrát megelőzi.¹¹⁶ Ez a feltevés annál inkább helytálló, mert nincs semmi hiteles bizonyítékunk arra nézve, hogy a „Litzenkeramik” bronzkori jellegű lenne, ami még nem jelenti azt, hogy e kultúra a bronzkor kezdetén kihalt volna. A Dunántúlon — véleményem szerint — a kisapostagi kultúrával indul meg a bronzkor. A néhány nálunk talált „Litzenkeramik” csoportba tartozó leletnek nincsen korhatározó jelentősége.

A „Litzenkeramik” népénél a csontvázas temetkezés volt szokásos, míg a kisapostagi kultúra népe kizárólag a hamvasztásos urnatemetkezést gyakorolta. Ez utóbbi kétségen kívül honi eredetre vezethető vissza. A kis füles bögrék tölcsér alakú nyakkal nagyon hasonlítanak a „Litzenkeramik” megfelelő edénykéihez. A díszítő motívumok között is sok hasonló vonás állapítható meg, pl. a minták vízszintes elhelyezése az edények pereme alatt. Míg azonban a „Litzenkeramik” edényein a zeg-zug vonal hiányzik, a kisapostagiakon gyakori.

A kisapostagi kultúra származásával ed-

¹¹⁶ K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, 24—25. o.

dig két munka foglalkozott.¹¹⁷ Patay Pál nagy vonalakban vázolta a harangalakú edények kultúrájának hatását Magyarországon. E vonatkozásban elsősorban a kisapostagi kultúra urnáinak van jelentősége. E típus közvetlen előfutárjaként a békásmegyeri urnát kell tekintenünk. Ez a forma nem a harangalakú edények kultúrájára jellemző, hanem a zsinagdiszes keramikára vezethető vissza. Schránil J. e két kultúra közötti viszonyt a következőképpen határozza meg: „Sie liessen sich hier neben der Bevölkerung mit der Schnur- und nordischen Keramik nieder und verloren im Laufe der Zeit ihre Eigenart, indem sie sich der Umgebung anpassten und mit der einheimischen Bevölkerung vermischten Die Berührung der Glockenbecherkultur mit der Bevölkerung der Schnurkeramik ist über allen Zweifel sichergestellt durch den Fund eines Gefäßfragmentes in dem Brandgrabe in Podebradý, das durch den Abdruck einer Schnur charakterisiert ist.”¹¹⁸

A bádeni kultúra urnáinak formája (Fonyód-Bézsény) teljesen eltérő a békásmegyeritől. Úgy látszik, hogy ez előbbi típus is tovább él a kisapostagi mellett (pl. a dömsödi 30. sír urnája). Ez megint újabb kronológiai fejtegetéshez vezet. Mivel Dömsödön sok egészen régi típusú edény került elő, a temetőt részben még a bronzkor első periódusába keltezzük; alátámasztja ezt az is, hogy az ismert leletek között hiányoznak az olyan vatyai típusú urnák és edények, amelyeken füzérszerű díszítés van.¹¹⁹

¹¹⁷ Mozsolics A., *Fejér megye a bronzkorban*, Székesfehérvári Szemle, 1938, I—II, 31—36. o. — Patay P., *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*, 34—35. o.

¹¹⁸ J. Schránil, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, 81. o.

¹¹⁹ Békásmegyeri urna: Tompa F., *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn*, 1912—1936, 24./25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934/35, 19. t. 5. — A. Stocký, *La Bohême préhistorique*, LXX. t. 1 (Čizkovice), 6 (Straškov); LXXII. t. 7 (Praga XIX-Bubeneč); LXXIII. t. 10 (Louny); LXXVI. t. 6 (Velká), 16 (Praga VIII)

Az a kifogás, hogy összekötő lelet hiányzik, nem merülhet fel, mert újabban Bécs-Leopoldau-ban egy zsinegdiszes amfora került felszínre. E lelet részletes ismertetésére még nem került sor.¹²⁰ Kétségtelen, hogy mire a harangalakú edények kultúrája Magyarországra ért, erős zsinegdiszes hatásokat vett fel és itt ezeket az idegen, azaz átvett formákat is közvetítette.

A tököli harangalakú edények kultúrájába tartozó temetőben nemcsak csontvázas temetkezések, hanem urnasírok is kerültek elő.¹²¹ A többi e kultúrához tartozó temetőről, sajnos hiányoznak a pontos sírleírások. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szigetmonostori anyag valószínűleg szintén egy urnasír mellékleteit alkotja. A békásmegyeri és a tököli urnák prototípusa, mint már említettük, a zsinegdiszes amfora volt. Hogy a békásmegyeri amfora nem egyedülálló és hogy a harangalakú edények kultúrája e formát már a rézkorban tovább közvetítette, bizonyítja egy hasonló alakú edény, amely Zókon került elő.¹²² A nyak tölcsealakú, a hason négy olyan bordázott fül van, mint amilyeneket gyakran megfigyelhetünk bádeni anyagon. A nyak és a fül között függőlegesen egy széles sáv fut, amelynek díszítése a vučedoli kultúrára jellemző. E kultúra minden bizonnyal erősen a harangalakú edények kultúrájának hatása alatt állt.¹²³ Ez a lelet a fentebb vázolt elgondolásokat szélesebb mederben alátámasztja. A korai bronzkori anyagban is mutatkoznak olyan jelenségek, amelyek csak a harangalakú edények kultúrájának a hatására vezethetők vissza, így pl. a karvédő lemezek is.¹²⁴

—Koblisy); LXXVIII. t. 4, 9 (Lovosice). Ezen utóbbiak zsinegdiszes amforák és összehasonlító anyagként közöljük. Egy békásmegyeri füles bögre (Tompá F., i. m. 19. t. 9) formailag egy Cicovice-ből származó edénnyel egyezik (Stocký, i. m. LXVI. t. 13).

¹²⁰ K. Willvonseder, i. m. 24. o.

¹²¹ Csetneki Jelinek E., A csepelszigeti őskori temetők, Arch. Ért. 1879 (XIII), 47—59. o.

¹²² N. Vulić—M. Grbić, *Corpus vasorum antiquorum, Jugoslavie*, 3. kötet. 18. t. 6.

¹²³ Mozsolics A., *Verbreitung und Einfluss der Vučedol-Kultur in Ungarn*, Serta Hoffilleriana, Zágráb, 1940, 25—29. o.

¹²⁴ Tompa F., i. m. 68. o. 21. t. 3 (Nagyrev). — Tompa F., A bronzkori kultúrák kialakulása Magyarországon, Akadémiai Értekezések, XXV. kötet, 7. füzet, 3—23. o. — Egy karvédő lemez Szentandrásról (korai bronzkor) a szekszárdi múzeumban van. A két végén csak egy-egy lyuk van, hasonlóképpen egy másik tószegi példányon is (Magyar Nemzeti Múzeum). A tipikus karvédő lemezen két-két, ritkábban három-három lyuk van.

A Tószeg A keramika világosan mutatja, e kultúra utóhatását, sőt Patay P. szerint „kialakulási folytonosság áll fent”.¹²⁵ Annak is jelentősége van, hogy a békásmegyeri trianguláris tör bronzból készült. Valószínű, hogy e nép vezette be hazánkban a bronzötvösséget.¹²⁶ Ebben az összefüggésben azt is meg kell jegyeznünk, hogy a fordított Y-alakú motívumok még a Tószeg B₁ keramián is gyakran szerepelnek.¹²⁷

Hogy a korai bronzkor kialakulásának szempontjából milyen szerepe volt a harangalakú edények kultúrájának, tulajdonképpen csak most kezdjük kidolgozni. Hiba volt, hogy e kultúra durvább kivitelű kísérő keramikáját nem vettük figyelembe. Ennek következtében úgy látszott, mintha e kultúra végig megtartotta volna önállóságát és ezért nem lehetett szerepét a további fejlődés szempontjából tisztázni.

A Tószeg A és az aunjetitzi keramika között sokszor hangsúlyozott hasonló vonások a közös kultúráis alapoknak köszönhetik létüket: ilyen a zsinegdiszes keramika és a harangalakú edények kultúrája. Magyarországon a zsinegdiszes alapréteget — mint most látjuk — a harangalakú edények kultúrája közvetítette.

A „Litzenkeramik“-nak a kisapostagi kultúrához való viszonya még nem egészen világos. Egyes típusokat mindkettőben megtalálunk. A díszítő elemek ugyanazok: vízszintes sávok a perem alatt, függőlegesek a fülön. A technika azonban különböző. Csak a kisapostagi anyag mészbetétes, amit a vučedoli kultúra hatásának tulajdoníthatunk. E hatást leginkább akkor követhetjük, ha a függeszthető edények díszítésének elemeit vizsgáljuk. E típusnak ugyan egy másik alakja ismeretes Vučedolról, de a vonalkázott háromszögek e kultúra jellemző díszítő elemeihez tartoznak.¹²⁸

¹²⁵ V. ö. Tompa F., Bericht 19. t. 6 és 21. t. 9; továbbá Tompa F., i. m. 19. t. 9 és IX. t. 9. — Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon, 35. o.

¹²⁶ Tompa F., A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon, Akadémiai Értekezések, XXV. k. 7. füzet. 14. o. — Tompa F., Bericht, 60. o. 19. t. 7.

¹²⁷ Tompa F., i. m. 23. t. 5. — V. ö. a Leobersdorfi edények díszítését: K. Willvonseder, Gräber der älteren Bronzezeit von Leobersdorf, Niederösterreich, Germania, 1937 (21), 2. füzet, 88—95. o. 20. t. 3—5. Egy Litoměřicéből származó edényen ez a motívum plasztikusan van kiképezve: Stocký, i. m. CXI. t. 20. — Egy vatyai urnán a fordított Y motívum szerepel: Kada E., Bronzkori urnatemető Vatyán (Pest m.), Arch. Ért. 1909 (XXIX), 124—130. o. III. t. 7.

¹²⁸ V. Hoffiller, *Corpus vasorum antiquorum, Jugoslavie*, 1. kötet, 3. t. 2.

A négyszögletes gyulaji tál¹²⁹ díszítése a kisapostagi függeszthető edényekével egyezik (I. t. 221 a-b; II. t. 58 a-b; III. t. 30 a-b). Egy kisapostagi függeszthető mészbetétes edényke tekercselt pálcikás díszítésű (II. t. 59 a-b). Itt világosan láthatjuk, hogy a vučedoli típus miként alakul át és mint továbbítja a mészbetét használatát. Sok harangalakú edény szintén mészbetétes. Kisapostagról és más hasonló lelőhelyről nem ismerünk azonban olyan keramikát, amely azt bizonyítaná, hogy e kultúra mészbetétes technikája a harangalakú edényektől származik. A kutatási eredmények mellett szólnak, hogy itt a legfiatalabb vučedoli formák közvetítésével kell számolnunk. A zsinegdíszes keramika befolyása Magyarországon sokat vitatott kérdés. Ilyen keramika és többsikű balta csak nagyon szórványosan került elő.¹³⁰ A Roska M. által idézett zsinegdíszes leletek mutatják, hogy e csoportnak hazánkban nincs önálló jelentősége és csak a zsinegdíszes keramika befolyásáról beszélhetünk. Hazánkban a zsinegdíszes keramika a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, azonkívül a leletekről hiányzik minden hitelesítő feljegyzés. Északmagyarországról, valószínűleg Pozsony megyéből került a Magyar Nemzeti Múzeumba egy füles bögre (naplósám: 13/1873 III. 15). Egy tipikus zsinegdíszes edény Szerbkeresztúrról származik (Belgrád, Pál hg. Múzeum). E lelőhelyről eddig csak kőkori anyagot ismertünk.¹³¹ Az említett edényt a múzeum vétel útján szerezte meg.

Horvátországban és Szlavóniában több

¹²⁹ Wosinszky M., *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete*, Budapest. 1904, LII. t. 1. — Wosinszky M., *Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig*. I. kötet, CVI. t. 1a-b.

¹³⁰ Roska M., *A zsinegdíszes agyagművészeti nyomai Magyarországon*, Dolgozatok (Kolozsvár) 1914, 418—433. o. — Roska M., *Adatok a magyarországi zsinegdíszes agyagművészeti kérdéséhez*, Dolgozatok (Kolozsvár) 1915 (VI), 1—16. o. — Roska M., *A zsinegdíszes agyagművészeti Erdélyben*, Közlemények a Debreceni Egyetem Régészeti Intézetéből, 1939, 2. füzet, 3—11. o. A Magyar Nemzeti Múzeum egy Rinyaújlaokról (Somogy m.) származó többsikű ballát őriz. A leletkörülmények ismeretlenek. — Hoernes—Menghin, *Die Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925, 607—608. o. — Menghin e könyv 768. oldalán egy Vincáról származó amforára hívja fel a figyelmet, amely formailag és díszítés tekintetében annyira egyezik a fiatalabb zsinegdíszes formákkal, hogy — véleménye szerint — nem lehet kétséges az, hogy e típus az Alduna vidékéig elterjedt, Belgrádban sem a Pál herceg Múzeumban, sem az egyetem Vincá-gyűjteményében nem találtam meg a Menghin által említett edényt.

¹³¹ N. Vulić—M. Grbić, i. m. 12. t.

olyan lelet került elő, amely közvetlen zsinegdíszes kapcsolatokra utal. Különösen a laibachi lap agyagműves anyagából több forma és díszítés közvetlen zsinegdíszes kapcsolat által magyarázható. Ez nem meglepő, ha a Melk-i¹³² és Zámka-i¹³³ leletekre utalunk. Nemrégben Mezőkomáromban egy telep ásatásánál zsinegdíszes cserepek kerültek felszínre. E lelőhelyen bádeni, kisapostagi és veszprémi anyag volt a rétegekben.^{133a}

Az még nincs tisztázva, hogy a zsinegdíszes keramikának hazánkban milyen horderejű befolyás tulajdonítható. Eddig ilyen edényeket harangalakú edényekkel és laibachi típusú keramikával találtak együtt. Mindkét kultúra összefüggésben áll a csehországi zsinegdíszes keramikával. Roska M. nem tartja kizártnak, „hogy Magyarország úgy északnyugat, mint észak, északkelet és kelet felől egyformán érezhette a zsinegdíszes keramika kulturális hullámának kisértését”.¹³⁴ Annak a feltevésnek, hogy e kultúra hullamai keletről is behatoltak, van alapja, miután ilyen leletek Keletmagyarországról, Erdélyből (Erdősd) és Moldvából is ismeretesek. Újabban tudomást szereztem egy ilyen leletről, amelyet Kimming J. szerint Bukarest környékén találtak. Írásbeli tudakozódásomra azonban nem kaptam választ. Roska M. Erdélyre vonatkozólag a déloroszországi zsinegdíszes keramika befolyását feltételezi. Meg kellene vizsgálni, hogy egyes darabok nem inkább a tűzdeltvonalas keramika („Furchenstichkeramik”) csoportjába sorolandók-e, mert a Moldvából származó ballának és a többi leleteknek is csak kevés jelentőség tulajdonítható. Ami a kisapostagi kultúrát illeti, a déloroszországi zsinegdíszes keramika befolyása nem jöhet számításba, hanem csak a harangalakú edényeké és a laibachi kultúráé. Megvizsgálandó még az a kérdés is, hogy az osztrák „Litzenkeramik”, amelyben kétségen kívül zsinegdíszes elemek is vannak,¹³⁵ nem áll-e harangalakú edények kultúrájával szintén összefüggésben.

¹³² O. Menghin, *Eine spätneolithische Station bei Melk (Niederösterreich)*, MAG. 1913, 94—103. o. 7—9. kép.

¹³³ A. Stocký, *La Bohème préhistorique*, 79 o.

^{133a} Nagy László szóbeli közlése.

¹³⁴ Roska M., *A zsinegdíszes agyagművészeti nyomai Magyarországon*, Dolgozatok (Kolozsvár), 1914, (VI) 418—433. o.

¹³⁵ R. Pittioni—E. Wurth, *Funde aus Guntramsdorf*, MAGW, 1935, (LXV) 158. o. — R. Pittioni, *Zur Frage der Schnurkeramik in Österreich*, Forschungen und Fortschritte, X. 1934. 343. skk. o.

A dunántúli korai bronzkori leletanyagban még nehezen ismerhető fel a badeni kultúra befolyása. Nagy hiány, hogy e kultúra sokféle lokális variációit — a badeni kultúra kifejezés tulajdonképpen gyűjtőfogalom — az irodalomban nem ismertették. Bizonyos, hogy nem csak egyes csoportokat, hanem időbeli fokozatokat is megkülönböztethetünk e kultúrán belül. Ma még a badeni kultúra teljes típusanyagának a felértékelése is nehézségekbe ütközik. Tompa Ferencnek azt a megállapítását, hogy a badeni kultúra nem játszott önálló szerepet, Patay Pál kutatásai megcáfolták. Sikerült neki Nagymagyarország térképén 128 lelőhelyet megállapítani és amellet e listát nem tekinti teljesnek.¹³⁶ A badeni kultúra különösen a rézkorban elég nagy szerepet játszhatott, habár ennek nyomait más kultúrák leletanyagában alig tudjuk kimutatni.

Az edények árkolása a korai bronzkorban kiveszett. A kétosztatú tálakat sem találjuk meg már ebben a korban. Figyelmet érdemel az a tény, hogy badeni típusú függeszthető edényeket is ismerünk (Kövespál, Tátika). Miután ilyen edények Vučedolban is vannak és a kisapostagiak díszítése vučedoli befolyásra utal, az is lehetséges, hogy a vučedoli kultúra e típust a badeni kultúrától vette át. E kérdésben azonban még nem látunk tisztán. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a vučedoli edények — amelyekre többször utalunk — díszítés nélküliek.¹³⁷

E típusnak meglehetősen nehéz a problematikája, mert már a korai bronzkorban kétféle változatban lép fel: marosvidéki sírokból¹³⁸ és kisapostagi leletek függeszthető edényeinek formájában.

Az a tény, hogy Fonyódon a badeni és a kisapostagi sírok (tekercselt pálcikás edényekkel) egymás mellett vannak, ahhoz a feltevéshez vezet, hogy a badeni kultúrát a kisapostagi követi. Az itt talált kisapostagi típusú keramika formái azonban ezt nem támasztják alá. A badeni kultúra és annak befolyása, azaz utóhatása, amiről az irodalomban sokszor alapos érvek nélkül esik szó, ma még alig ítéltető meg. Csehországban és Ausztriában is másképpen határozzák meg a badeni kultúrát, mint például nálunk. Keletkezésére és keltezésére vonatko-

zólag még nem alakult ki egységes vélemény.

Régebben az volt a vélemény, hogy a badeni kultúra bronzkori. Eleinte Willvonseder K. is emellett foglalt állást. Ujabban feladta ezt a véleményét és a Leobensdorf-i és Lichtenwört-i sírokat a legfiatalabb, a bronzkort megelőző neolithikumban datálja.¹³⁹ Tompa F. a badeni kultúrát a kiskőrösi és békásmegyeri leletek alapján a fiatalabb kőkor végére keltezi. A bodrogkeresztúri kultúra sírjai Kiskőrösön itt-ott badeni lakógödrökbe voltak beásva.¹⁴⁰ A véleményeknek csak látszólagos ellentéte forog itt fenn, mivel a badeni keramika vučedolival együtt is található. Viszont tudjuk, hogy a vučedoli kultúra befolyása éppen a bodrogkeresztúri kultúrával kapcsolatban mutatható ki nagyon jól.¹⁴¹

A badeni kultúra és a „magyarádi csoport” közötti kapcsolatok nagyon lazák. A legtöbb kutató ezt a badeni kultúra bronzkori faciesének tekinti. Az érvelés legtöbbször egy-két típusra támaszkodik, de ezek nem meggyőzőek.¹⁴² A Dunántúlon a badeni kultúrát a kisapostagi követte (Fonyód, Mezőkomárom), szóval amaz nem esik bele már a bronzkorba. Magyarád Veszprém I-nek egy lokális csoportja, így a bronzkor második periódusába sorolandó. Willvonseder és Patay is ehhez az eredményhez jutottak. A „magyarádi csoportot” a fentebb vázoltak alapján más szempontból kell megvizsgálni.

Magyarországon a badeni kultúrát a rézkorba kell datálni. Amint látjuk, e kérdés még problémákkal telt és így a kultúra korai bronzkorra való befolyásának a megítélése nem időszerű. A második periódusból több olyan urnát ismerünk, amelyek nem a kisapostagi típusból fejlődhettek. Lehetséges, hogy ebben az esetben badeni utóhatásokkal kell számolnunk és talán más típusokra vonatkozóan is ki lehet majd ezt mutatni.

A kisapostagi kultúra elterjedése. Az első lelettérképet Patay Pál állította össze.¹⁴³ Nagyon valószínű, hogy a mi kiegészített lelőhelyfelso

¹³⁹ K. Willvonseder, *Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich*, WPZ, 1937 (XXIV), 15—28. o.

¹⁴⁰ Tompa F., i. m. 48—50. o.

¹⁴¹ Serta Hoffilleriana, 25—29. o.

¹⁴² Mitscha-Märheim, *Zur älteren Bronzezeit Niederösterreichs*, MAG, 1929 (59), 181—194. o. — K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, 25—28. o. — Patay P., i. m. 68—71. o.

¹⁴³ Patay P., i. m. 34—40. o. VI. térkép.

¹³⁶ Tompa F., i. m. 48. o. — Patay P., i. m. 11—18. o.

¹³⁷ V. Hoffiller, *Corpus vasorum antiquorum* I. kötet, 3. t. 2.

¹³⁸ Banner J., *A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei*, Dolgozatok (Szeged), 1931 (VII), V. t. 20a, 15. o.

rolásunk és a térkép (9. kép) sem tekinthető még teljesnek.¹⁴⁴

E kultúra elterjedésének központja a Dunántúl északkeleti része és a Balaton környéke. Hasonló leletekkel előreláthatóan Somogy megyében és Délzsalában is számolnunk kell. A kisapostagi kultúra valószínűleg az egész Dunántúlon elterjedt volt, sőt a Duna-Tisza között is nagyobb számban kerülhetnek elő majd hasonló leletek. Ezzel magyarázható, hogy a kisapostagi keramika gyakran Tószeg A anyaggal van együtt, azonban csak a keleti lelőhelyeken, mert pl. Fonyódon hiányzik. Kisapostag és a többi közeli lelőhely tehát a nagyrévi és a kisapostagi kultúra határsávjában fekszik. Feltűnő, hogy a legtöbb eddig ismert lelőhely a Duna mentén van és ezt azért is kiemeljük, mert a harangalakú edények kultúrájának a lelőhelyei is itt vannak.

A Veszprém megyei lelőhelyek inkább erdei településeknek nevezhetők. A lakóhely megválasztása további következtetésekhez még nem nyújt elég támpontot.

Időrendbe sorolás. Ami a magyarországi bronzkor különböző kronológiai rendszereit illeti, alig tagadható az, hogy valamennyi csak kísérletnek minősíthető; általánosan kielégítő eredményekről ma még nem beszélhetünk. E dolgozat folyamán a bronz tárgyakról szóló fejezetben Reinecke P. kronológiai rendszerére is utaltunk, de csak összehasonlításképpen, miután így jó támaszpontot nyerünk arra, hogy a dunántúli bronzkor kronológiája miként hozható összefüggésbe Reinecke P. és Willvonseder K. rendszerével. Az Alföld kronológiájára nézve egyelőre a tószegi rétegek a mérvadók és miután Kisapostag a Dunántúl és az Alföld határzónájában fekszik, Tompa F. kronológiai rendszerét e területen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, annak ellenére, hogy kronológiájának érvényességét a dunántúli bronzkorra nézve a szerző nem ismeri el.¹⁴⁵

Kisapostagi anyagot a tószegi rétegekben nem figyelt meg senki. A legtöbb Kisapostagon előforduló Tószeg-A típusú edény nem jól megfigyelt összetartozó sírokból származik, azonfelül tipológiai szempontból több tekintetben eltérnek a nagyrévi formáktól. E darabok azokat

a formákat képviselik, amelyek a tőköli temető legfiatalabb típusaival állanak összefüggésben.

Patay a kisapostagi kultúrát a bronzkor első és második periódusába keltezi. Véleménye szerint „az első periódus derekán alakult ki” és csak a második periódus derekán „alakul át részben vatyai csoporttá, részben észak-pannon mészbetétes kultúrává.” Véleményét azal támasztja alá, hogy a harangalakú edények kultúrája Budapest vidékén még élt a bronzkor első periódusában és a kisapostagi kultúrának nemcsak a nagyrévi, hanem a perjámosi kultúrával is voltak kapcsolatai.¹⁴⁶ A kisapostagi kultúrának ezt a datálását nem ismerhetjük el ilyen formában. A fonyódi leletek sem támasztják alá ezt a keltezést. E helyen biztosan egy települési folytonossággal kell számolnunk. A mezőkomáromi telepen badeni, kisapostagi és veszprémi keramika fordul elő. Azonfelül ténylegesen összetartozó leletek, nem pedig véletlenül előkerült anyag alapján keltezhető. Itt elsősorban a tekercselt pálcikás mészbetétes anyagot akarjuk datálni. A veszprémi kultúrát¹⁴⁷ Patay Pál is a bronzkor második és harmadik periódusába helyezi. Ha tehát a veszprémi kultúra a kisapostagi kultúrából alakult ki, úgy ezt az első periódusba kell tennünk. Kisapostagon kétségen kívül bronzkor I és II elemek vannak képviselve, de nem rendelkezünk olyan adattal, amely azt bizonyítaná, hogy e tekercselt pálcikás mészbetétes keramika a második periódusba sorolható. Különbben is ez a keramika adott alapot ahhoz, hogy önálló kisapostagi kultúráról beszélhessünk. Patay Pál is azt mondja, hogy a nagyrévi kultúra sok eleme a harangalakú edények kultúrájára vezethető vissza. Ennélfogva ajánlatos lenne a rézkor és bronzkor között a harangalakú edények kultúráját, azaz a nagyrévi és a kisapostagi kultúra kezdetét határul venni. Ez még nem jelenti azt, hogy nem ismerjük el a harangalakú edények részbeni bronzkori jellegét (Laa a/d Thaya).¹⁴⁸ Utalunk továbbá arra, hogy a harangalakú edények kultúrája összefüggésben állott a vučedoli kultúrával; ezek képezik a dunántúli rézkort. Ez azt

¹⁴⁶ Patay P., i. m. 40. o.

¹⁴⁷ Mozsolics A., *A dunántúli bronzkor kialakulása*, Vasi Szemle 1937 (IV), 234–240. o. — Mozsolics A., *Fejér megye a bronzkorban*, Székesfehérvári Szemle, 1938, 31–36. o.

¹⁴⁸ Patay P., i. m. 29. o. — E. Beninger, *Frühbronzezeitliche Stabdolche aus Niederösterreich*, PZ, 1934 (XXV), 130–144. o.

¹⁴⁴ Kisapostag II. csoportnak a következő lelőhelyeit ismerjük: Szekszárd-hidasi dűlő, Székesfehérvár, Nyergesújfalu, Tokod, Dorog, Tát, Koroncó, Hainburg-Teichthal 120. sír.

¹⁴⁵ Tompa F. Bericht, 61. skk. o.

jelenti, hogy a külföldi kronológiai rendszerekkel való időszerinti összehasonlítást más alapokra kell fektetnünk. A tulajdonképeni kisapostagi kultúra (tekercselt pálcikás agyagművesség) a bronzkor első periódusába datálendő.

Willvonseder a „Litzenkeramik“-ot az első periódus első felébe, a kisapostagi és dunapentelei temetőt ugyane periódus második felébe sorolja.¹⁴⁹ Ezzel a datálással szintén nem értünk egyet. Véleményem szerint a „Litzenkeramik“ az alábbi kronológiai rendszer szerint javarészt még a rézkorba tartozik. A Mezőkómáromban megállapított leletkörülmények is e mellett tanuskodnak.

A dunántúli rézkor és korai bronzkor időmeghatározására nézve a következő rendszert ajánljuk:

Rézkor: Badeni kultúra, harangalakú edények kultúrája keleten, vučedoli kultúra délen, a „Litzenkeramik“ nyugaton.

Bronzkor I: Kisapostag I (tekercselt pálcikás agyagművesség), nyugaton e periódus kezdetén talán még a „Litzenkeramik“ — a periódus végén Kisapostag II (120. sír Hainburg-Teichtal-ban (3. kép), Tokod, Dorog).

Bronzkor II: Veszprém I Északdunántúlon és a Balaton környékén, vatyai kultúra Fehérmezgyében és a Dunától keletre, Szekszárd I Déldunántúlon.

Már Hillebrand J. is rézkorinak — Bodrogkeresztúrral egykorúnak — tekintette a harangalakú edények kultúráját és Nagyrév elé datálta azt.¹⁵⁰

A keramika tárgyalásánál lehetőség szerint datáltuk az egyes típusokat, de csak amennyiben az analógiák összevetése és a leletkörülmények biztonsága ezt megengedte. A bronztárgyak általában meglehetősen egységesek és az idézett analógiák alapján a kor meghatározást eléggé biztosnak mondhatjuk.

Egyes típusok a bronzkor első periódusát túléltek, ebben az esetben a fiatalabb datálás csak a többi kísérő lelet alapján történhetik. Az agyagtárgyak között olyan darabok is szerepelnek, amelyeknek a mészbetétes edényeknél fiatalabbnak kell lenniök, vagy ha nem is lényegesen fiatalabbak, a második periódus elején még mindég használatban voltak. Itt például a függeszthető edényekre utalunk.

Míg a Dunántúlon nem ismerünk Tószeg-

hez hasonló lelőhelyet, azaz amíg nem rendelkezünk egy olyan biztos kronológiai alappal, mint az Alföld, a dunántúli kronológia szempontjából más rendszerrel kell dolgoznunk. Az utolsó évek ásatásai alapján az a tapasztalat szűrődött le, hogy az időrend meghatározásának alapjául nem a bronztárgyak, hanem első sorban a keramika szolgálhat.¹⁵¹

A kisapostagi kultúrát, ha előzményeit és összetevőit is számításba vesszük, csak a bronzkor első periódusába datálhatjuk. Kisapostag időrendben egyrészt a harangalakú edények kultúrája után következik (urnák), másrészt a Vučedol-Zók-i kultúra megelőzi (mészbetétes díszítés, függeszthető edények). Az első és második periódus között határnak a veszprémi kultúra fellépését ajánlatos elfogadni. Egyelőre hiányzanak az adatok arra vonatkozólag, hogy ezt a határt Tompa kronológiai rendszerével (tőszegi rétegződés) miképpen lehetne párhuzamosítani. A fejlődés folyamán a veszprémi kultúra kialakulása kétségtelenül olyan határ, amely kronológiai szempontból felhasználható. Kisapostag II átmeneti jellegű.

A kisapostagi kultúra utóhatása. E kérdést már több fejezetben érintettük, ahol ajánlatos volt nemcsak e kultúra előzményeinek, hanem az egyes típusok, vagy ritus (temetkezés) továbbélésének ismertetése is. Ha a további fejlődés kérdését felvetnénk, azaz a kisapostagi kultúra továbbélését kutatnánk, tulajdonképpen a dunántúli bronzkor második és harmadik periódusának több jelenségét kellene megtárgyalnunk, sőt az Alföld bronzkorának a középső szakaszát is vizsgálat tárgyává kellene tennünk; azonban ez már nem lehet célja ennek a dolgozatnak.

Még alig megítélhető, hogy a kisapostagi kultúra teljes egészében hogy viszonyul a szekszárdi kultúrához. E kultúrában erős vučedoli hatások érvényesülnek, sőt talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy alapjában véve a vučedoli kultúra további fejlődése gyanánt kell értékelni, amely azonban korán más behatások alatt jelentékeny módosulásokon ment keresztül. Később más déli hatások is szerepet játszottak, nem utolsósorban a Marosvidék korai bronzkori kultúrája. A kisapostagi kultúra befolyása a hamvasztásos temetkezésnél és a szekszárdi kultúra régebbi faciesének (Szekszárd I) urnáinál mutatkozik legvilágosabban.

¹⁵¹ F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn című munkája is e tény felismerésén alapszik.

¹⁴⁹ K. Willvonseder, i. m. 25. o.

¹⁵⁰ Hillebrand J., A pusztai társulási koraréz kori temető, Arch. Hung. IV. 47—50. o.

A vatyai kultúrában is követni tudjuk a kisapostagi kultúra utóhatását.¹⁵² Itt is a hamvasztásos temetkezésre és az urnák formájára utalunk, de figyelemreméltó, hogy a trapézalakú lemezek, sőt a sírokban mellékletekként található kis csészék továbbra is használatban maradnak. Az urnák formája a legjobban kimutatható tényező a további fejlődés szempontjából. Sajnos hiányoznak a monografikus publikációk, amelyek kultúrális és földrajzi tényezők bonyolult kérdéseiben ismereteinket kiegészítenék.

Az esztergommegyei leletek besorolása (5. kép) még bizonyos nehézségekbe ütközik. Valószínű azonban, hogy a kisapostagi kultúra fiatalabb faciesének a típusai (Kisapostag II). Ez a facies csak átmeneti jellegű lehetett, amely egyrészt a veszprémi, másrészt a szekszárdi kultúrához vezetett. A veszprémi típusú edényeken későbbben áltekerceselt pálcikás technikát figyelhetünk meg és durvább elnagyolt formában a szekszárdi edényeken is megfigyelhető. Díszítési szempontból a veszprémi kultúra a motívumokat feloldotta és új, komplikált egységeket képezett, ami egyes motívumok kimaradását és újabbak felvételét eredményezte. A díszítés így már nincsen tektonikusan értelmezve a felépítéssel szemben, többé-kevésbé irány nélküli, nincs a formának alárendelve, hanem független attól. Tipológiai szempontból a formák már elhagyták szigorú tagozódásukat és a további fejlődés folyamán válfajok kiképzése felé hajolnak. A veszprémi kultúrában is az urna alakja árulja el elsősorban a kisapostagi kultúra hatását. Később a temetkezési rítus módosul és a harmadik periódusban (Veszprém II) a „Brandschüttungsgrab“ lesz az általános.¹⁵³

E három kultúrában követhetjük legjobban a kisapostagi kultúra hatását. Az Alföld és a

Dunántúl között a bronzkorban a kultúrális kapcsolatok aránylag élénken mondhatók. A dunántúli bronzkor további alakulásánál döntő tényezőként szerepelt a kisapostagi kultúra. Néha nehéz ezt az alaprétéget kihámozni és ez csak akkor sikerül, ha típusorozatokkal és tagolással dolgozunk. A Dunántúlon sajnos még eddig nem sikerült Tószeghez hasonló lelőhelyet felfedezni. Patay sem tudta munkájában a dunántúli bronzkor kronológiáját kielégítően megoldani. Sőt mindinkább érezzük, hogy még mennyire nem látunk tisztán e kérdésben. A legtöbb eredmény spekulációra épült, mert a nagyon fontos Veszprém megyei anyag még publikálatlan.¹⁵⁴

E helyen nem akarunk további feltevésekkel dolgozni, vagy olyan fejtegetésekbe merülni, amelyek tulajdonképpen nem tartoznak egy monográfiába. Ami a dunántúli bronzkor második és harmadik periódusát illeti, csak további monográfiák segíthetik elő a kérdések tisztázását és azok hivatottak arra, hogy az Alföld és Dunántúl közötti kultúrkapcsolatok problémájára is rávilágítsanak.

Összefoglalás. A kisapostagi kultúra sok tekintetben a harangalakú edények kultúrájának folytatása. Kialakulására befolyással volt még az osztrák „Litzenkeramik“, a vučedoli kultúra és — a harangalakú edények kultúrájának közvetítésével — a zsinédíszes keramika.

A nagyrévi kultúra sok eleme megtalálható a keleti lelőhelyeken, ahol a két kultúra nagymértékben keveredett.

Kronológiai szempontból a rézkor és a bronzkor közötti határt a harangalakú edények kultúrájának vége és a kisapostagi kultúra kezdete jelzi.

A kisapostagi kultúra a bronzkor első periódusában virágzott. A kultúrán belül két faciest különböztethetünk meg: Kisapostagon I és II. Hatással volt a veszprémi, a szekszárdi kultúra és a vatyai csoport kialakulására.

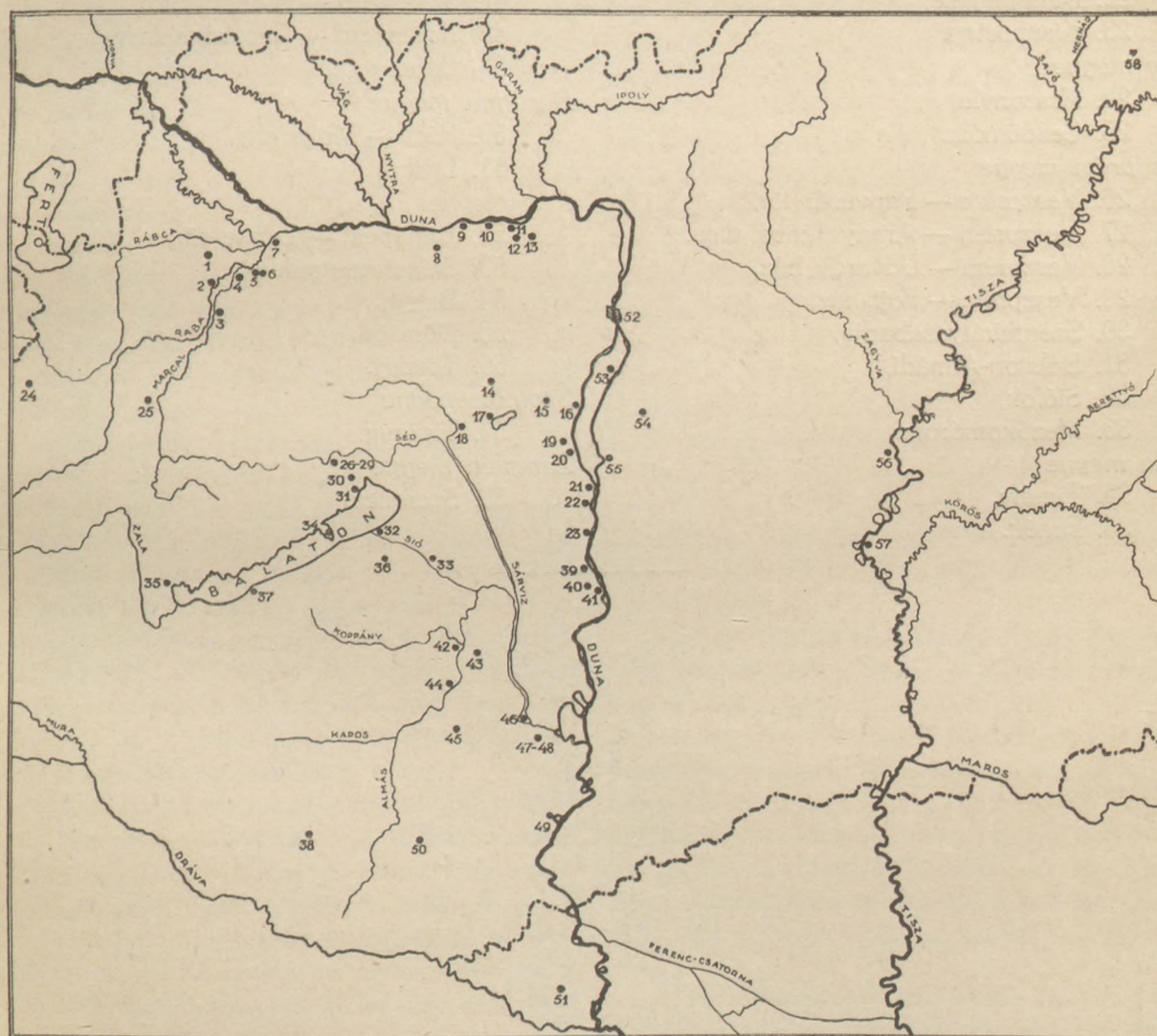
¹⁵⁴ Patay P., i. m. 54. o. 255. jegyzet.

¹⁵² Patay P., i. m. 79–89. o. — Székesfehérvári Szemle, 1938, 31–36. o.

¹⁵³ Patay P., i. m. 58–59. o. — Vasi Szemle, 4, 1937, 234–240. o.

FÜGGELÉK

A KISAPOSTAGI KULTÚRA LELŐHELYEI

9. kép. — Abb. 9.

Győr megye

1. Bezi-Péterházapuszta,
2. Csécsény mellett Fudpuszta,
3. Mórighida-Dombföld,
4. Koroncó,
5. Ménfő,

6. Csanak,

7. Győr mellett Likócspuszta.

Komárom megye

8. Szomód.

Esztergom megye

9. Süttő,

10. Nyergesújfalu,
11. Tát,
12. Tokod,
13. Dorog.

Fejér megye

14. Lovasberény,
15. Baracskánál Nagyhalompusztá,
16. Ercsi,
17. Pákozd,
18. Székesfehérvár,
19. Iváncs,
20. Adony,
21. Rácalmás,
22. Dunapentele,
23. Kisapostag.

Vas megye

24. Asszonyfa,
25. Celldömölk.

Veszprém megye

26. Veszprém — Papvásár tér,
27. Veszprém — Arany János utca,
28. Veszprém — Udvardy ház,
29. Veszprém — Fojt ház,
30. Szentkirályszabadja,
31. Balaton-Almádi,
32. Siófok,
33. Mezőkomárom.

Zala megye

34. Tihany,
35. Fenék.

Somogy megye

36. Ságvár,
37. Fonyód — Bézsénypuszta,
38. Csertő.

Tolna megye

39. Dunaföldvár,
40. Bölcske mellett Szentandrás,
41. Bölcske,
42. Regöly,
43. Gerenyás — Gyönk,
44. Ürgevárpusztá,
45. Lengyel,
46. Agárd,
47. Szekszárd — Hidasi dülő,
48. Szekszárd — Gesztenyészhegy,
49. Bába.

Baranya megye

50. Pécs — Makáralja,
51. Laskó.

Pest megye

52. Budapest — Lenke út,
53. Szigetszentmiklós,
54. Bugyi,
55. Dömsöd,
56. Tószeg.

Szolnok megye

57. Tiszaug.

Zemplén megye

58. Szerencs.
-

A MÉSZBETÉTÁGY ELKÉSZÍTÉSÉNEK MÓDJA A KISAPOSTAGI EDÉNYEKEN

A bronzkor elején Dunántúlon kialakuló „Kisapostagi kultúra” a mészbetét ágyának elkészítésében új eljárást honosít meg. Egyelőre nem lehet megállapítani, hogy ez az új eljárás itt alakult-e ki Dunántúlon, vagy máshonnan származott. Kétségtelen azonban, hogy kiindulópontja nálunk a „Kisapostagi kultúra”-ban van. Alkalmazása természetesen nem szorítkozik kizárólag erre a kultúrára, hanem megtaláljuk kisugárzását, illetőleg módszerének fennmaradását más kultúrákban éppen úgy, mint ahogyan a „Kisapostagi kultúra” edényein is előfordulnak más eljárásokkal készített mészbetétágyak és díszítések.

E dolgozatom célja az új eljárás és a kiviteléhez használt szerszám ismertetése. Ennek az eljárásnak a lényegét eddig nem ismerték az irodalomban, csupán Mozsolics Amália említi szóbeli közlésem alapján.¹ Később Patay Pál Mozsolics munkájára hivatkozva, de eredményeim részbeni ismerete alapján ír „teker-cselt pálcikás” díszítésről.² A módszert azonban mindketten tévesen értelmezték, mert vele kapcsolatban az árkolásokat — mészbetétágy helyett — díszítésként említik.

Megfigyeléseim csak magyarországi kerámiai anyagra vonatkoznak, mert külföldi — elsősorban az ausztriai „Litzen Keramik” és a cseh-thüringiai zsinórdíszes kerámia edényeit nem állt módomban részletesebben megvizsgálni; ennélfogva a külföldi megfelelő anyaggal esetleges technikai kapcsolatokat megállapítani nem tudtam.³

¹ Mozsolics A.: *Fejér megye a bronzkorban*, Székesfehérvári Szemle, 1938. I—II. 31. o.

² Patay Pál: *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 1938. 38, 39, 79, 92. o.

³ A magyarországi mészbetétes edényekkel kapcsolatban Wosinszky Mór: *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete* (Budapest, 1904.) c. munkájában részletesebben foglalkozott a mészbetétágy elkészítésének mód-

Az eljárás folyamatának és a használt szerszám alakjának megállapítása céljából lenyomatokat vettem az edényeken alkalmazott mészbetétágyakról. A lenyomatokon az árkolások kidomborodnak s a fényképfelvételek is ezt a képet mutatják.⁴ A nagyobb lenyomaton a kiterítés következtében természetesen vannak egyéb, lényegét nem érintő torzulások is. A lenyomatot a dolog természete szerint fordított irányban mutatták a mészbetétágyak képét, ezeket prizmás fényképezéssel megfordították, úgyhogy a táblaképek az eredeti helyzetet adják.⁵ Két olyan edényről is (IX. tábla 1; 3) készült lenyomat, amelynek töredezett peremrészét kiegészítettük. A kiegészített részek rajza a lenyomatokon tehát némileg eltér az eredetiektől (XV. t. 1, az első zeg-zug feletti és a második és harmadik zeg-zug csoport közötti felső részen; XV. t. 2, a felső hármassal való nyílól balra).

Az új eljárással készített mészbetétágyak főleg az edények nyakán és fülén szerepelnek, nagyobb részt keskeny bemélyítések alakjában. A perem alatt, a nyakon vízszintesen körülfutó árkolások vannak, gyakran zeg-zuggal és beböködött pontokkal, vagy vízszintes, illetőleg függőleges vonalka-csoportokkal együtt. A fülön többnyire függőleges bemélyítéseket találunk, de vízszintes és zeg-zug árkolások is előjával. Több helytálló megfigyelést közöl (6, 10, 13, 14, 16. o. stb.)

⁴ A továbbiakban az egyszerűség kedvéért a „vízszintes” és „függőleges” kifejezést használom a mészbetétágy helyzetének jelölésére. A „vízszintesen” az edényen keresztül vízszintesen vett metszet irányát, a „függőlegesen” pedig a tengelyen keresztül vett síkmetszet irányát értem.

⁵ A kisapostagi edények legtöbbször a bemélyítések felülete részben tönkrement, ezért a fényképezésre alkalmas lenyomatok összegyűjtése nagy nehézségekbe ütközött. A fényképeken viszont a készítés módja nem figyelhető úgy meg, mint az eredeti lenyomatokon. E két ok miatt a fontosabb lenyomatokról magyarázó vázlatokat is készítettem.

fordulnak. Egyes edények vállán és hasán is alkalmaztak különböző alakú mészbetétagyakat.⁶

1. A kisapostagi anyagból annak az edénynek a bemélyítéseit írom le részletesen, amelynek lenyomatán az új eljárást legjobban megfigyelhetjük (IX. t. 2).⁷ Az edény pereme alatti — fül egyik oldalától a másikig körülfutó, — továbbá a fülön alkalmazott — függőleges — árkolásokat egyetlen szerszámmal csinálták. Vékony pálcikára sűrűn egymás mellé, de szabálytalanul, egyenletes vastagságú, sima felületű anyagot tekercseltek. A lenyomat (XIII. t. 1 = XIV. t. 1a) tanúsága szerint az így elkészített szerszámot a vízszintesen körülfutó bemélyítések mindegyikénél többször egymás után, folytatódólagosan nyomták be az edény még meglehetősen puha falába. Az árkolások elkészítése a fültől kiindulva balról-jobbra történt (1. kép 1.). A felső hármás bemélyítés minden vonalánál ötször, az alsóénál négyszer nyomták be a szerszámot (XIII. t. 1 = XIV. t. 1a).⁸ A bemélyítések végén — fül másik oldalán — a felső hármás vonalrendszer harmadik (alsó) bemélyítését a szerszám végső részének azonos irányú benyomásával fejezték be (XIII. t. 1 = XIV. t. 1a jobb végén). Az alsónál azonban mindhárom bemélyítés befejezését a szerszám fordított irányú (jobbról-balra) benyomkodásával csinálták (lásd u. o.).

Először a két párhuzamosan futó hármás vonalrendszert készítették el, azután a kettő közé a szerszám végső részével a hármás vonalú

zeg-zugos bemélyítést (szintén balról-jobbra). Ez utóbbiak kivitelénél a szerszám vége szabályosan váltakozva egyszer a zeg-zug felső, más-szor az alsó végénél volt. — A fülön (XIII. t. 2 = XIV. t. 2a) az árkolások elkészítésével a fül két szélétől befelé haladtak; ebből adódott az, hogy a fül közepén a szerszámot kétszer csaknem ugyanarra a helyre nyomták. A szerszám vége ezek elkészítésénél mindig alul volt.

A szerszám hosszúsága a perem alatti bemélyítéseknél $3\frac{3}{4}$ — $5\frac{1}{4}$ cm között váltakozik. (A lenyomat a kerítés miatt kissé torzult, ezért a méretek természetes nagyság mellett is nagyobbak lettek.) A szerszám azonosságát a tekercselés ismétlődő szabálytalanságai bizonyítják. (Ennél a példánynál a szerszám elején és közepén sűrű tekercselés volt.) Elégge merev voltát pedig ebben az esetben az igazolja, hogy a zeg-zugnál a szerszám vége erősebben belemélyedt az edényfelületbe s ezeknek az árkolásoknak az alja mindig egyenes (1. 1. kép 11). Bizonyítja ezt még az is, hogy a nyakon alkalmazott vízszintes bemélyítések befejezését a szerszám fordított irányú benyomkodásával oldották meg, mivel a kiálló fül a folytatódólagos benyomkodást megakadályozta.

Az edény felületének későbbi fényesítése (polírozása) alkalmával az árkolások végét helyenként elsimították (lásd XIII. t. 1. két végén, XIII. t. 2. alsó részén; ugyanezt megtaláljuk XV. t. 1. bemélyítéseinek két végén is).

A többi hasonló mészbetétagyakkal ellátott kisapostagi edényen az eljárás nagyjában egyezik a fentiekkel. Az alábbiakban a bemélyítések elrendezésében, vagy a kivitelben mutató eltérések szerint csoportosítottam ezeket az edényeket.

2. Elsősorban meg kell említenem, hogy azokon a fülesbögréken, amelyeken a fül a nyakat átvéli, a perem alatt körülfutó bemélyítések befejezésénél a szerszám fordított irányú benyomása általában a bemélyítések minden vonalánál előfordul (lásd XV. t. 1—2.-nél a nyíllal jelzett részekig). Természetesen vannak kivételek, amelyeknél ez hiányzik. Az ilyen bögréken a bemélyítések vagy nem érnek el a fül vonaláig, hanem sokkal előbb befejeződnek, vagy a fordított irányú benyomkodás elkerülése végett a bemélyítések végei a fülnél a perem felé kanyarodnak. E két utóbbról példát csak más lelőhelyről származó anyagban találtam. Egy más jellegű bögrén (III. t. 29) azonban ebben az anyagban is előfordult, hasonló (1. alább).

⁶ A megvizsgált anyagot jellezősége szerint csoportosítottam (1—16). A szövegben később csak a csoportszámokra, illetőleg alszámokra utalok (pl. lásd 1, 3c, 10. II. c alatt).

⁷ Az utalásoknál először mindig a megfelelő edény képét idézem (pl. IX. t. 2); ha az edényről lenyomat készült, annak tábláját az edényé után — jellel hozom (pl. IX. t. 2 — XIII. t. 1). Ha a lenyomatról magyarázó vázlat is van, a kettő közé = jelet teszek (pl. IX. t. 2 — XIII. t. 1 = XIV. t. 1a); amennyiben ugyanarról az edényről több lenyomat is készült, amelyen a kivitel szöbanforgó részlete, vagy a használt szerszám egyformán megfigyelhető, a lenyomatok táblája közé + jelet alkalmazok (pl. IX. t. 2 — XIII. t. 1 + XIII. t. 2 + XVI. t. 13).

⁸ Aszerint, hogy a tekercselt pálcika melyik részét használták a mészbetétagy elkészítésére, alább az eljárás leírásának megkönnyítése végett a következő kifejezéseket használom: 1. Egyszerűen „szerszámot” említek akkor, ha a tekercselt pálcikát nagyobb hosszúságban benyomták az edény falába (hosszú árkolásoknál). — 2. A „szerszám végső része” elnevezést használom, ha hosszának csak a vége felé eső kis részét használták (zeg-zug, vízszintes és függőleges vonalka-csoportok).

E csoportba tartozó bögrék fülén, azok egész hosszában alkalmazott függőleges árkolások elkészítése az 1. alatt leírthoz hasonló módon történt.

3. Általában azokon a füles bögréken és urnákon, amelyeken a fül nem a peremet köti össze a vállal, hanem csak a nyak és váll élét íveli át, a perem alatt alkalmazott bemélyítések egy része (III. t. 29 — XV. t. 4—4a; XII. t. 9), vagy mindegyike (IV. t. 101, 102), a hasi füllel ellátott urnáknál mindig valamennyi (II. t. 1, 60; IV. t. 65a; V. t. 1a-b; X. t. 26) köröskörül fut. Ezeknél a szerszám fordított irányú benyomkodása hiányzik, mivel itt a fül a folytatódó benyomkodást nem akadályozta meg. [A III. t. 29. bögrén az alsó két vízszintes árkolást megszakítja ugyan a fül, a szerszám fordított irányú benyomkodása mégis hiányzik, mert a bemélyítések vége a fülnél fölkanarodik (lásd XV. t. 4—4a bal alsó részén)]. Kivételet előfordul. A fül csak a nyak és a váll élét íveli át, a bemélyítések a fülnél mégis mind megszakadnak (XII. t. 11).

4. A 3. alatti fülesbögrékkel és urnákkal kapcsolatban kell megemlítenem a főleg ilyen edények fülein alkalmazott bemélyítések elrendezését és kivitelét:

a) A fülnek csak felső $\frac{2}{3}$ részén találunk függőleges árkolásokat. Elkészítésüknél a szerszám vége mindig fölül volt (IV. t. 103; IX. t. 23 — XIII. t. 7 = XIV. t. 7a. Az utóbbi érdekessége, hogy az eszköz közepe táján kidudorodás van).⁹ Ebbe a csoportba elsősorban hasi füllel ellátott urnák tartoznak (II. t. 60; X. t. 26; XII. t. 6; V. t. 1a-b. Utóbbinak csak két peremtöredékét fényképezték); a függőleges árkolásokat egyes urnákon zeg-zuggal (IV. t. 65b-c), vagy vízszintesekkel (XII. t. 5) együtt alkalmazták.

b) Vízszintes bemélyítések vannak a fülon. A szerszám benyomkodásának iránya a szokásos (IX. t. 21; XII. t. 9; XII. t. 11; IV. t. 101 — XIII. t. 6 = XIV. t. 6a felső része; utóbbinál nemcsak a fül külső domborulatán, hanem a két oldalfalán is alkalmaztak vízszintes árkolásokat).

⁹ A szövegben szerszámnak a tekercselt pálcikát, eszköznek pedig a tekercselés nélkülit nevezem. Ezt a megkülönböztetést csak a tekercselt pálcikával kapcsolatban, szorosan e dolgozatomon belül használom; elsősorban a könnyebb elkülönítés miatt teszem ezt, de indokolja eljárásom az is, hogy a tekercselésnélküli eszköz gyanánt — mint később látni fogjuk — különböző anyagokat (fa, csont stb) használtak fel.

c) A fül felső részén függőleges (lásd 4a), alsó részén vízszintes bemélyítések (lásd 4b), vannak (III. t. 29 — XV. t. 4—4a alsó, lecsüngő része).

d) A fül felső részén fölülről-lefelé, alsó részén alulról-fölfelé nyomták be a szerszámot egy-egy függőleges árkolás elkészítéséhez (II. t. 145; IV. t. 102 — XIII. t. 3 = XIV. t. 3a; IX. t. 7).

5. Egyes edényeken a zeg-zugok nem folytatódóan futnak, hanem megszakadó csoportokat alkotnak (II. t. 60; IV. t. 101 — XV. t. 5-5a); néha az egyes csoportok bemélyítésének végét bebökődött ponttal zárták le (II. t. 145, 1. kép 2—3). Előfordul az is, hogy az ilyen zeg-zug csoport minden egyes bemélyítésének elkészítésénél a szerszámot kétszer csaknem közvetlenül ugyanarra a helyre nyomták (IV. t. 65a — XVI. t. 16—16a); más esetben kettős, tekercselt pálcikát használtak ugyanerre a célra (V. t. 1a-b hasán; IX. 1 — XV. t. 1). Utóbbiról később még szó lesz. Az egyik bögrén (IX. t. 3) a körülfutó zeg-zug kivitele vékony, sima, tekercselésnélküli szerszámmal történt (XV. t. 2). Ugyanezt megtaláljuk a XV. t. 17. lenyomaton is. A használt szerszám itt nem sima felületű.

Ezekkel együtt kell megemlítenem azt a csészeszerű kis bögrét (III. t. 29), amelynek nyakán a vízszintes árkolások között egymáshoz kapcsolódó, hegyükön álló négyszögeket alkalmaztak. Ezeket a kis fül fölött kezdve, a szokásos irányban a szerszám végső részével úgy készítették, hogy annak vége, szabályosan váltakozva egyszer a négyszögek középső sarkánál ért össze, másszor a felső és alsó sarkainál volt (XV. t. 4—4a. A fültől balra eső három utolsó négyszög felső, fölülről-lefelé haladó szarát a fül miatt fordított irányú benyomkodással csinálták). Ezt az eljárást a XVI. t. 2. lenyomaton is megfigyelhetjük.

6. A perem alatti hosszú bemélyítések között az említetteken kívül rövid, vízszintes (IX. t. 6) és függőleges (IV. t. 101; IX. t. 22, 24) árkoláscsoportokat is alkalmaztak. Az előbbi kivitele a szerszám végső részének egymásalatti benyomkodásával történt (XV. t. 3—3a + XVI. t. 10). A szerszám vége balra nézett. — Az utóbbi a szerszám végső részének függőleges egymás melletti benyomkodásával készült (XV. t. 5—5a). Elkészítésénél a szerszám vége alul volt. — Alkalmaznak még ugyanott a szerszám végének bebökődésével készített pontsorokat is (IX. t. 25; XII. t. 9).

7. Vannak olyan edények is, amelyeknél nemcsak a nyakat és a fület látták el a szokásos árkolásokkal, hanem az edény vállán és hasán is alkalmaztak különböző elrendezésű mészbetétanyagokat.

a) Az egyik bögre (IX. t. 21) hasán vízszintes és zeg-zug bemélyítés fut körül. Elkészítése a szokásos módon történt.

b) Egy másik bögre (II. t. 145) vállán négy helyen elrendezve lecsüngő rojtszerű dísz van. Bemélyítéseinek kivitelét lásd XIII. t. 5 = XIV. t. 5a.

c) Hasonló dísz van a IV. t. 12. bögrén. Kivitelét lásd XIII. t. 4 = XIV. t. 4a. A rojtozat két felső szárát a nyak éle alatt egy-egy beböködött ponttal zárták le, a rojtozatot alul lezáró — egyébként a perem alatti bemélyítések között is alkalmazott — vízszintes futó félholdalakú csoportok hengeres szerszám végének közvetlenül egymásmelletti beszúrásával készültek. Minden újabb beszúrás az előtte lévő kerek lyukat félholdalakúra nyomta össze. Ezt az eljárást az bizonyítja, hogy minden sorozat végén az utolsó lyuk kerek (lásd a lenyomat jobb alsó végén). — Utóbbi megtaláljuk a II. tábla 57. töredékén is.

d) Még egy kis bögre (IV. t. 101) vállán alkalmazott — félkörökből és zeg-zugokból összeállított — bemélyítéscsoportokról kell megemlékezni. Ezeket a szerszám végső részének különböző irányú benyomkodásával oldották meg (XV. t. 7a és XIII. t. 6 = XIV. t. 6a alsó része).

8. Külön kell foglalkoznom egy füles bögrével és egy urnával, amelynél bár az eljárás alapján egyezik a leírtakkal, a használt szerszám alakja más s ennek következtében az alkalmazott bemélyítések szélesebbek az eddig ismertetteknél.

a) A bögrénél (IX. t. 1) a perem alatt futó szélesebb árkolásokat két egymásmellé fogott és áttekercselt pálcikával (XVI. t. 9, 1. kép 9) készítették el az ismertett módon (XV. t. 1). A használt szerszám eredeti formáját az alsó keskenyebb, körülfutó bemélyítés és az azt megszakító zeg-zug mutatja, mert a felsőnél azért, hogy még szélesebb árkolást kapjanak, a szerszámot közvetlenül egymás alá is kétszer nyomták be a felületbe (lásd XV. t. 1a—b).

b) Az urnánál (V. t. 1a—b) a perem alatt és a nyak közepén körülfutó széles bemélyítést szintén kettős (tekercselt) eszközzel készítették el a IX. t. 1. felső, szélesebb árkoláshoz ha-

sonló módon. E két vízszintes árkolás közötti mezőben alkalmazott tömör háromszögeknél először a körvonalat csinálták meg zez-zug eljárással; az így képződött háromszögek közül az alapjukkal felfelé nézők belsejét a szerszám kissé ferdén álló, egymásmelletti benyomkodásával töltötték ki (lásd 1. kép 13; a rajz az V. t. 1a lenyomatáról készült).¹⁰

9. Végül azt a bögrét (II. t. 59 a-b) kell megemlítenem, amely alakban és díszítésben egy más jellegű csoportba tartozik, amelyet azonban bemélyítéseinek az előbbiekkal nagyjában egyező kivitele az eddig ismertett edényekhez köt (lenyomat és kivitel: XVII. t. 1—1a, 2—2a). A köralakú árkolásokat vastag, hengeres, belül üres szerszám végének benyomkodásával készítették.

10. Különbségek vannak a mészbetétanyagok elkészítésére használt eszközök és az ezekre tekercselt anyagok között is.

1. Az eszközöket a következőképpen csoportosíthatjuk: a) Nagyobbára kerek átmetszetűek, többé-kevésbé egyenletes vastagságúak, de nem sima felületűek, hanem hosszanti finom rostok, illetőleg erősebben látható nyalábok vannak rajtuk. Átmetszetük: 1. 0'65—0'75 m/m, 2. 0'75—1 m/m, 3. 1—1'5 m/m között váltakozik, sőt előfordul 2'5 m/m átszetszetű is (XII. t. 5). Kettős eszköz is szerepel ezek között (V. t. 1a-b); átmetszete külön-külön 1'5 m/m.

1. csoportba tartoznak: II. t. 57, 145; IV. t. 101 — XV. t. 5-ön a vízszintes és függőleges árkolásoké; IV. t. 102 — XIII. t. 3—4.

2. csoportba tartoznak: II. t. 1; III. t. 29 — XV. t. 4; III. t. 33; IX. t. 2 — XIII. t. 1—2 + XVI. t. 13; IX. t. 6 — XV. t. 3 + XVI. t. 10; IX. t. 14, 21—25, 34; X. t. 26; XII. t. 11.

3. csoportba tartoznak: II. t. 60; IV. t. 65a-c — XVI. t. 3, 16; IV. t. 103.

b) Az előbbiekhöz hasonló, de a rostok mellett szögleteket is mutató eszközöket is találunk 0'75 m/m (IX. t. 7; XII. t. 6 fülein; XII. t. 9), továbbá 1—1'25 m/m (IV. t. 66 — XVI. t. 1, 14—15) átmetszettel.

c) Hengeres, teljesen sima felületű eszkö-

¹⁰ A két utóbbi edényen alkalmazott széles árkolások és az elkészítésükhöz használt szerszámok valószínűleg előhírnökei az ú. n. „Szekszárdi kultúra” megfelelőinek. Ebben a kultúrában azonban már széles, lapos eszközre — hosszanti rostjai után ítélve falapocskára — tekercselték. Ezzel a szerszámmal készítették a fentihez többé-kevésbé hasonló eljárással a széles mészbetétanyagokat. A részletes ismertetés meghaladja munkám keretét.

zők. Átmetszetük: 0'75—1 m/m (IX. t. 3 — XV. t. 2), illetőleg 2 m/m (IV. t. 101 — XV. t. 5 [zeg-zug] + XV. t. 7 + XIII. t. 6 alsó felén). Itt is előfordul kettős eszköz (IX. t. 1 — XV. t. 1 + XVI. t. 9). A kettő együttes átmérője 3'5 m/m.

Az eszközök egy része — végének lenyomata alapján — csőnek, tehát belül üresnek látszik, tekintet nélkül arra, hogy sima, vagy rostos felületű-e az (II. t. 60; IV. t. 65a-c — XVI. t. 16. zeg-zug; IV. t. 101 — XIII. t. 6 alsó felén + XV. t. 5 zeg-zug + XV. t. 7; IX. t. 1 — XV. t. 1 + XVI. t. 9, 1. kép 9).

Az eszköz vége nem mindig figyelhető meg, mert azt sokszor nem nyomták be a felületbe. Ez főleg folytatólagos benyomkodásnál fordul elő.

II. A tekercselt anyag két csoportba osztható:

a) Sima felületű, egyenletes vastagságú, kerek vagy ovális átmetszetű. Vastagságuk: 1. 0'15—0'25 m/m, 2. 0'25—0'35 m/m között váltakozik.

1. csoportba tartozik: II. t. 57; II. t. 145 — XIII. t. 5; III. t. 33; IV. t. 101 — XIII. t. 6 + XV. t. 5 + XV. t. 7; IV. t. 102 — XIII. t. 3—4; IX. t. 24.

2. csoportba tartozik: II. t. 1; II. t. 59a-b — XVI. t. 12 + XVII. t. 1—2; II. t. 60; III. t. 29 — XV. t. 4; IV. t. 103; IX. t. 1 — XV. t. 1 + XVI. t. 9; IX. t. 2 — XIII. t. 1—2 + XVI. t. 13; IX. t. 3 — XV. t. 2; IX. t. 6 — XV. t. 8 + XVI. t. 10; IX. t. 14, 21—23, 25, 34; X. t. 26; XII. 6 fülein.

b) Összesodrott anyagból valók; ezek nem egyenletes vastagságúak, összesodrásuk határozottan megállapítható. Vastagságuk: 0'40—0'50 m/m (V. t. 1a-b), de főleg 0'65—0'75 m/m (IV. t. 65a-c — XVI. t. 3, 16; IV. t. 66 — XVI. t. 1, 14—15; IX. t. 7; XII. t. 9, 11) között váltakozik. Előfordul 0'75—1 m/m közötti vastagságú is (XII. t. 5 fülein).

Az egyik szerszám lenyomatán a tekercselés alatt a tekercselt anyaghoz hasonló vastagságú hosszanti szálak látszanak (II. t. 59a-b — XVI. t. 12 + XVII. t. 1—2). Több eszköznél megfigyelhető a tekercselt anyag ráhurkolása (II. t. 59a-b — XVI. t. 12, 1. kép 4; IV. t. 66 — XVI. t. 14, 1. kép 8; IX. t. 1 — XVI. t. 9, 1. kép 9; IX. t. 2 — XVI. t. 13).

11. A kisapostagi anyaggal együtt más lelőhelyekről származó, hasonló díszítésű és kivitelű edényeket és cserepeket is megvizsgáltam összehasonlítás végett. Néhány edényen találtam ugyan más elrendezésű díszítéseket,

módszer tekintetében azonban semmiféle eltérést nem tapasztaltam. Néhány érdekesebb bemélyítésről lenyomatot készítettem.

A XV. t. 6—6a a 7 kép 2 edény fülén alkalmazott bemélyítések lenyomata. A XVI. t. 6 a használt szerszám felnagyított képe. Az eszköz sima felületű, hengeres; a tekercselt anyag ráhurkolása az 1. kép 4-hez hasonló. — Ugyanezen edény nyakán alkalmazott árkolások egy részének lenyomatát mutatja a XVI. t. 17. Erről később még szó lesz.¹¹

A XVI. t. 2 (5. kép) érdekessége az, hogy a tekercselt anyag lekerekített téglalap átmetszetű (1. kép 17-hez hasonló). Az eszköz hengeres, hosszanti rostokkal.¹²

XVI. t. 4. Az egyik legérdekesebb darab. A tekercselt anyagot az eszköz közepetáján közönséges csomózással összekötötték (lásd 1. kép 5—6). Ez a csomózás az eszköz benyomkodásának megfelelően, a bögrén alkalmazott bemélyítések mindegyikén többször ismétlődik.¹³

XVI. t. 5. Vastagabb, hengeres, kettős eszköz, hosszanti rostokkal és üreges véggel (XVI. t. 9-hez hasonló). Figyelemreméltó a tekercselt anyag ráerősítése (lásd 1. kép 7).¹⁴

XVI. t. 7. Az eszköz erős hosszanti rostozású. A beböködött pontsor belül üres, kissé szabálytalan-ovális végű eszköztől ered.¹⁵

XVI. t. 8. Legömbölyített végű, sima felületű eszköz, kétszer egymásután benyomva. Jól látszik a tekercselt anyag ráhurkolása (1. kép 4-hez hasonló).¹⁶⁻¹⁷

*

A Kisapostagról származó edények között természetesen nagy számban vannak olyanok is, amelyeken a leírtól eltérő módon készített mészbetétágyak, vagy más kivitelű díszítések szerepelnek.

12. Ezek közül elsősorban azokat az edényeket ismertetem, amelyeken a mészbetétágyakat különböző alakú szerszám végének besimítésével készítették el. A szerszámot azonban, hogy a mészbetét erősebben üljön, besimítés közben sűrűn visszanyomkodták; ezáltal a be-

¹¹ Lelőhely: Fonyód, 11. sír. — M. N. M. — Lsz: 49/1939/47.

¹² Lelőhely: Tiszazug. — M.N.M. — Lsz: 138/1883/100.

¹³ Veszprémi múzeum. Lsz: Br 1932/7.

¹⁴ Ságvárról származó töredék. — M. N. M.

¹⁵ Veszprémi múzeum. — V. ház jelzésű bögre.

¹⁶ Veszprémi múzeum. Jelzése: 298.

¹⁷ A veszprémi edények megvizsgálásának engedélyéért Dr. Nagy László múz. igazgatónak ezúton hálás köszönetet mondok.

mélyítésekben lépcsőzetes felület képződött (1. kép 10, hosszanti metszet).¹⁸ — Ezzel az eljárással a IX. t. 4. bögre vízszintes árkolásainak elkészítése balról-jobbra, a függőlegeseké és ferdeké fölülről-lefelé történt (XVII. t. 3—3a, 4—4a). A nyak közepén futó vízszintes árkolás felett és alatt szereplő zeg-zug kivitele meg egyezik a tekercselt szerszámmal készütekével (lásd XVII. t. 3—3a). A vállon levő halszáka-mintáknál a szerszám vége az egyes minták csúcsaiban ér össze (XVII. t. 4—4a felső részén). Az eddigi bemélyítések vékony, hegyes szerszámmal készültek (lásd 1. kép 20). A nyak és váll találkozásának élében körülfutó szélesebb árkolás a fenti eljárással, de szélesebb, lapos szerszámmal történt (XVII. t. 3—3a alsó részén. Lásd 1. kép 21). — Ezt az eljárást alkalmazták egy kis pohár (IX. t. 33) bemélyítéseinek kivitelénél is. Szerszámformát lásd 1. kép 20.

A mészbetétágy elkészítésének ezt a módját megtaláljuk olyan edényeken is, amelyeken tekercselt pálcikával készített bemélyítések is vannak, azonban az utóbbiakról rendszerint elkülönítve álló árkolások formájában. — A kisapostagi anyagban két urnán fordul elő. Az egyik (XV. t. 1a-b; a darabokra törött urnából csak a nyak két töredékét fényképezték) a négy hasi szalagfűl között vízszintes, széles árkolás húzódik, amelynek vége a füleknél kissé — ívszerűen — felhajlik. — A másikon (XII. t. 5) a két hasi szalagfűl között az előbbihez hasonló árkolás van, de végei nem hajlanak fel. Azonkívül az edény hasán négy helyen elrendezve >—< alakú árkolásokat is alkalmaztak. Mindkét urnán a bemélyítések elkészítése a fent leírt módon történt, csak az elkészítés iránya fordított. A használt szerszám széles, lapos (lásd 1. kép 22).

Ezt az eljárást az edény pereme alatt, tekercselt pálcikás bemélyítésekkel együtt is alkalmazták (XVII. t. 17). Az eszköz formáját lásd 1. kép 23.

E módszerre vonatkozólag még meg kell említenem, hogy nálunk már a bükki kultúrában is megtaláljuk.

13. Találunk a kisapostagi edényeken vékony szerszám hegyével bekarcolt betétágyakat is (IV. t. 100a-b; IX. t. 31; X. t. 1), bebökö-

dött pontsorokkal (I. t. 221a-b; II. t. 58a-b; IX. t. 27), vagy — a szerszám végső részének egymás melletti benyomkodásával készített — rovátkolással (IX. t. 42), vagy — hengeres, belül üres szerszám végének bebökődésével nyert — kördiszkekkel (IX. t. 26, 30) együtt.

E csoportba tartozó néhány edényen a bemélyítések nem karcolással, hanem a szerszám hegyének besimításával készültek (III. t. 30a-b; IX. t. 5, 15).

14. Az egyik bögre (II. t. 114) vállán négy helyen alkalmazott keresztalakú bemélyítés úgy készült, hogy vastagabb szerszám végső részét különböző irányban benyomkodták a felületbe (XVI. t. 11—11a).

Az eddig tárgyalt összes bemélyítések a mészbetét ágyául szolgálnak s az edények legnagyobb részének árkolásaiban az eredeti mészbetét többé-kevésbé megmaradt.

15. A legtöbb urna alsó, has alatti részét 3—5 ágú — többnyire szabálytalan fogközű — fésűszerű szerszám függőleges, illetőleg ferde irányú bekarcolásával látták el. Ezek a bekarcolások egyes urnákon sűrűn, egymáson keresztül, szabálytalanul történtek (I. t. 84; II. t. 1, 29, 60; III. t. 1, 43; XI. t. 5; XII. t. 3), más urnákon viszont az egyes — rendszerint függőleges — bekarcolt csoportok között kihagyott sávok vannak (V. t. 1a-b fényképezetlen alsó részén; X. t. 26; XII. t. 5, 6). Legtöbbször fent, a hasi szalagfülek között az egészet az eszköz egy-kétszeri vízszintes irányú bekarcolásával zárták le (II. t. 1, 29, 60; X. t. 26; XII. t. 3, 6). — Némely urna külső felületén csak ezek a seprűszerű bekarcolások vannak (X. t. 27; XII. t. 7, 10). Az alkalmazott szerszám fésűszerű voltát az bizonyítja, hogy a bekarcolt vonalcsoportok egyes ágainak egymásközi távolsága végig egyenlő (X. t. 27 — XV. t. 8).

16. Végül meg kell említenem, hogy az eddigi különböző módon készült bemélyítések mellett egyes urnák vállán domborúan felrakott újjbenyomásos lécet (I. t. 84; III. t. 43; XII. t. 4 és egy fényképezetlen urna, száma: 9561) és a perem alatt, vagy a vállon szabályosan elrendezett, hosszúkás, benyomott tetejű bütyköket (1. kép 19) is alkalmaztak (I. t. 84 és két fényképezetlen urna, számuk: 9028, 9561).

Összefoglalás. A fenti anyag leírása világosan bizonyítja, hogy a Dunántúlon a bronzkor elején fellépő „Kisapostagi kultúra” a már meglévő, szokásos eljárások mellett (lásd 12—14), egyedülálló, Magyarországon addig ismer-

¹⁸ Ezt az eljárást Virchow is leírja. Zeitschrift für Ethnologie. 1885. 337. o. — Wosinszky is több helyen említi idézett munkájában (6, 10, 13, 16 o. stb.).

retlen módszert hoz divatba a mészbetétágy elkészítésére.

Az új eljárás célja az, hogy a mészbetét ágyát recessé tegye, hogy ezáltal abban a mészbetét erősebben üljön. E cél elérésére — mivel ebben a kultúrában naggyobbára keskenyvonallú díszek vannak — rendszerint vékony, ritkábban vastagabb pálcikára — néha két egymásmellé fogott eszközre is — vékony anyagot tekercseltek. E szerszám ismételt — az alkalmazandó dísznek megfelelő — benyomásával készítették el a mészbetét ágyát. A szerszám vége a vízszintes (lásd 1, 2, 3, 4b-c, 6, 7a, 8a-b) és zezug árkolások (1, 5, 7a, 8a-b) elkészítésénél mindig balra nézett. Kivétel füles bögréknél a bemélyítések végén a fordított irányú benyomkodás (lásd 1, 2 megfelelő helyén). A függőlegesen és ferdén álló árkolások kivitelénél a szerszám vége az alkalmazás helyének megfelelően vagy alul (lásd 1, 2, 6), vagy fölül volt (lásd 4a, c, 7b, 9), sőt néha egy-egy árkolás elkészítésénél mindkét irányú benyomkodást is megtaláljuk (lásd 4d, 9). — A görbülő díszek ágyának elkészítése a szerszám végső részének (l. 8. jegyzet) különböző irányú benyomkodásával történt (lásd 7b, d).

Az elkészítés folyamata: Az edény pereme alatti vízszintes bemélyítéseknel és általában a hosszú árkolásoknál a szerszámot azonos irányban, folytatólágon, többször is benyomták a felületbe (lásd 1 alatt). — Azokon az edényeken, amelyeken a most említett árkolások között más elrendezésű bemélyítések is vannak (lásd 1, 5, 6 alatt), először a hosszú, vízszintes árkolásokat készítették el, s ezeknél mindig a peremtől lefelé haladtak. — A fölön az árkolások elkészítésével a fül két szélétől befelé haladtak. — A használt szerszám azonosságát — amint már 1. alatt említettem — a tekercselés ismétlődő szabálytalanságai bizonyítják.

Az eszköz anyagát pontosan meghatározni egyelőre nem sikerült. Eddig egyetlen leletanyagból sem került elő hasonló szerszám, vagy legalább is olyan, amelyről ennek anyagára következtetni lehetne. Ugyanez a helyzet a tekercselt anyaggal kapcsolatban is.

Az eszközre vonatkozólag annyi határozottan megállapítható, hogy legtöbbször meg lehetőszen merevnek kellett lennie. Erre az alábbiakból következtettem:

A) A nyakat áthidaló-fülű bögréknél a nyakon körülfutó bemélyítéseknek a befejezése csaknem mindig a szerszám fordított irányú be-

nyomkodásával történt (lásd 1), illetőleg ennek elkerülése végett néha más megoldásokat alkalmaztak (lásd 2 alatt). Azért jártak így el, mert az egyirányú benyomkodást a kiálló fül megakadályozta.

B) Az A) alatt említett bögréknél a fölön alkalmazott függőleges árkolásokat, ha azok a fül teljes hosszában megvannak, azért készítették alulról fölfelé (lásd 1—2 megfelelő helyén), mert ellenkező esetben a kidomborodó has megakadályozta volna a szerszám használatát a fül egész hosszában (kb. csak $\frac{2}{3}$ részén sikerült volna a szerszámot benyomkodni, lásd 4a).

C) A szerszám végső részével készített rövid árkolásoknál — sokszor a hosszúaknál is — a szerszám vége mindig erősebben belemélyed az edény falába (zeg-zug [1, 4b-c, 5], vízszintes és függőleges árkoláscsoportok [lásd 6] stb.). E bemélyítések alja mindig egyenes. Csak merev szerszámot lehetett ilyenképen az edény felületébe nyomni (lásd 1. kép 11).

D) Azokon a bögréfüleken, amelyek csak a nyak és váll élet ívelik át, a fenti ok miatt történt a bemélyítéseknek a 4 alatt említett elrendezése és kivitele. Ezeknél a fül és a has egyaránt akadályozta azt, hogy egy-egy függőleges árkolást — akár alulról-fölfelé, akár fölülről-lefelé — a szerszám egyszeri benyomásával elkészíthessenek.

E) Ha a díszeknek görbületük van (lásd 7b, d), mindig kimutatható, hogy ágyukat egyenes szerszám végső részének különböző irányú benyomkodásával készítették el.

F) Puha eszközbe a tekercselt anyag belemenyomódott volna, ez pedig a lenyomatokon egyetlen eszköznel sem állapítható meg. Laza anyagra tekercselni sem lehet megfelelőképen.

Az eszköz merev voltával kapcsolatban csak egyetlen nehézség merülhet fel: az, hogy a legtöbb esetben — különösen bögréknél — benyomkodott hosszúságához viszonyítva gyakran rendkívül vékony. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy általában a szerszám vastagságának csak $\frac{2}{5}$ részét — néha még kevesebbet — s nem egyforma mélyen nyomták a felületbe. Méréseimnél — bár erre tekintettel voltam s ahol csak lehetett a mélyebben benyomott eszközrészeket vettem figyelembe — mégis lehetnek kisebb eltérések a vastagság rovására. A XV. t. 3 zeg-zugos mészbetétágy — amelynek elkészítése tekercselésnélküli, sima felületű, alig 0.75—1 mm átmetszetű szerszámmal történt — kétségtelenül bizonyítja, hogy

ilyen vékony eszközökkel is rendelkeztek. Az említett nehézséget enyhíti az is, hogy méréseim szerint ez eszközöknek az edényfelületbe nyomott része aránylag rövid; fülesbőgréknél leggyakoribb — természetesen a hosszú árkolások figyelembevételével — 1'5—3'5 cm közötti.¹⁹

Természetesen a vékonyabb eszközöknél, éppen vékonyságuk miatt, bizonyos rugalmasságot kell feltételeznünk. E téren folytatott kísérleteim azt bizonyítják, hogy a rugalmasság az eszköz benyomkodását megkönnyíti, illetőleg elősegíti. Az eszközzel kapcsolatban nem szabad megfeledkezni arról, hogy benyomkodásának módja többféle lehetett. Az 1. kép 1. eljárásnál merev, rövid eszközre volt szükség, míg az 1. kép 12-nél gyengébb tartású, hosszabb eszköz is könnyen használható.

Az eszköz a lenyomatok szerint általában többé-kevésbé egyenletes vastagságú. Legtöbbjük nem sima felületű, hanem hosszanti, finom vagy erősebb rostok, nyalábok (10. Ia), illetőleg szögletes tagozások (10. Ib) figyelhetők meg rajtuk. Egészen sima felületűek is előfordulnak (10. Ic). Legtöbbször bordázatuk ellenére is hengeres alakúak, amint ezt elsősorban bebökődött pontokról és rövid árkolásokról vett lenyomatokon figyelhetjük meg. E lenyomatokból az is kitűnik, hogy igen sok hengeres eszköz végének kerülete erősebben belenyomódott a felületbe (XIII. t. 6 alsó része; XV. t. 1, 5, 7; XVI. t. 2, 5, 9); az ilyen eszköz tehát valószínűleg belül üres volt.

Az eszközöknek vastagságban (méreteit lásd 10. Ia-c) és külső alakban mutatkozó változatosságából arra következtethetünk, hogy erre a célra különböző anyagokat használtak fel. Legtöbbjükön megfigyelhető hosszanti rostok és nyalábok növényi eredet mellett szólnak (fiatal vessző, száraz fapálcika, — vastagabbaknál vékony nádféle is). A vastagabb átmetszetű, sima felületűekkel kapcsolatban inkább állati — főleg szárnyas, madár — csontra gondolhatunk. A szögleteket mutatók növényi eredetűek (pl. hasított fadarabka) és csontszilánk, esetleg halszálka is lehettek. Azokból pedig, amelyek a lenyomatokon egymástól függetlennek látszó szálakból állanak, összefogott erősszálú, növényi rostokra következtethetünk. (Esetleg összefogott állati sző-

rök?) Vékony nádféle vagy valamely puhabélű növény (pl. fiatal fahajtás is), illetőleg madár-csont felhasználásának lehetőségét egyaránt alátámasztják a lenyomatok alapján belül üresnek mutató eszközök.²⁰

Valamivel világosabb a helyzet a tekercselt anyaggal kapcsolatban, bár egyelőre teljes határozottsággal ezek anyagát sem lehetett megállapítani. Annyi bizonyos, hogy ezek két, egymástól jól elkülöníthető csoportot alkotnak.

A) A vastagabb (lásd 10. IIb) nem egyenletes vastagságú; anyagán az összesodrás határozottan megfigyelhető. A rátekercselésből és a hurkolásokból világosan megállapítható, hogy puha anyag volt. Ez az anyag minden valószínűség szerint fonálféle volt.

B) A vékonyabbfajta (lásd 10. IIa) alakváltozása (metszeteket lásd 1. kép 14—18) ellenére, egy-egy eszközön egyforma vastag és teljesen sima felületű. (A kisapostagi edényeken túlnyomórészt ezt a tekercselt anyagot használták). — Ezek a jellegzetességek, továbbá vékonyságuk eleve kizárja azt, hogy ezek fonalak lennének. Hajlíthatóságuk ellenére sem puha anyagúak. Ezt alátámasztja az, hogy végük a hurkolásoknál meglehetősen mereven húzódik a tekercselés alatt. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból az a lenyomat, amely összekötözött, tekercselt anyagról készült (XVI. t. 4, 1. kép 5). A csomó és a fent kiálló két vége erősen belenyomódott a felületbe. Ha puha anyagú lett volna, a csomózás benyomkodás közben összelapult, illetőleg az eszközre hajlott volna. — Az említettek alapján vastagabb állati szőr (farok, sörényszőr, sörté stb.) használatát tartom legvalószínűbbnek.²¹

A kisapostagi edényeken alkalmazott — vizsgálataim tulajdonképeni alapját képező — mészbetétagyak erősen rongált felülete, továbbá az a körülmény, hogy más lelőhelyről származó hasonló anyagból aránylag nagyon keveset néz-

¹⁹ Néhány bőgrén ennél hosszabbat is találtam. Ezekhez tartozik az 1. alatt leírt is (méreteit lásd ott). A legnagyobb eszközhosszúságot az egyik urna (IV. t. 65a-c) nyakán mértem (6'5 cm).

²⁰ Azt a feltevést, hogy szélesebb lapos eszközre tekercseltek s annak csak vékonyabb oldalát (élét) használták volna fel az árkolások elkészítésére, a következő okok zárják ki: a) Az eszközök végének lenyomata csaknem mindig hengeres. — b) Az említett esetben az eszköznek — legalább is szélesebb árkolások elkészítésénél — lapos oldalát is használták volna; már pedig az ismertett eljárásnál szélesebb árkolásokat mindig két egymásmellé fogott (áttekercselt) eszközzel csinálták.

²¹ Lófarokszőrrel és vaddisznósörtével kísérleteket végeztem. A szőr lenyomata vastagságban, simaságban, sőt átmetszeti formában is egyezik az eredeti lenyomatok némelyikével, különösen az 1. kép 17-tel.

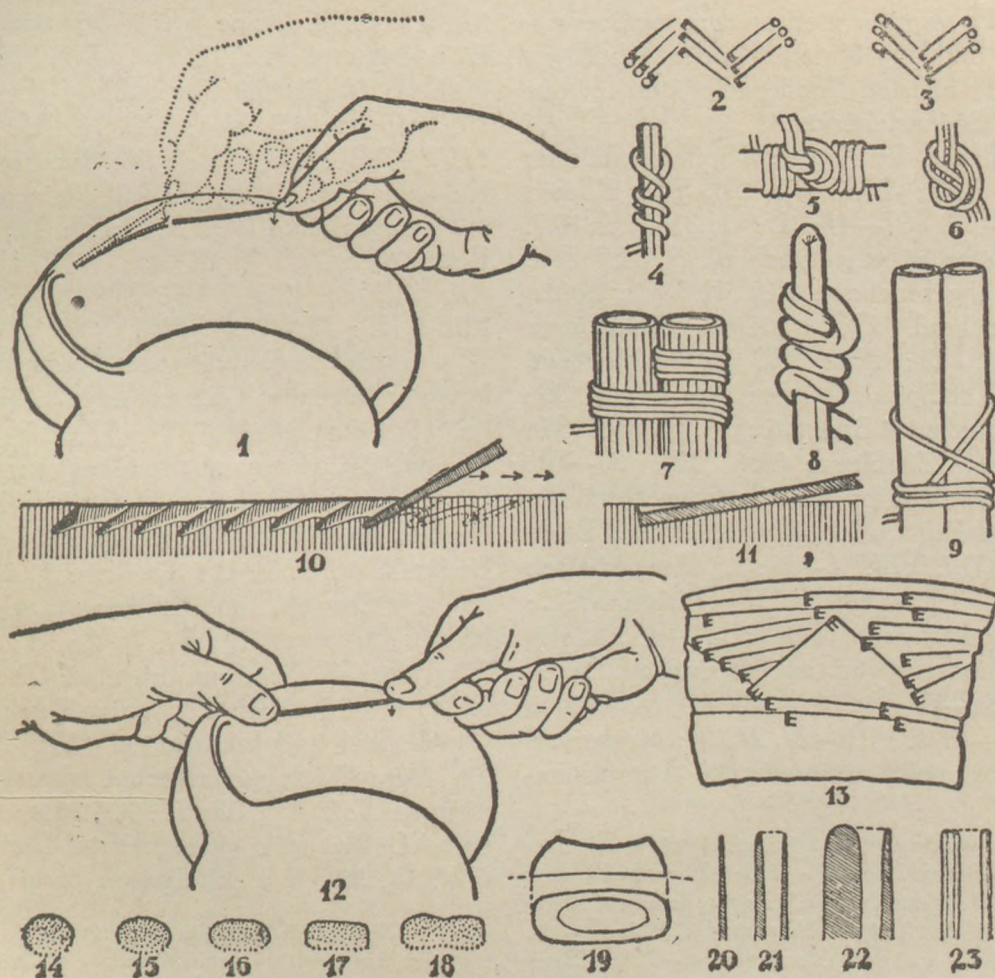
hettem át, tanulmányomat szűk keretek közé szorította. Eredményeim hiányossága részben erre a két okra vezethető vissza. Végleges, minden részletre kiterjedő megoldást csak az egész tekercselt pálcikás anyag tüzetes átvizsgálása hozhat. — Meggyőződésem, hogy a további kutatás folyamán az egyes szerszámcsoportoknak vidékek szerinti változása, vagy egyöntetűsége, a korai bronzkor mészbetétes edényművessége és annak időbeli és térbeli szétválasztása kérdésében jelentős szerepet fog játszani. Az e téren szélesebb alapon meginduló vizsgálatokból pedig ki fog bontakozni az őskori agyagművesség egész szerszámkészlete. A fentiek egy új szerszámcsoport meghatározásával

járultak hozzá ehhez a munkához.

*

Vizsgálataim és dolgozatom befejezése után futólagos említést találtam, amiből arra következtetek, hogy a tekercselt pálcika használatát valószínűleg már előttem is megfigyelték (A Götze, *Neolithische Studien*, 3. Zeitschr. für Ethn. XXXII. 162—163. o. — Lásd még Ebert, *Reallex.* XIII. 332. o.). Tekintettel arra, hogy ebben a dolgozatomban külföldi összehasonlító anyagot nem tárgyalok és mert a fent idézett, egykét szóval meghatározott eljárást fényképek és rajzok hiányában ellenőrizni nem tudom, ezzel az adattal itt nem foglalkozom.

Méri István

1. kép — Abb. 1

I. FUNDBESCHREIBUNG

Im Laufe der Jahre haben in Kisapostag mehrere Grabungen stattgefunden. Insgesamt wurden 40 Urnengräber gehoben. Sehr viel Material gelangte als Zufallsfund in das Museum in Székesfehérvár. Das Gräberfeld ist noch nicht erschöpft. Dennoch empfiehlt sich, die bis jetzt bekannten Funde zu veröffentlichen, weil sehr viel Material ans Tageslicht kam, das für die Chronologie der frühen Bronzezeit des Dunántúl überaus aufschlussreich ist.

Die erste Probegrabung fand unter der Leitung von Arnold Marosi am 26. Februar 1934 statt. Es wurden mehrere Urnengräber angeschnitten und das Material in der Schule gesammelt. Die meisten Funde gelangten in das Museum in Székesfehérvár.¹

Aufzählung der Funde: 3 Spiralarmbänder (Taf. V, 4, 5, 7; Dm: 7.8, 6.6, 5.3), Nadeln (Taf. V, 31—35, 37—41; L: 11.3, 14.5, 10.7, 8.5 [die Spitze ist abgebrochen], 9, 11.7 [die Spitze ist abgebrochen], 10.9, 11.5 [die Spitze ist abgebrochen], 13), 2 kleine Bronzeringe (Taf. V, 42, 43; Dm: 1.2, 1), Dolch (Taf. V, 36; L: 8.2), Spiralanhänger (Taf. VI, 35, 36; L: 3, 3.6), und zwei Bruchstücke (Taf. VII, 35), kalottenförmige Zierbleche (Taf. VII, 36—70; grösster Dm: 1.8), Röhrchen aus Bronzeblech, die meisten sind Bruchstücke von angerollten Bronzeblechen (Taf. VIII, 1—30; L. der grössten Stücke: 3.8—3.9. — Taf. VI, 37—40; grösste L: 6.3), 54 Spiralröhrchen (Taf. VI, 41—45; L. von 42: 5.2), Bronzebleche mit angerollten Enden (Taf. VIII, 32—76; Br. von 34: 4.4, Masse von 33: 2.7, 3.4. — Taf. VI, 9—23, 27, 28; Masse von 23: 2.4, 2.6), mehrfach angerollte orgelpfeifen-

artige Bronzebleche (Taf. VI, 24—26; Masse von 25: 2.6, 1.8. — Taf. VII, 13—34; Masse von 19: 2.5, 1.4), Perlen (Taf. V, 46, 48), inkrustierte Henkeltassen (Taf. IX, 1 [H: 8.8, Mw: 8], 2 [H: 9.2, Mw: 9.5], 6 [H: 8.3, Mw: 7.8], 15 [H: 6.2, Mw: 6.5], 25 [H: 7.5, Mw: 7.1], 34 [H: 9.8, Mw: 8.9, Bdm: 3.3]), Henkeltasse (Taf. IX, 28; H: 5.8, Mw: 5.7), einfache Henkeltassen mit ausladendem Rand (Taf. IX, 43 [H: 7.3, Mw: 6], 45 [H: 7, Mw: 4.5], 46 [H: 5.7, der Rand ist ergänzt]), 2 kleine verzierte Fussgefässe (Taf. IX, 30 [der Rand fehlt, Bdm: 4.1], 31 [H: 5.5]), kleine ovale Schüssel mit zwei Einschnitten (Taf. X, 18, Mw: 6.5), Fusschüsseln (Taf. X, 13 [H: 6.9, Mw: 13], 14 [H: 6.8, Mw: 10.7], 15 [H: 6.5, Mw: 11], 16 [H: 5.8, Mw: 11.7], 17 [H: 5.5, Mw: 9.6]), Schüssel mit vier Henkeln (Taf. X, 22; H: 9.3), kleinere Schüssel mit einem Henkel (Taf. X, 6; H: 4.2, Mw: 9.2), Netzsenker (Taf. X, 24; H: 11), 5 Urnen (Taf. XII, 5 [Bdm: 12.5], 7 [H: 27.9, Mw: 23, Bdm: 9.5], 9 [H: 33.3, Mw: 31]).²

Durch Kauf erwarb das Museum in Székesfehérvár folgende Gegenstände: Schüssel mit drei Henkeln (Taf. X, 3; H: 5.8, Mw: 13, Bdm: 4.5, am Boden ein eingraviertes Kreuzmuster), Schüssel, am Rand zwei Löcher (Taf. X, 25; H: 4.8, Mw: 12.5), flache Schüssel mit einem Henkel (Taf. X, 5; H: 3.5, Mw: 11.6), Schüssel mit vier Lappen, an der einen Lappe ist ein kleiner Ösenhenkel (Taf. X, 2; H: 4.2, Mw: 9.3, Bdm: 4), Schüssel mit einem Henkel (Taf. X, 7; H: 4.5, Mw: 8.8), kleine Tasse mit einem Ösenhenkel und Inkrustation (Taf. IX, 27; H: 5.8, Mw: 5), Henkeltasse mit inkrustierter Verzierung (Taf. IV, 103; H: 7.9, Mw: 6.8), kleineres Gefäss mit gestricheltem Dreiecksmuster (Taf. IX, 32), 5 Henkeltassen ohne Ornament

¹ Leider wurde das Material nicht gräberweise gesondert behandelt und deshalb zähle ich es nach dem Katalog auf. Aufzählung der Funde: Székesfehérvári Szemle, 1934, Heft I—II, S. 46. Abkürzungen: Höhe — H, Mündungsweite — Mw, Bodendurchmesser — Bdm, Länge — L, Breite — Br, Durchmesser — Dm. Die angegebenen Masse sind in Centimeter zu verstehen.

² Die Funde sammelte Herr Imre Erdős in Kisapostag und überliess sie dem Museum in Székesfehérvár. Inv.-Nummer: 8989—9031. Zwei grössere Bronzebleche mit angerollten Enden im Magyar Nemzeti Múzeum.

(Taf. IX, 29 [H: 8, Mw: 7.8], 35 [H: 7, Mw: 6.2]), Nadel mit verbreitertem Halsteil (Taf. V, 41; L: 14.5), 2 Spiralanhänger (Taf. V, 29, 30; L: 4, 3.2), 2 kleine Spiralarmbänder (Taf. V, 6, 8; Dm: 4.3, 4.2), Bronzebleche mit angerollten Enden und Bruchstücke von solchen (Taf. VI, 66—110; Masse von 75: 2.2, 2.4; Masse von 76: 3, 2.6, Masse von 85: 3.8, 2.1, Masse von 106: 1.3, 2.4), Spirälhörchen, Bronzeblechhörchen, kalottenförmige Zierbleche, Dentalium-Perle (Taf. V, 50).³

Im Inventar wurden noch folgende Funde eingetragen, die ebenfalls von dieser Grabung stammen: Urne mit zwei Henkeln (Taf. X, 28; H: 21, Mw: 16, Bdm: 8.5), Topf mit einer Fingertupfenleiste an der Schulter und 4 kleinen Warzen unter dem Rand, Urne mit ausladendem Rand (Taf. XII, 10; H: 30, Mw: 25.7, Bdm: 9.5), Topf mit einem Henkel, unter dem Rand inkrustiertes Muster (Taf. XII, 11; H: 27.7, Mw: 30.5, Bdm: 11.2), grösseres Gefäss mit 4 Henkeln unter dem Rand (Taf. XII, 8; H: 29.5, Mw: 20.5, Bdm: 9.5), Schüssel mit einem Henkel (Taf. X, 21; H: 9.8, Mw: 14), grössere Urne, der Rand fehlt (mit Taf. XII, 6 vergleichbar), Hängegefässe (Taf. IX, 4 [H: 8.2, Mw: 9.1], 5 [H: 8, Mw: 7.5, Bdm: 3.5], 42 [H: 5.1, Mw: 5.3]), 5 inkrustierte Henkeltassen (Taf. IX, 14 [H: 7.8, Mw: 8.4, Bdm: 3], 21 [H: 7.8, Mw: 6.5], 22 [H: 7.5, Mw: 6.5, Bdm: 2.5], Taf. IV, 101; H: 4.5, Mw: 5.2), kleines Fussgefäss mit eingeritztem Ornament (Taf. IX, 26; Bdm: 2.6), kleine Fusschüssel (Taf. X, 8; H: 3.9, Mw: 7.8), Bodenstück eines kleineren Gefässes, wahrscheinlich Bruchstück eines Hängegefässes (Taf. X, 1; Bdm: 2.5), kleine Henkeltasse mit Inkrustation (Taf. IX, 33; H: 3.1, Mw: 3.6), 3 Fusschüsseln (Taf. X, 9 [H: 6.2, Mw: 14, Bdm: 4, am Boden eingeritztes Kreuzmuster], 13 [H: 6.1, Mw: 14.5, Bdm: 4], 23 [der Fuss ist abgebrochen, Mw: 14.5]), Bruchstück einer Schüssel (Taf. X, 20; H: 9, Mw: 21), kleines inkrustiertes Gefäss mit zwei Henkeln (Taf. IV, 102; H: 6.3, Mw: 5.7), 18 kleinere und grössere Henkeltassen und Krüge (Taf. IX, 8 [H: 8.7, Mw: 5.2, Bdm: 2.6], 9 [H: 12, Mw: 6.5, Bdm: 3], 10 [H: 11.8, Mw: 6.6, Bdm: 3.5], 11 [H: 11, Mw: 5.6, Bdm: 3], 12 [H: 11.3, Mw: 6, Bdm: 2.6], 13 [H: 9.6, Mw: 6.1, Bdm: 2.7], 16 [H: 7.8, Mw: 4.5], 17 [H: 8.9, Bdm: 3.2], 18 [H: 9.7, Mw: 5.5, Bdm: 2.7], 19 [H: 9.3, Bdm:

3.2], 20 [H: 9.4, Bdm: 3], 36 [H: 6.9, Mw: 4.7], 37 [H: 8.1, Mw: 7, Bdm: 3.5], 38 [H: 7.4, Mw: 6.8, Bdm: 3.3], 39 [H: 6.9, Mw: 6.8, Bdm: 6.5], 40 [H: 7.4, Mw: 5, Bdm: 2], 41 [H: 5.4, Mw: 5.2]), Perlen aus Muscheln und Knochen (Taf. V, 47).⁴

Von dieser Grabung kennen wir nur einen geschlossenen Grabverband: Grab A. Von diesem Grab besitzen wir keine genaue Beschreibung. Wir kennen folgende Gegenstände: Urne mit Lappen unter dem Rand und einer Leiste an der Schulter, die untere Hälfte ist durch eingeritzte Linien geraut (Taf. I, 84; H: 26, Mw: 18.5, Bdm: 8.2), Schüssel mit vier Henkeln (Taf. I, 85; H: 10, Mw: 21.1), 2 Ruder nadeln (Taf. I, 76, 79; L: 17, 16.5), 2 grosse trapezförmige Bronzebleche mit angerollten Enden (Taf. I, 77, 78; Masse: 11.7, 6.7 und 13.5, 7.5), Bronzebleche mit angerollten Enden (Taf. I, 1—7, 8—11 [Bruchstücke], 12—15, 17—21; Br. von 3: 3, Masse von 5: 3.3, 2.9), Röhren aus Bronzeblech (Taf. I, 22—30, 31—36, 38—41; L. von 38: 5.2), Bruchstücke von mehrfach angerollten orgelpfeifenartigen Bronzeblechstücken (Taf. I, 16, 37), Bruchstücke von verkehrt herzförmigen Anhängern aus Bronzeblech (Taf. I, 42—44; L. von 43: 4.5), Bruchstücke von Spiralanhängern (Taf. I, 46—50), Bruchstück eines Anhängers aus Bronzedraht (Taf. I, 45), Bruchstück einer Nadel, der Kopf ist abgebrochen (Taf. I, 62), Spirälhörchen (Taf. I, 51—60; L. von 51: 3.1), kalottenförmige Zierbleche (Taf. I, 63—75), ein durch den Brand stark beschädigtes Bronzestück, die ursprüngliche Form ist nicht erkennbar (Taf. I, 61) und Perlen (Taf. I, 80—83).⁵

Im März 1935 veranstaltete das Museum von Székesfehérvár eine Grabung. Insgesamt wurden 19 Urnengräber gehoben. Die Grabung wurde am Feld von Kollár begonnen (Pächter József Csikós). Laut Grabungsbericht waren die Gräber in sehr geringer Tiefe, da der Pflug den Rand der meisten Urnen zerbrochen hat. Hier wurden die Funde gräberweise gesondert be-

⁴ Inv.-Nummer: 9560—9585.

⁵ Inv.-Nummer: 9586. — An dieser Stelle werden im Katalog noch folgende Funde erwähnt: Bruchstücke einer grösseren Urne (Taf. V, 1 a—b) mit vier Henkeln, unter dem Rand inkrustierte horizontale Linien und Zickzacklinien (Taf. X, 26; H: 35, Mw: 20.5, Bdm: 10.5), Bruchstück einer Fusschale (Taf. X, 11; Bdm: 9), Schüssel, Nadel aus Bronze. Inv.-Nummer: 9587—9592.

³ Inv.-Nummer: 9401—9421.

handelt. Leider vermissen wir einen genauen Plan.⁶

Grab 1. Die Urne (*Taf. II, 1*; H: 43.2, Mw: 26, Bdm: 11.2) hat einen trichterförmigen Hals, worauf zwischen je drei horizontalen Linien ein Zickzackband aus drei Linien als Verzierung dient. Am Bauchumbruch sind vier gegenständige breite Bandhenkel. Die untere Hälfte der Urne ist durch eingeritzte Striche gerauht. Sie war mit einer Schüssel zugedeckt, die wegen des schlechten Erhaltungszustandes nicht geborgen werden konnte. In der Urne befanden sich gebrannte Knochen und folgende Bronzegegenstände: vier trapezförmige Bronzebleche mit angerollten Enden (*Taf. II, 2—5*; Masse von 2: 4.1, 3.8), Nadel mit annähernd ovalem Kopf, an dessen oberem Ende ein kleines ausgebrochenes Loch sichtbar ist (*Taf. II, 28*; L: 11), sechs kleine kalottenförmige Zierbleche (*Taf. II, 22—27*; Dm. von 22: 1.3) und Spiralröhrchen (*Taf. II, 6—21*; L. von 6: 2.7).

Grab 2. Die Urne und die als Deckel benützte Schüssel wurden nicht geborgen. Daneben lag ein Hängegefäß (*Taf. I, 221 a—b*; H: 9). Der Rand ist ergänzt. An der Schulter sind zwei längliche Felder mit eingeritzten Dreiecken. Diese Felder sind durch zwei parallele Linien umrahmt. Unter den Lappen dienen horizontale Linien und hängende Dreiecke als Verzierung. Interessant ist die Ornamentik der Bauchpartie (*Taf. I, 221 b*), an welcher dieselbe Verzierung auftritt, wie an dem grossen verkehrt herzförmigen Anhänger dieses Grabes (*Taf. I, 86*; Masse: 7.4, 8.3). In der Urne wurde ein kleiner breiter Reifen mit einer ziemlich langen Niete (*Taf. I, 217*; Dm: 1.8) und ein ebensolches Bruchstück gefunden. Die anderen Bronzebeigaben waren in dem Hängegefäß: verkehrt herzförmiger Anhänger aus Bronzeblech mit eingepunzttem Ornament (*Taf. I, 86*), verkehrt herzförmiger durchbrochener Anhänger (*Taf. I, 87*; Br: 4.1. Die Öse ist abgebrochen), weiter Doppelspiralanhänger (*Taf. I, 88—90*; L. von 89: 3.3, Br: 4.1), Spiralröhrchen, (*Taf. I, 91—131*), kalottenförmige Zierbleche (*Taf. I, 132—189*; Dm: 1.1), Bronzebleche mit angerollten Enden, die meisten Stücke sind durch den Brand stark beschädigt (*Taf. I, 190—211, 219, 220*, [fast ausnahmslos Bruchstücke]), mehrfach angerollte Bronzebleche (*Taf. I, 212—216*; Masse von 212:

1.3, 2.3), und das Bruchstück eines Ösenhalsringes (*Taf. I, 218*).

Grab 3. Die grosse Urne mit konischem Rand und vier breiten Bandhenkeln am Bauchumbruch (*Taf. II, 29*; H: 49, Mw: 35.5, Bdm: 11) war ursprünglich mit einer Schüssel zugedeckt. Diese wurde im Innern der Urne in sehr schlechtem Zustand gefunden, so dass sie nicht zusammengestellt werden konnte. Neben der Urne lagen zwei Hängegefässe (*Taf. II, 58 a—b* [H: 8.2, Mw: 8.5, Bdm: 2.8] und *59 a—b* [H: 7.3, Mw: 8.5, Bdm: 2.6]) und ein kleines Henkeltässchen (*Taf. II, 57*). Das Hängegefäß *Taf. II, 58a* stimmt betreffs Verzierung mit dem des Grabes 2 überein. Höhe 9.3 cm. Das andere Hängegefäß (*Taf. II, 59 a—b*) weicht in ornamentaler Hinsicht von den bekannten Typen einigermaßen ab. Die Linien der hängenden Dreiecke an der Schulter gehen in Striche über, die durch kleine Kreise abgeschlossen sind. Die Linien für die Aufnahme der Inkrustation sind mit umwickelten Stäbchen eingetieft. In einem der Hängegefässe wurden folgende Bronzegegenstände beobachtet: 8 Bleche mit angerollten Enden (*Taf. II, 30—37*; Masse von 30: 3.1, 3.4), eine kleine Blechröhre (*Taf. II, 38*; L.: 2.4) und Spiralröhrchen (*Taf. II, 39—55*; L. von 55: 3) und das Bruchstück einer zyprischen Schleifennadel mit umwickeltem Schaft (*Taf. II, 56*; L: 11.8).

Grab 4 enthielt nur eine Urne, die nicht geborgen werden konnte.

Grab 5. In der Urne (*Taf. II, 60*; H: 47.3, Mw: 28.3, Bdm: 12) lag ein kleines unverziertes Henkeltässchen (*Taf. II, 61*; H: 7.4, Mw: 6.8, Bdm: 3.2). Die Deckschüssel war unbrauchbar. Die Urne stimmt in Verzierung und Form mit der des Grabes 1 überein.

Grab 6. Die grosse Urne (*Taf. III, 1*; H: 45.5, Mw: 27.3, Bdm: 15) hat vier breite Bandhenkel am Bauchumbruch und die untere Partie ist durch schräge Striche gerauht. Der Hals ist unverziert, am Rand sind seichte Kerben. Neben der Urne lagen rechts und links ein Hängegefäß (*Taf. III, 30 a—b*; der Rand ist ergänzt, Bauchdm: 10.1) und eine kleine Schale (*Taf. III, 29*; H: 5.8, Mw: 7.8, Bdm: 2.5). Beide waren inkrustiert. Die kleine Tasse besitzt einen sanduhrförmigen Ösenhenkel, der an der oberen Partie mit senkrechten, an der unteren Partie mit wagrechten Linien verziert ist. Am Hals sind zwischen je zwei parallelen horizontalen Linien zwei gegenständige Zickzacklinien. In einem

⁶ Székesfehérvári Szemle. 1935, Heft III—IV, S. 76—78, Inv.-Nummer: 9593—9607.

der beiden inkrustierten Gefässe befanden sich folgende Beigaben: ein winziges Goldkugelnchen (Taf. III, 22), ein sehr kleiner Noppenring aus Gold (Taf. III, 23), zwei grössere und zwei kleinere Anhänger mit offenen Enden (Taf. III, 2, 3, 20, 21; Masse von 2: 5.2, 4.2), ein Nadel-schaft (Taf. III, 28), eine Bronzeperle, vielleicht Bruchstück (Taf. III, 24; Dm: 1.1), ein kalottenförmiges Zierblech (Taf. III, 19; Dm: 1), Spiralröhrchen (Taf. III, 4—18, 25; L. von 18: 5.2, Dm: 0.7), eine Bronzeröhre, das durch den Brand stark verunstaltet ist und dessen ursprüngliche Form nicht festgestellt werden kann (Taf. III, 26—27).

Grab 7. Die in diesem Grab befindliche Urne mit einem Henkel und einer Fingertupfenleiste wurde wegen des schlechten Erhaltungszustandes nicht in das Museum in Székesfehérvár eingeliefert. Neben der Urne wurden zwei inkrustierte Henkelkrüglein gefunden (Taf. II, 144, 145). Der Rand des kleinen Gefässes (Taf. II, 144; Bauchdm: 6) ist rekonstruiert. Das grössere Henkelkrüglein (Taf. II, 145; H: 8.9, Mw: 9.5, Bdm: 2.8), das auch die Bronzebeigaben enthielt, besitzt einen trichterförmigen hohen Hals. Der Rand und die Schulterpartie sind verziert. Bronzebeigaben: 8 trapezförmige Bronzeblechstücke mit angerollten Enden (Taf. II, 62—69; Masse von 69: 5.5, 4.4), 4 Doppelspiralanhänger (Taf. II, 70, 71, 72, 73; L. von 72: 3, Br: 4.2), drei kleine Bronzeblechröhrchen (Taf. III, 74, 75, 76), grössere und kleinere kalottenförmige Zierbleche (Taf. III, 78—126; Dm: 1.2—2.5) und Spiralröhrchen (Taf. III, 127—143; grösste L: 9).

Am 19 März desselben Jahres wurde die Grabung am Acker von Mihály Vánus fortgesetzt.

Grab 8. Die Urne und die anderen Beigaben wurden nicht in das Museum eingeliefert, nur eine kleine unverzierte Henkeltasse (Taf. III, 31; H: 7.2, Mw: 5.2, Bdm: 3).

Grab 9. In der Urne (Taf. III, 32; H: 29, Mw: 24, Bdm: 8) lag eine Fusschüssel und eine kleine Henkeltasse (Taf. III, 33; H: 7.5, Mw: 7.5). Die Urne hat vier kleine Henkel an der Schulter und einen stark ausladenden Rand. Am Rand der Henkeltasse sind sechs parallele horizontale Linien, je zwei näher zueinander. Der Henkel ist ansa lunata-artig ausgebildet und mit vier senkrechten Linien verziert.

Grab 10. Die Urne wurde wegen des schlechten Erhaltungszustandes nicht in das Museum eingeliefert. Die Deckschüssel hat am

Schulterumbruch senkrechte Kerben (Taf. III, 34; H: 7.1, der Rand ist grösstenteils ergänzt, Bdm: 7.5).

Grab 11. Die zweihenkelige Urne (Taf. III, 35; H: 26.2, Mw: 21, Bdm: 9) war mit einer Schüssel bedeckt.

Grab 12. In der Urne lagen die Bruchstücke von Bronzeblechstücken mit angerollten Enden (Taf. III, 36—38) und zwei Bronzeröhrchen (Taf. III, 39, 40; L. von 40: 3.2). Eine kleine Henkeltasse wurde neben der Urne beobachtet.

Grab 13. Von der Urne blieben nur kleine Bruchstücke erhalten. In diesem Grab wurde noch eine Henkeltasse beobachtet (Taf. III, 41; H: 7.5, Mw: 4.8, Bdm: 3.2).

Die Beigaben der Gräber 14 und 15 wurden nicht in das Museum eingeliefert.

Grab 16. Nur der Rand und die zwei Henkel der grossen Urne sind erhalten (Taf. IV, 65 a—c; Mw: 19). Am Rand sind zwischen umlaufenden Linien in Abständen Zickzacklinien zu beobachten. Das Gefäss war inkrustiert. In der Urne lag ein kleines Gefäss und als Beigaben: trapezförmige Bronzeblechstücke mit angerollten Enden und Bruchstücke von solchen (Taf. IV, 1—8; Masse von 1: 4.2, 4), rechteckige Bronzeblechstücke mit angerollten Enden (Taf. IV, 9—13; Masse von 10: 1.3, 2.5), Bruchstücke von Bronzeblechen (Taf. IV, 14—24), Anhänger mit offenen Enden (Taf. IV, 32, 33, 35; L. von 33: 5.1, Br: 3.6), Doppelspiralanhänger (Taf. IV, 34, 36, 37; L. von 37: 3.3, Br: 4.3), Bronzebleche mit vierfach orgelpfeifenartig angerollten Enden (Taf. IV, 25—28; Masse von 28: 1.3, 2.6), Bruchstück einer zyprischen Schleifennadel mit umwickeltem Schaft (Taf. IV, 38), Spiralröhrchen (Taf. IV, 39—45; L. von 45: 10.3), kalottenförmige Zierbleche (Taf. IV, 46—64; Durchschnitten: 1.1). Neben der Urne lag eine Henkeltasse (Taf. IV, 66; H: 8, Mw: 8, Bdm: 2.9). Am Hals sind parallele, horizontale Linien und in der Mitte des Bandhenkels zwei senkrechte Linien zu beobachten. Das Gefäss ist inkrustiert.

Grab 17. Die Urne hat eine Fingertupfenleiste unter dem Hals. Der Rand ist leicht ausladend (Taf. III, 43; H: 19, Mw: 17, Bdm: 10.5). Die Deckschüssel wurde nicht geborgen. Neben der Urne lag ein Krüglein mit ausladendem Rand, schlankem hohen Hals (Taf. III, 42; H: 9.5, Mw: 6, Bdm: 2.6). Der Henkel ist ergänzt.

Grab 18. Urne ohne Beigaben.

Grab 19. Die Urne wurde wegen des schlechten Erhaltungszustandes nicht eingeliefert. Die verzierte Deckschüssel (Taf. IV, 100 a—b; H: 11.7, Mw: 27, Bdm: 6.9) ist seiner Verzierung wegen von besonderem Interesse. Der Rand ist ausladend. Die Schüssel besitzt zwei gegenständige Bandhenkel. Bronzebeigaben: Blechstücke mit angerollten Enden, teilweise nur als Bruchstücke erhalten (Taf. IV, 67—86, 88—99; Masse von 68: 4.3, 4), ein kleiner Ring aus mehrfach gedrehtem dünnen Blech (Taf. IV, 87; Dm: 2.9).

Bei dieser Grabung kamen auch mehrere Streufunde zum Vorschein: Bronzebleche mit angerollten Enden (Taf. VI, 46—65; Masse von 47: 5.2, 4.5. Masse von 64: 3.5, 2.2), Rudernadeln (Taf. VII, 1 [L: 9], 2 [L: 9.3], 3 [die Spitze ist abgebrochen, L: 12.8], 4 [L: 13], 5, 6 [die Spitze ist abgebrochen]), Spiralanhänger (Taf. VIII, 172 [L: 3.2, Br: 4.6], 175 [L: 2.3, Br: 5]), halbmondförmige Anhänger (Taf. VIII, 173 [L: 5.1, Br: 4], 174 [L: 5, Br: 3.2]), mehrfach angerollte Bronzebleche von orgelpfeifenartigem Aussehen (Taf. VIII, 77—97; Masse von 77: 1.5, 2.7. Masse von 87: 1.7, 2.8), Spiralaröhren (Taf. VII, 163—181; L. von 163: 14.3]), Doppelspiralaröhren (Taf. VII, 162; L: 1.9), Bruchstücke von Spiralanhängern (Taf. VII, 114—118), kalottenförmige Zierbleche (Taf. VII, 36—70, 119—141; Dm: 1—2.1).⁷

Die Behörden beschlagnahmten Funde, die am Acker von István Németh und Dániel Váci ausgegraben wurden. Diese Funde befinden sich ebenfalls im Museum von Székesfehérvár: Urne mit einem Henkel (Taf. X, 29; H: 38.5), zwei Urnen, kleinere Schüssel (Taf. X, 4; H: 4.2, Mw: 12, Bdm: 3.5, am Boden ein Kreuz in einem Punktrahmen), Fusschüsseln (Taf. X, 10; H: 6.2, Mw: 11.7, Bdm: 4.5. Taf. V, 3; H: 7.5, Mw: 12.5, Bdm: 4, der Henkel ist abgebrochen), inkrustierte Henkeltassen (Taf. V, 2; H: 8.8. Taf. IX, 7 [H: 7.8, Mw: 7.2, Bdm: 3.5], 24 [H: 6.2]), 13 Henkeltassen, zwei Knochenpfriemen (Taf. V, 44 [L: 8.9] und 45 [L: 6.2]), Bruchstück eines bearbeiteten, durchlocherten Knochenstückes (Taf. V, 49), Perlen: *Columbella rustica*, *Helicigona* und *Cardium edule* (Taf. V, 51—58, 59—64, 65), 2 trianguläre Dolche (Taf. V, 13 [L: 6.8], 14 [L: 6.2]), Rudernadel und drei Bruchstücke (Taf. V, 9, 10, 11, 12; L. von 12: 10.8),

Nadel mit rundem Plattenkopf, der Schaft ist angenietet (Taf. V, 15, Dm. der Platte: 5.6), Spiralanhänger (Taf. V, 18; L: 4, Br: 5.1) und Bruchstücke (Taf. V, 19—22, 27—28), Bruchstücke von zwei Anhängern (Taf. V, 16, 17), Bruchstücke von Armbändern (Taf. VII, 7, 8, 9), Bruchstück eines Halbmondanhängers (Taf. VII, 10; Br: 3.6), trapezförmige Bronzebleche mit angerollten Enden und Bruchstücke von solchen (Taf. VI, 1—8; Masse von 1: 9.7, 6.9. Masse von 5: 3.8, 3.2), Bronzebleche mit angerollten Enden, Bruchstücke, Röhren aus Bronzeblech (Taf. VIII, 98—109, 112—162; Masse von 140: 1.8, 2.7), zwei dütenförmig geformte rechteckige Bronzebleche (Taf. VIII, 110—111; Br. des Bleches: 2.6), Spiralaröhren, kalottenförmige Bronzebleche, grössere Urne mit zwei Henkeln (Taf. X, 27; H: 23, Mw: 19.5, Bdm: 8).⁸

Die zweite in Kisapostag ausgegrabene Stelle ist der Zsellér-dűlő.⁹ Wir verweisen an dieser Stelle auf den Fundbericht des Herrn A. Bálint. Um die Gräber der beiden Friedhöfe nicht zu verwechseln, geben wir diesen Gräbern noch den Buchstaben „a“ bei, z. B. Grab 1a.

Grab 1a. Urne (Taf. XI, 1), darin das Bruchstück eines gehenkerten „Ansa lunata“-Krugens.

Grab 4a. Urne, der Hals fehlt (Taf. XI, 5), ein kleineres, annähernd doppelkonisches Gefäss, der Hals fehlt (Taf. XI, 3), stark beschädigtes Bronzeblech (Taf. XI, 4).

Grab 5a. Kleinere Urne, der Rand fehlt (Taf. XI, 2).

Grab 6a. Bruchstück einer Urne (Taf. XI, 20), 6 kalottenförmige Zierbleche (Taf. XI, 11—13, 14—16), Bruchstück eines Spiralanhängers (Taf. XI, 19), zwei Spiralaröhren (Taf. XI, 17, 18), vier Bronzebleche mit angerollten Enden, davon zwei in Trapezform und zwei zusammengebogen (Taf. XI, 6—9), weiter ein rechteckiges kleines Bronzeblech mit angerollten Enden (Taf. XI, 10).

Grab 7a. Urne mit trichterförmigem Hals (Taf. XI, 2), darin eine kleinere Schüssel (Taf. XI, 23), und eine Deckschüssel (Taf. XI, 22).

Grab 10a. Urne (Taf. XI, 24) mit Deckschüssel (Taf. XI, 25).

⁸ Inv.-Nummer: 10692—10711. Die allzu häufig auftretenden Typen wurden nur erwähnt.

⁹ A. Bálint: A kisapostagi bronzkori urna-temető. Dolgozatok 1935 (XI), S. 145—148. — Das bronzezeitliche Urnengräberfeld in Kisapostag. S. 149—152. Taf. XXVI, XXVII.

⁷ Inv.-Nummer: 9608—9614.

Grab 14a. Unrekonstruierbare Urne mit zwei Schüsseln (Taf. XI, 28, 29).

Grab 16a. Urne mit einer Schüssel, beide unrekonstruierbar.

Grab 18a. Urne (Taf. XI, 26) mit Deckschüssel (Taf. XI, 27).

Grab 19a. Urne und zwei Henkeltassen. Unrekonstruierbar.

„In den Gräbern 2, 3, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 17, 20 war je eine vollständig zerfallene Urne“.

Als Streufunde seien noch folgende Urnen erwähnt: Taf. XII, 1—4. Der Rand der Urne Taf. XII, 3 ist inkrustiert verziert. Weiter stammen aus diesem Gräberfeld Bronzegegenstände, sie sind Streufunde: zwei Armringe, zwei Bronzeröhrchen und ein kleiner herzförmiger Anhänger mit offenen Enden.¹⁰

¹⁰ A. Bálint, a. a. O. Taf. XXVI, 12, 14, 16, 18. Die Funde befinden sich im Archäologischen Institut der Universität in Szeged.

II. KERAMIK

Inkrustierte Keramik

In erster Reihe befasse ich mich mit jener Keramik, bei welcher die Rillen der Inkrustierung mit Hilfe eines umwickelten Stäbchens eingetieft wurden. Das Verfahren wird István Méri im Anhang beschreiben. Diese Technik und die weiter unten besprochene Verzierung ist in Ungarn auf die frühe Bronzezeit beschränkt.

Urnen. Zu den charakteristischen Merkmalen der Urnen von Kisapostag gehört der kurze, trichterförmige Hals, der annähernd eiförmige Bauchteil mit 2—4 Bandhenkeln am Bauchumbruch. Die untere Hälfte ist oft durch senkrechte oder schiefe Striche gerauht. Die Verzierung am Hals besteht aus wagrechten, parallelen Linien, die oft oben und unten ein Zickzackband begrenzen. Charakteristische Urnen dieser Art sind: Taf. II, 1, 29, 60, Taf. III, 1, Taf. IV, 65 a—c (Bruchstücke: Hals und zwei Henkel), Taf. X, 26, Taf. XII, 3, 5, 6. Die Urne auf Taf. II, 29 ist unverziert. Die Henkel der Urne des Grabes 16 (Taf. IV, 65 b—c) haben an den Kanten senkrechte Linien, in der Mitte eine Zickzacklinie.

Die Urnen Taf. XII, 9 und 11 haben eine andere Form: der trichterförmige Hals sitzt auf einem bombenförmigen Bauchteil. Der kleine Bandhenkel verbindet Hals und Schulter. Die Verzierung ist wie die der oben beschriebenen.

Bisher kennen wir wenig Analogien, teils weil die Urnen in geringer Tiefe lagen und deshalb beschädigt oder zerbrochen herauskamen, teils weil man sich mit dieser Keramik kaum befasst hat und uns wenig aus Grabungen stammendes Material zur Verfügung steht. Die Sonderstellung dieser Keramik wurde bisher nicht beachtet. Zum Vergleich bringen wir die Urnen von Fonyód-Bézsény (Abb. 1, 1, 4). Im Veszprémer Museum befindet sich eine Urne aus der Arany János-Strasse, sie ist von üblicher Form, hat einen grösseren Henkel vom Rand bis zur Schulter und zwei kleine Ösen-

henkel gegenseitig am Halsknick stehend. Von derselben Fundstelle kennen wir noch Bruchstücke vom Typ Taf. XII, 9, 11. Das rundbauchige Gefäss von Fonyód-Bézsénypuszta gleicht in der Form denen von Kisapostag, ist aber kleiner und wurde als Beigabe der Urne im Grab gefunden (Abb. 1, 2).

Diese Urnen sind überall dort vorauszusetzen, wo frühbronzezeitliche inkrustierte Keramik gefunden wurde. Vorläufig kennen wir solche Keramik nur aus Brandgräbern.

Die Weiterentwicklung dieser Form kann man auch in Kisapostag beobachten. Der Hals wird höher und die Form erhält eine schärfere Profilierung. Oft sind die Urnen henkellos (Taf. XI, 21, 24, 26). In der zweiten Bronzezeitstufe erfolgt die Entwicklung in zwei Richtungen. Die Urnen vom Typ Vátya sind nicht inkrustiert, auch vermissen sie die Verzierungsmotive der Urnen von Kisapostag. Der Hals ist ziemlich hoch, der Mundsäum ist fast wagrecht ausladend. Die Henkel sitzen an der Schulter, gewöhnlich zwei, oder ein Henkel überbrückt den Halseinzug (Taf. X, 29). Auch andere Kombinationen kennen wir. Typisch ist das Girlandenmotiv an der Schulter.¹¹

Die Urnen der Kulturen von Szekszárd und Veszprém zeigen, dass die Entwicklung auch eine andere Richtung eingeschlagen hat. In der

¹¹ Aporka: F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—36, 24./25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Taf. 26, 2, 3, 8, 11, 16, 18; Lovasberény: Arch. Ért. 1897 (XVII), S. 305, Abb. 4, 5, S. 307, Abb. 6, 8, S. 309, Abb. 10, 12, S. 311, Abb. 15, 17, 18, Arch. Ért. 1898 (XVIII), S. 318, Abb. 2, S. 319, Abb. 3—4, S. 321, Abb. 5. Leisten mit Fingertupfen und Pseudofingertupfen werden häufiger. An den Urnen von Kisapostag fehlen diese noch. F. Tompa, a. a. O. Taf. 26, 17; Arch. Ért. 1898, S. 321, Abb. 6. Auch die ersten Ansätze der Buckelbildung kann man an dieser Keramik beobachten: F. Tompa a. a. O. Taf. 26, 2.

Form sind sie den Urnen von Kisapostag sehr ähnlich. In Verzierung und Verzierungstechnik unterscheiden sie sich aber. Fast immer sind zwei Henkel am Bauchumbruch.¹² Diese Form hat die Veszprémkultur von der Kultur von Kisapostag übernommen. In Veszprém ist die Formgebung der Gefässe durch mehr Weichheit und weniger strenge Profilierung gekennzeichnet.

In der Stufe III der Bronzezeit scheint man im Dunántúl teilweise zum Brandschüttungsgrab übergegangen zu sein (Királyszentistván, Kom. Veszprém, Némethy, Kom. Baranya, beide unveröffentlicht). Aber in Südungarn lebt die Urnenbestattung noch weiter. Neben dem Brandschüttungsgrab bestand vielleicht die Sitte, die Asche in einer Urne beizusetzen, noch einige Zeit fort. Dieser Urnentyp lebte noch weiter in der Kultur von Versecz-Vattina und auch in anderen Kulturen (Tolvádia, Dubovác). Es liessen sich hier lange Typenserien aufstellen, dies kann aber nicht die Aufgabe dieser Arbeit sein. Detailfragen, die uns auch zu Problemen der Chronologie der mittleren Bronzezeit Ungarns führen würden, wollen wir jetzt nicht berühren, sei aber bemerkt, dass die südungarische Urnenform mit eingeschnürter Bauchpartie gelegentlich auch im heutigen Nordungarn anzutreffen ist. Wie diese Einschnürung typologisch zu erklären ist, sieht man ziemlich klar, wenn man von einer grossen Urne mit breiten Inkrustationsbändern am unteren Schulterteil vom Typ Szekszárd die Inkrustation entfernt. Für die weisse Paste musste der Ton tief ausgeschnitten werden, später unterliess man es aber, diese Stelle zu inkrustieren, und verband die beiden Bänder auch unter den Henkeln.¹³ Die Einschnürung befindet sich manchmal am Bauchumbruch oder oberhalb desselben.¹⁴

¹² M. Wosinsky, *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete*, Budapest, 1904 (Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit, Berlin, 1904). Taf. XLVII, 1. — Kleinere Nachahmungen dieser Urnen sind in grosser Anzahl erhalten: M. Wosinsky, a. a. O. Taf. XXII, Mitte rechts, Taf. XLIII, 4, Taf. XLVI, 8, Taf. XLIX, 6, Taf. LVII, 3, 5, Taf. LXXII, 3; Agárd (Komitat Tolna), im Veszprémer Museum.

¹³ Vergl. die Urnen von Szeremle: M. Wosinsky, a. a. O. Taf. LXVIII, 5 und Taf. LXIX, untere Reihe.

¹⁴ M. Wosinsky, a. a. O. Taf. LXIX, untere Reihe rechts, Taf. XCI, oben links, in der Mitte und unten links, Taf. XCIV, 5, Taf. CXVI, 3. Die Urne von Dubovác, Taf. XCVIII, 1, kann man noch gut von der Kisapostager Form, ableiten: der Hals ist geschweiffter und die untere Bauchhälfte ist schlanker, als in der frühen Bronzezeit. In Südungarn und in Serbien findet man ganz bizarre Formen,

In der überaus komplizierten Frage der verschiedenen Stilrichtungen der Bronzezeit Südungarns und Jugoslawiens sehen wir durchaus nicht klar. Besonders schwierig ist es mit diesem Material zu arbeiten, da es weder vom chronologischen noch vom typologischen Standpunkt durchgearbeitet ist. Auf Bronzetypen kann man hier eben keine Chronologie aufbauen, wenn man grosse Fehler vermeiden will. Kleine Nachbildungen von Urnen (Anm. 12) sind schon aus dieser Periode bekannt. Es genügt ihre Form zu betrachten, um ihre typologische Ableitung feststellen zu können. In Kisapostag ist dieser Typ nicht vertreten. Als Beispiele seien ein Stück aus Mezökomárom (Kom. Veszprém), und Agárd (Kom. Tolna), beide im Museum von Veszprém, angeführt. Durch die Verzierungstechnik (Wickelschnur) und auch die Verzierung und Form bereitet die kulturelle Einordnung dieses Typs keine Schwierigkeit.

Henkeltassen. Tassen mit kugeligem Bauchteil und trichterförmigem Hals gehören zu den üblichsten Typen der Kisapostager Keramik. Der Bandhenkel beginnt beim Mundsaum oder knapp darunter und reicht an die Schulter (Taf. II, 57, 144, Taf. III, 33, Taf. IV, 66, 103, Taf. V, 2, Taf. IX, 1—3, 6, 7, 14, 21—25, 34). Die übliche Verzierung besteht aus wagrechten parallelen inkrustierten Linien unterhalb des Mundsaumes (Taf. III, 33, Taf. IV, 66, 103, Taf. IX, 7, 21—23). Gelegentlich befindet sich zwischen diesen Linien noch ein inkrustiertes Zickzackband aus drei Linien (Taf. IX, 2, 3, 14), oder ein breiterer Streifen ist zwischen 3—4 Linien freigelassen (Taf. IV, 66). Eingestochene Punkte zwischen den horizontalen Linien kommen verhältnismässig häufig vor (Taf. II, 57, Taf. IX, 22, 24, 25). Hier und da sind auch kurze horizontale Linien inkrustiert (Taf. IX, 6). Die Verzierung des Henkels, der manchmal leicht sanduhrförmig ist, besteht aus 2—4 senkrechten Linien längs der Kanten, seltener aus wagrechten Strichen. Die Schulter ist gewöhnlich unverziert. In Kisapostag wurde nur eine Tasse mit Schulterverzierung beobachtet: unter dem Henkel laufen zwei wagrechte horizontale Linien, denen eine Zickzacklinie angeschlossen ist (Taf. IX, 21).

Eine Tasse mit breiten inkrustierten Bän-

deren Prototyp sicher noch die Kisapostager Urne gewesen war. N. Aberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, Teil III, Kupfer und Frühbronzezeit, S. 58, Abb. 91.

dem am Hals ist hervorzuheben, weil diese sozusagen den Übergang zu der Szekszárdkeramik andeutet (Taf. IX, 1). Eine andere kleine Tasse hat zwei gegenüberstehende Henkel, die den Halseinzug überbrücken (Taf. IV, 102). Die Ornamentik weicht auch einigermaßen von der üblichen Kisapostager ab: an der Schulter ist eine Art Fransenmotiv.

Analogien zu diesem Typ sind viele bekannt, wenn sie auch bis jetzt wenig gewürdigt wurden. Da sie auch häufig im Komitate Tolna auftreten, pflegte man sie, wie jede inkrustierte Keramik in Ungarn, als „pannonisch“ zu bezeichnen, ohne die verschiedenen Stile in Hinsicht ihrer Motive und Kompositionen zu prüfen. Bei M. Wosinsky sind einige Bruchstücke abgebildet, die reicher verziert sind als die meisten Tassen von Kisapostag: 2—3 Zickzackbänder aus 2—3 Linien werden öfters von mehreren wagrechten Linien, die durch ihre Geschlossenheit bandartig wirken, unterbrochen.¹⁵

Henkeltassen oben beschriebenen Typs sind in ziemlich grosser Anzahl bekannt.¹⁶

Die jüngsten Formen dieses Typs leiten schon zu Szekszárd I über. Diese Gruppe, die wir vorläufig Kisapostag II nennen wollen und die zu der Periode II der Bronzezeit hinüberleitet, ist noch wenig bekannt. Zu diesen Übergangsformen zählen wir die oben erwähnte Henkeltasse von Kisapostag (Taf. IX, 1), das Gefäss aus dem Grab 120 in Hainburg-Teichtal (Abb. 4) und die auf Abb. 5, 1—4 ersichtlichen. Schliesslich erwähnen wir noch die Gefässe von Koroncó,¹⁷ die wahrscheinlich auch schon dieser Gruppe angehören und eine Henkeltasse aus Székesfehérvár (Inv.-Nr. 9069, Museum in Székesfehérvár). Als typische Funde

der Gruppe Kisapostag II sehen wir die Funde von Szekszárd-Hidasi dűlő an. Das Gefäss mit bombenförmigem Bauch (6, Abb. 2) und der mit trichtenförmig ausladendem Rand (5, Abb. 2) und die erwähnten Henkeltassen stellen Übergangsformen zwischen Kisapostag I und Szekszárd I dar. Diese beiden Typen treten in der Szekszárdkultur sehr häufig auf. Die Verzierungs technik entspricht noch der älteren Fazies der Kultur von Kisapostag. Diese Formen zählen wir aus den erwähnten Gründen zu Kisapostag II. Die Henkeltassen, mit Ausnahme eines Stückes mit einer Leiste am Bauchknick (Abb. 2, 4) — ein Merkmal der Keramik der Stufe II — tragen noch die Merkmale von Kisapostag I an sich. Daraus ist zu ersehen, dass sich in diesem Fund Elemente von Kisapostag I und II vermischen, was keineswegs überraschend ist. Die Szekszárdkultur stellt in gewisser Beziehung die Fortsetzung von Kisapostag dar; den Übergangsformen geben wir den Namen Kisapostag II, da sie die Merkmale beider Stufen vereinigen. In einigen Gegenden muss man dem Ausfall von Typen und Verzierungs motiven schon verhältnismässig früh Rechnung tragen, in anderen Gegenden haben sich alte Formen lange erhalten.

Noch eine Henkeltassenform ist aus Kisapostag bekannt (Taf. II, 145, und Taf. IV, 101). Auf dem fast linsenförmigen Bauchteil sitzt ein verhältnismässig hoher trichterförmiger Hals. Der Henkel geht vom Hals zur Schulter, wie bei den anderen Henkeltassen. Auch die Verzierung ist reichlicher: an der Schulter sind V-förmige Motive und eine Strichelung am Bauchknick. Eine sehr gute Analogie wird im Veszprémer Museum aufbewahrt. Die genaue Fundstelle ist zwar unbekannt, doch stammt das Gefäss ganz sicher aus dem Kom. Veszprém. Warzenförmige Bildungen am Halsknick (Taf. IV, 101) sind an der Kisapostager Keramik überaus selten. Im Museum von Eisenstadt befinden sich einige litzkeramische Gefässe, die eine Warze beim Halseinzug aufweisen.

Schalen. In Kisapostag wurde ein einziges kleines inkrustiertes Gefäss gefunden, das die Bezeichnung Schale verdient (Taf. III, 29). Am Hals sitzt ein kleiner horizontal durchbohrter Ösenhenkel. Unter dem Rand laufen zwei Zickzacklinien gegenständig, und zwar so, dass sie Rhomben bilden, die unten und oben durch wagrechte Linien begrenzt sind. Eine solche Schale aus Veszprém (Udvardyház) befindet sich im Museum von Veszprém. Der Ösenhen-

¹⁵ M. Wosinsky, a. a. O. Taf. XL, 5, 6, 7.

¹⁶ Analogien (bei Nichtbeachtung von geringen Abweichungen in der Verzierung): *Szekszárd-Hidasi dűlő* (1—3, Abb. 2), *Báta* (1—3, Abb. 3), im Museum zu Szekszárd; *Veszprém-Udvardy ház*, *Veszprém-Papvásártér*, *Veszprém-Arany János Strasse*, *Almádi* (zusammen mit typischer Veszprémkeramik, im Veszprémer Museum), *Tihany* (Arch. Inst. der Universität in Szeged), *Budapest-Lenke út* (F. Tompa, *Budapest őskora*, Tanulmányok Budapest múltjából, IV, 1936, Taf. IV, 8), *Lovasberény* (F. Tompa, Bericht Taf. 23, 13), *Fonyód-Bézsénypuszta* (3, 5, Abb. 1), *Koroncó* (M. Wosinsky, a. a. O. Taf. XXIV, 1—2, 6—7), *Dömsöd* Grab 3 und 16 (Museum in Groningen), *Dunaföldvár* (Henkelbruchstück und Randstück im Arch. Inst. d. Univ. in Szeged), *Dunapentele* (Prähistorische Zeitschrift, 1919/1920, S. 119, Abb. 2, 4, 8), *Tiszaug* (Magyar Nemzeti Múzeum), usw.

¹⁷ M. Wosinsky, a. a. O. Taf. XXIV.

kel ist durch eine Warze ersetzt. Die Verzierung des Halses besteht aus inkrustierten Linien und einer Punktreihe. Dieselbe Form hat eine Fusschale aus Agárd, Kom. Tolna. Weitere Analogien zu diesem Stück sind bis jetzt nicht bekannt.

Hier muss noch eine kleine Henkeltasse erwähnt werden, die in typischer Wickelstabtechnik bisher nur in einem Exemplar bekannt ist. Der Bauch ist kugelförmig, der Hals ohne Profilierung. Dieser Typ fehlt selten in den Urnengräbern der zweiten Bronzezeitstufe, z. B. in Lovasberény, Vátya, Áporka, Dömsöd, usw. Die Henkeltasse Abb. 6 stammt aus Tiszaug. Die näheren Fundumstände sind unbekannt. Man kann sie an Hand der stilistischen und technischen Vergleiche in die oben erwähnte Gruppe einreihen. Ein ähnliches Stück ist aus Ujhartyán bekannt. Die Verzierung ist wie auf den frühbronzezeitlichen Hängegefässen.¹⁸ Diese Form ist gewöhnlich unverziert.

Was die Provenienz dieser Form anbelangt, glauben wir nicht fehl zu gehen, wenn wir diese Henkeltassen mit ähnlichen Glockenbecherformen vergleichen. Anfangs war es vielleicht nichts anderes als ein Glockenbecher in kleinerer Ausgabe. Die Verzierung richtet sich natürlich nach dem jeweiligen Milieu, wo es hergestellt wurde. Um sich von der auffallenden Ähnlichkeit zu überzeugen, vergleiche man einen einhenkeligen Glockenbecher von Pestszent-erzsébet mit einer kleinen Henkeltasse aus Áporka.¹⁹

Es ist interessant zu beobachten, dass dieser Typ in Kisapostag unverziert wiederholt auftritt und zwar im Grab 5 (Taf. II, 61), weiter in Grab 8 und 13 (Taf. III, 31, 41), und zu wiederholten Malen als Streufunde (Taf. IX, 35, 36, 37, 38, 41, 43, 44, 46). Diese Henkeltassen zeigen natürlich grössere und kleinere Abweichungen in der Profilierung und neigen schon zu der Profilierung der Tószeg A-Ware (Taf. IX, 45). Das ist unter anderem ein Beweis, dass die Glockenbecherkultur nicht nur auf die bronzezeitliche Entwicklung des Dunántúl, sondern

auch auf die Entstehung der Nagyréver Kultur anregend wirkte.²⁰

Hängegefässe. Die eindeutige kulturelle Einreihung der Hängegefässe bereitet noch manche Schwierigkeit. In der frühen Bronzezeit ist ihre Form und auch ihre Verzierung ziemlich einheitlich. Kleine Abweichungen des Ornaments am Hals, Boden und unter der Hängeöse haben kaum eine Bedeutung. Der trichterförmige Hals mit leicht ausladendem Rand sitzt auf einem gedrückt kugeligen Bauchteil, dessen Knick gewöhnlich ziemlich scharf ist und auch ornamental hervorgehoben wird. Die übliche Verzierung an der Schulter der Gefässe besteht aus schraffierten Dreiecken in einem abgegrenzten Trapez. Die durch die Dreiecke freigelassenen Rhomben sind unverziert (Taf. I, 221 a—b, Taf. II, 58 a—b, 59 a—b, Taf. III, 30 a—b, Taf. IX, 4, 5, 42). Ein Hängegefäss des Grabes 3 (Taf. II, 59 a—b) weicht einigermaßen, was die Verzierung der Schulter anbelangt, von den übrigen ab: das Kreismotiv am Ende der senkrechten Linien (Taf. II, 59 b) und als Abschluss des Ornaments des Schulterteils tritt als neues Element hinzu. Auch dadurch zeigt dieses Stück eine Abweichung von den übrigen Hängegefässen, dass es für die Aufnahme der Inkrustation in Wickelstabtechnik vorbereitet wurde.

Aus Ungarn sind viele Analogien bekannt.²¹

Die Hängegefässe vom Typ Kisapostag sind hauptsächlich in der ersten Periode der Bronzezeit in Gebrauch, in Áporka treten sie aber mit typischer Keramik der Stufe B auf. Aus Tószeg ist neuestens ein Hängegefäss in das Magyar Nemzeti Múzeum gelangt, dessen Gestalt mit der der Hängegefässe vom jüngsten Typ übereinstimmt, hat also keinen Halsknick und ausserdem steht es auf einem viereckigen, durchbrochenen Fuss. Interessant ist vor allem die Verzierung des Halses: ein horizontales Band in Kerbschnitttechnik, wie wir dies aus Vučedol kennen (Magyar Nemzeti Múzeum, Inv.-Nr. 66/939/15). Die Gefässe mit durchbrochenem viereckigen Fussteil sind aus der Pe-

¹⁸ Kada Elek, *Bronzkori urnatemető Vátyán* (Pest m.), Arch. Ért. 1909 (XXIX), S. 124—130, Taf. I, 6.

¹⁹ F. Tompa, a. a. O. Taf. 19, 8 und Taf. 26, 13. Siehe weiter Arch. Ért. 1909 (XXIX), S. 127, Abb. 5, 6 (Vátya); M. Wosinsky, a. a. O. Taf. LIII, 5 (Simontornya), usw. Ein einhenkeliger Glockenbecher ist auch aus Gross Sürding (Mittelschlesien), Grab 15 bekannt. L. F. Zoltz, *Neue steinzeitliche Kulturbeziehungen in Mittelschlesien*, Schlesien 1936 (6), S. 39—59, Abb. '5, 2.

²⁰ P. Patay, *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, No. 13. S. 28.

²¹ Áporka, (Kom. Pest), F. Tompa, a. a. O. Taf. 26, 7. Bugyi (Kom. Pest), ebendort, Taf. 23, 16, Dunapentele (Kom. Fejér), ebendort, Taf. 26, 4, Dunaföldvár, Magyar Nemzeti Múzeum, P. Patay, a. a. O. Taf. IV, 8, Ujhartyán-Vátya, ebendort, Taf. X, 11, Dömsöd (Kom. Pest), (Grab 52) Museum in Groningen, Székesfehérvár, Museum in Székesfehérvár, Inv.-Nr. 9068.

riode Tószeg-A bekannt.²² Dieses Gefäß zeigt ganz genau die Nachwirkung der Vučedolkultur.

Aus der mittleren Bronzezeit sind Hängegefässe in ziemlich grosser Anzahl bekannt. Ihre Form und ihre Verzierungen unterlag mannigfachen Abänderungen. Fast alle mittelbronzezeitlichen Exemplare haben eine andere Form und ihre kulturelle Zuteilung kann jeweils nur nach der Begleitkeramik oder durch genaue Analyse des Ornaments festgestellt werden.²³

Aus den Gräbern der Maros-Gegend sind ebenfalls Hängegefässe in grosser Anzahl bekannt. Ihre etwas plumpe Gestalt erinnert noch am meisten an das Gefäss von Kisapostag Taf. I, 221. Aus diesem Vergleich kann man natürlich keine typologischen Folgerungen herleiten. In den meisten Fällen fand man auch den dazugehörigen Deckel. J. Banner datiert nach P. Reinecke diesen Typ in die erste Periode der Bronzezeit. Er kommt durch die in den Gräbern gefundenen Bronzen zu diesem Zeiteinsatz.²⁴

Zu den typischen Kisapostager Gefässen ist noch ein mörserbecherartiges Gefässchen zu zählen. In Kisapostag selbst wurden zwei Stücke gefunden (Taf. IX, 29, 33). Einen typischen Becher kennen wir noch aus Szerencs.²⁵ Diesen Typ, aber mit einer anderen Verzierungsart, findet man häufig mit Szekszárd-Keramik zusammen.²⁶ In Veszprém scheint dieser Typ zu fehlen. Wahrscheinlich steht dieser Typ durch die Vermittlung der Glockenbecherkultur mit den Marschwitzer Mörserbechern in Beziehung.²⁷

Aus der Aufzählung der Typen der Kisapostag-Kultur ist ersichtlich, dass vorläufig verhältnismässig wenig Formen bekannt sind. Man muss aber bedenken, dass die frühe Bronzezeit des Dunántúl fast unbekannt ist.

Tószeg-A Keramik

Tószeg-A Keramik ist in Kisapostag in ziemlich grosser Anzahl vertreten. Den Erörterungen von F. Tompa und P. Patay haben wir an dieser Stelle nichts Wesentliches hinzuzufügen, schon deshalb nicht, weil in letzterer Zeit keine Grabungen vorgenommen wurden, die ihre Ergebnisse im wesentlichen modifiziert hätten, und auch deshalb, weil die in Kisapostag gefundene Tószeg-A Keramik nicht von jener Wichtigkeit ist, die eine erneute Behandlung nötig hätte.²⁸ Diese Keramik ist bis jetzt fast ausschliesslich nur aus Skelettgräbern bekannt,²⁹ und gerade deshalb möchten wir betonen, dass ein Henkelkrüglein vom Typ Tószeg-A aus dem Grab 17 von Kisapostag zutage kam (Taf. III, 42). Ein Henkelkrüglein mit verhältnismässig niederem Halsteil (Taf. IX, 9), gewinnt durch den Vergleich mit einem Henkelkrüglein, das zusammen mit Glockenbechern in Budapest—Tabán gefunden wurde, besonderes Interesse.³⁰ Glockenbecherreminiszenzen der Tószeg-A Kultur lassen sich nachweisen, worauf auch P. Patay hingewiesen hat.³¹ Von den typischen Tószeg-A Krüglein seien noch folgende erwähnt: Taf. IX, 8—13, 16—20. Typische Gefässe dieser Kultur sind noch folgende: Taf. IX, 26, 27, 30, 31, möglicherweise auch 32. Die Schüssel Taf. IV, 100a—b hat an der unteren Seite fahnenförmige Motive. P. Patay verweist die Keramik mit ähnlichem Ornament in die Kultur von Kisapostag.³² Diese Meinung ist aber nicht berechtigt, man kann höchstens von einer starken Nachwirkung der Vučedol- und der Glockenbecherkultur sprechen, da diese Stücke nicht zum typischen Bestand der Kultur von Kisapostag gehören. In den Gräbern von Fonyód, weiters in den Fundstellen des Kom. Veszprém sind solche Gefässe nie mit charakteristischer inkrustierter Kisapostager Keramik zusammen gefunden worden. Scheinbar ist sie nur in den östlichen Fundstellen vertreten, also im Randgebiet. Auch die Schüssel Taf. X, 2, mit den vier horizontalen Griffen ist sicherlich mit der Keramik Tószeg-A in näherem Zusammenhang zu bringen.³³

²² P. Patay, a. a. O. Taf. III, 2, 5. Oft ist der Fuss nicht durchbrochen: Taf. III, 6. — F. Tompa, a. a. O. Taf. 21, 12—14. Siehe weiter Taf. 23, 5 (Periode Tószeg-B).

²³ Lovasberény (F. Tompa, a. a. O. Taf. 23, 1). Die Hängegefässe von Pákozdvár (Ebendort, Taf. 24, 5) und Nagyloók (Taf. 24, 16) zeigen ein Motiv, wie es uns von typischer Veszprémware bekannt ist. Kölesd (M. Wołosz, a. a. O. Taf. LVII, untere Reihe links).

²⁴ J. Banner, *A marosvidék bronzkori zsigorított temetkezéseinek sírmellékletei*, Dolgozatok, 1931 (VII), S. 1—46, Taf. V, 20a—1 und 20a—2. Deutscher Auszug S. 46—53.

²⁵ M. Wołosz, a. a. O. Taf. LXXIV, 1.

²⁶ Ebd. Taf. XLVI, 7, Taf. LV, 5, Taf. LXII, 1, 3, 5, Taf. LXIV, 2, usw.

²⁷ H. Seger, *Marschwitzer Typus*, Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. 8, S. 48—50.

²⁸ F. Tompa, a. a. O. S. 65—73. — P. Patay, a. a. O., S. 27—34.

²⁹ J. Banner, Dolgozatok, 1931 (VII), S. 46—53.

³⁰ F. Tompa, a. a. O. Taf. 19, 9.

³¹ P. Patay, a. a. O. S. 35.

³² P. Patay, S. 37—38.

³³ Vgl. F. Tompa, a. a. O., Taf. 22, 4, 6.

Schüsseln. Die in Kisapostag gefundenen Schüsseln sind in der Form ziemlich einheitlich. Die verhältnismässig flachen Schüsseln haben einen eingeschnürten Hals, einen leicht ausladenden Rand und sind gewöhnlich mit einem Henkel versehen, der den Halseinzug überbrückt (Taf. X, 3—7, 23, 25). Es gibt auch grössere Exemplare, so Taf. X, 19—21 und auch die vihenkelige Schüssel des Grabes A (Taf. I, 85). Die verzierte und an anderer Stelle beschriebene grosse Schüssel des Grabes 19 (Taf. IV, 100a—b) gehört ebenfalls zu diesem Typ. Eine Schüssel (Taf. X, 22) hat drei Henkel und einen trichterförmigen Hals. Fusschüsseln sind in Kisapostag ebenfalls in ziemlicher Anzahl vertreten. Der Henkel ist den übrigen gleich angebracht (Taf. V, 3, Taf. X, 9—10; 12—17). Taf. X, 11 ist das Bruchstück einer Fusschüssel. Die Fusschüssel Taf. X, 16 hat zwei Henkel. Die Schulter der einhenkeligen Schüssel des Grabes 10 (Taf. III, 34) ist durch senkrechte Kerben verziert. Das Schüsselchen Taf. X, 8 hat einen zylinderförmigen Fuss und bildet somit den Übergang zu den Fusschüsselformen.

Bei der Suche nach Analogien müssen in erster Reihe die ähnlichen Formen von Tószeg erwähnt werden. Das im Magyar Nemzeti Múzeum befindliche Material ist noch unveröffentlicht. Die typologische Ableitung dieser Formen bereitet noch einige Schwierigkeit. Vielleicht hat es einige Berechtigung, diesen Typ mit einer Schüsselform in Zusammenhang zu bringen, die häufig mit Glockenbechergefässen auftritt. Diese sind aber weniger profiliert als die von Kisapostag. Durch die Hindeutung auf diese Zusammenhänge wird es auch klar, warum in der Kultur von Nagyrév und auch in Kisapostag ähnliche Schüsselformen auftreten.⁸⁴ Auch Fusschüsseln wurden häufig mit glockenbecherförmigen Gefässen zusammen gefunden.⁸⁵ Wir wollen noch erwähnen, dass Schüsseln mit eingegengtem Hals und mit einem Henkel auch in der Aunjetitzer

Kultur vorkommen.⁸⁶ Dies ist nicht überraschend, wenn man die vielfachen Beziehungen zwischen Österreich, Oberungarn und auch Böhmen zu Beginn der Bronzezeit berücksichtigt. Das Auftreten dieser Form ist auch durch die gemeinsamen Grundlagen hier und dort hinreichend erklärt.⁸⁷ Die Schüsseln mit einem stark ausladendem Rand (Taf. XI, 23, 27) sind schon jüngere Formen.

Urnen vom Typ der Hauskeramik. Über die bronzezeitliche Hauskeramik, die in Ungarn im Laufe der Bronzezeit verhältnismässig einheitlich war, liegen wenig Veröffentlichungen vor. Die Gefässe wurden auch als Grabkeramik, besonders als Urnen in Brandgräbern verwendet, aber da sie aus einem schlecht geschlemmten Ton hergestellt wurden und das Material in den meisten Fällen sehr brüchig ist, wurde diese Keramik nur selten geborgen oder bei den Publikationen in den seltensten Fällen abgebildet. In Kisapostag gehören zu dieser Gattung folgende Stücke: Taf. XII, 2, 7, 10, aber auch Taf. I, 84 und Taf. III, 43.

Der Topf Taf. I, 84 ist am besten mit einem Topf aus Nagyrév zu vergleichen.⁸⁸ Beide gehören nach F. Tompa in die Stufe I der Bronzezeit. Die Fingertupferleiste ist in dieser Periode verhältnismässig selten, tritt da an gröberer Keramik auf und kommt etwas später in der Stufe II sehr häufig auf guter Grabkeramik vor.

Die Urne aus grobem Ton des Grabes 17 (Taf. III, 43) hat eine Fingertupferleiste an der Schulter. Die untere Hälfte des Gefässes ist aufgerauht, der Hals ist leicht ausladend. Der Topf Taf. XII, 2 hat einen leicht trichterförmigen Hals wie auch in den meisten anderen Fällen der Hauskeramik im Gebiete der Szekszárdkultur, womit wir aber keine kulturelle Zuordnung vornehmen, sondern nur auf eine Ähnlichkeit hinweisen wollen, da die Hauskeramik in den seltensten Fällen eine kulturelle Einordnung verträgt, besonders deshalb, weil diesbezüglich nur überaus dürftige Beobachtungen vorliegen. Der grosse Topf Taf. XII, 10 ist bombenförmig, mit einem ausladenden Rand. Die Oberfläche ist durch Querstriche aufgerauht, eine Verzierungsart, die man an den verschiedensten Urnen begegnet, die aber noch keine chronologischen Schlüsse gestattet. Der Topf Taf. XII, 7 ist sehr

⁸⁴ An dieser Stelle verweisen wir auf zwei Schüsseln, die mit Glockenbecherkeramik zum Vorschein kamen: Pestszenterzsébet, Békásmegyer, (beide im Magyar Nemzeti Múzeum). In einem Fund von Kiskőrös, der den Übergang von der Glockenbecherkultur zu der Kultur von Nagyrév gut veranschaulicht, ist eine Schüssel mit vier Henkeln, die wir als eine gute Analogie anführen können. (Magyar Nemzeti Múzeum, Inv.-Nr. 67/939/6.)

⁸⁵ E. Csetneki Jelenik, *A csegelszigeti őskori temetők*, Arch. Ért. 1879, S. 47—59, Abb. 5. — Wosinsky, a. O. Taf. LXXX.

⁸⁶ H. Seger, *Aunjetitzer Kultur*, Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. I, S. 260 ff., Taf. 51, a, p.

⁸⁷ P. Patay, a. a. O., S. 34—35.

⁸⁸ F. Tompa, a. a. O. Taf. 22, 5.

gut mit einem Topf von Hatvan (Siedlung) zu vergleichen.³⁹ Wenn man auch den Topf von Kisapostag nicht genau datieren kann — die Fundumstände sind nicht geklärt, kann man doch feststellen, dass er kaum einer jüngeren Periode angehören kann, als das übrige Material von Kisapostag. Der Topf von Hatvan gehört einer jüngeren Periode an.

Keramik verschiedener kultureller Zugehörigkeit. Die Urne des Grabes 11 (Taf. III, 35) besitzt zwei gegenseitige Henkel und einen abgesetzten Halsteil. Ähnliche doppelhenkelige Gefäße wurden nicht nur mit Wieselburger, sondern auch mit Tószeger Keramik gefunden. Gewiss hat die Wieselburger Keramik manche Elemente, die nur nach dem Studium der frühbronzezeitlichen Keramik des Alföld verständlich werden. In diesem Fall gestattet diese Feststellung aber noch nicht, die Urne kulturell einzuordnen, worauf schon Beninger hingewiesen hat.⁴⁰

Die Urne des Grabes 9 (Taf. III, 32) hat die übliche Form der in Kisapostag gefundenen Urnen schon aufgegeben. Die gegenseitig stehenden Ösenhenkel an der Schulter bilden ein Charakteristikum der Urnen vom Typ Vátya und Lovasberény, wie dies auch auf Urnen von Áporka beobachtet werden kann.⁴¹ Der stark aus-

³⁹ F. Tompa, *Bronzkori lakótelep Hatvanban*, Arch. Ért. 1935 (XLVIII), S. 16—34, Abb. 18, Fig. 8. — Eine bronzezeitliche Siedlung in Hatvan (Deutscher Auszug), S. 35—36.

⁴⁰ E. Beninger, F. Mühlhofer u. E. Geyer, *Das frühbronzezeitliche Reihengraberfeld bei Hainburg-Teichtal*, MAGW, 1930, LX, S. 65—140. — A. Mozsolics, *A dunántúli bronzkor kialakulása*, Vasi Szemle, 1937 (4), S. 234—240. — E. Beninger denkt an einen Kulturstrom aus dem Nordosten. Wir verweisen an dieser Stelle wiederholt auf die gemeinsamen Züge zwischen der Kultur von Periamos und der Kultur von Gáta.

⁴¹ F. Tompa, a. a. O. Taf. 26, 2, 11, 16, 18.

ladende Rand weist ebenfalls in diese Richtung. Diese Einzelheiten sind vom chronologischen Standpunkt wichtig, weil wir daraus ersehen, dass dieses Gräberfeld, dessen wichtigstes Material in erster Reihe für die Stufe I charakteristisch ist, auch noch in der zweiten Bronzezeitstufe benützt war, beziehungsweise die Siedlung fort dauerte. Die Urne Taf. X, 29, weist ebenfalls in diese Richtung. Der bauchige Unter- teil, der trichterförmige Hals und der vom Rand zur Schulter reichende Henkel gehören unter anderem zu den charakteristischen Merkmalen der Urnen der Stufe II.⁴² Die Gräber vom Zsellérdülő (Taf. XI, 1—29) sind schon in die Periode II der Bronzezeit zu datieren. Diese Keramik ist am besten mit den Urnen von Vátya, Áporka, Lovasberény, usw. zu vergleichen, d. h. diese stellen den Übergang von Kisapostag zu Vátya dar. Die Urne Taf. X, 29 gehört ebenfalls schon in diese Gruppe, auch Taf. XII, 8 und die Schüsseln Taf. XI, 23, 27. Die anderen Schüsseln vom Zsellérdülő zeigen noch recht gut die älteren Formen. Das Henkeltässchen Taf. IX, 15 ist in den Formenkreis der Veszprémkultur einzureihen, veranschaulicht also ebenfalls eine Form der Periode II der Bronzezeit. Eine andere Form Taf. IX, 28 mit dem geknickten Halsteil ist in Szekszárd vielfach belegt. Dieser Typ ist meistens mit konzentrischen Kreisen am Hals und an der Schulter verziert (Vgl. M. Wo- sinsky, a. a. O., Taf. XXIII, Mitte, Taf. XLIV, 5, 6, Taf. LIV, unterste Reihe, usw.) Das Rand- stück einer Urne (Taf. V, 1a—b) hat eine Ver- zierung, die für die Szekszárdkeramik charak- teristisch ist. Möglicherweise stellt sie eine Über- gangsform (Kisapostag II) dar.

⁴² P. Patay, a. a. O., S. 79—89.

III. BRONZEN

Unter den Bronzegegenständen von Kisapostag verdienen die Bronzebleche mit eingerollten Enden besondere Beachtung. Sie sind aus dem Schrifttum bekannt, aber bis jetzt noch nicht typologisch geordnet. Drei Typen sind zu unterscheiden.

1. *Trapezförmige Bronzebleche mit eingerollten Enden*: Taf. I, 1–5, (6–7 Bruchstücke), 77–78, 190–201 (Bruchstücke); II, 2–5, 30–37, 62–69; III, 36–38; IV, 1–8, 67–71 (72–86 u. 88–99 Bruchstücke); VI, 1–8, 11–14, 21, 46–63 (teilw. Bruchstücke), 66–74 (Bruchst.), 76, 77; VIII, 34, 35, 49, 53 (teilw. Bruchst.), 98–105 (Bruchst.), 106, 112–116, 117–132 (Bruchstücke); XI, 6–9. Bemerkenswert ist, dass in geschlossenen Funden grössere und kleinere Stücke zusammen vorkommen. Siehe Taf. I, 1–5 u. 77–78. Dies ist auch in Ercsi der Fall.⁴³

2. *Rechteckige Bronzebleche mit eingerollten Enden*. Das Verhältnis der Breite zur Länge ist verschieden: Taf. I, 13–15, 19, 202–204, 206; IV, 9–13 (14–24 vielleicht Bruchstücke von solchen); VI, 16–20, 23, 27, 64, 75, 81–86, 101–105, 107–110 (87–100 Bruchstücke); VIII, 40–42, 45–48, 50–52, 54, 58–61, 150–158; XI, 10. Die längeren Bleche scheinen jünger zu sein, eine Meinung für die ich noch nicht genügend Beweise beibringen kann. Die sehr langen Bleche mit eingerollten Enden kommen mehrfach in Gräbern der Maros-Gegend vor,⁴⁴

während die ganz kurzen hauptsächlich im Westen auftreten.

3. *Orgelpfeifenartig, zwei bis vierfach zusammengerollte Bronzebleche*. Taf. I, 16, 37, 212–216; IV, 25–28; VI, 24–26, 106; VII, 13–31; VIII, 77–97, 137–144. Diese Stücke sind verhältnismässig klein und in geschlossenen Funden meist von gleicher Grösse.

Die genaue Unterscheidung der Bleche ist nicht nur vom typologischen Standpunkte, sondern auch wegen der im älteren Schrifttum gebräuchlichen Bezeichnung der „Gürtelbleche“ notwendig. Hier sei auch einiges über die Verwendung der Bleche angeführt. Wiederherstellungsversuche von urgeschichtlichen Gebrauchs- und Schmuckgegenständen sind meist von zweifelhaftem Wert, besonders dann, wenn ihnen keine Beobachtungen am Fundort selbst („in situ“) zugrunde liegen. Aber auch dann können noch in Einzelheiten Fehler unterlaufen. Im Folgenden wird eine Rekonstruktion gezeigt mit der Absicht, einen im Schrifttum seit langem gebräuchlichen Fachausdruck zu berichtigen und durch einen neuen zu ersetzen, wenn auch die Frage offen bleibt, ob dieser Versuch in allen Einzelheiten richtig ist, oder aber noch andere Möglichkeiten zulässt.

Im Jahre 1880 fand man in Ercsi (Kom. Fejér) in einem Gefäss eine grosse Zahl von Bronzen. Ein Teil gelangte in die Sammlung A. Kuliffay (jetzt im Museum zu Székesfehérvár), der grösste Teil kam aber in das Magyar Nemzeti Múzeum in Budapest. Das Gefäss wurde nicht geborgen, die Fundumstände sind ungeklärt, so dass es nicht sicher ist, ob es ein Depottfund war, oder die Stücke aus mehreren Gräbern stammen. Erfahrungen letzterer Zeit lehren, dass im nordöstlichen Dunántúl Urnengräber der Bz. I in grosser Zahl Bronzen enthalten. Hier sei an einige Gräber von Kisapostag erinnert, von wo auch das Material zu folgendem Rekonstruktionsversuch genommen wurde.

⁴³ J. Hampel, *Altertümer der Bronzezeit in Ungarn*, Budapest, 1890, Taf. XCIII, 1, 5, 6. — Die Datierung dieses Typs durch F. Tompa wird noch zur Sprache kommen: *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936*, 24./25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Taf. 33, 20, 28. S. 79. Autor unterscheidet nicht die Bleche rechteckiger und trapezförmiger Form.

⁴⁴ J. Banner, *A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei*, Dolgozatok, 1931 (VII), S. 1–46. Taf. X, 34; Beigaben der bronzezeitlichen Höckergräber aus der Maros-Gegend, S. 46–53.

Der Fund von Ercsi umfasst folgende Bronzen: trapezförmige Bleche mit eingerollten Enden (im Schrifttum als „Gürtelbleche“ bezeichnet), Spirälröhrchen aus Draht verschiedener Länge, grosse Rudernadeln, herzförmige Anhänger aus Blech, halbmondförmige Anhänger, Ösenhalsringe (sog. Barrenringe), Armspiralen und kleine kalottenförmige Zierbleche. Über die genaue Zahl der einzelnen Formen gibt der Fundbericht keine Auskunft. J. Hampel hat seine Rekonstruktion (Gürtel, aus Blechen und anderen Stücken zusammengesetzt) noch vor der Teilung des Fundes vorgenommen. Da aber im Depot des Magyar Nemzeti Múzeum bedeutend mehr Stücke ähnlicher Art aus Ercsi vorhanden sind, als in Hampels Werk abgebildet sind, über deren Herkunft aber nichts Näheres bekannt ist (vermutlich handelt es sich um Teile desselben Fundes), lässt sich die Verteilung der einzelnen Formen innerhalb des ganzen Fundes nicht mehr bestimmen.⁴⁵

J. Hampel stellte die trapezförmigen Bleche zu Gürteln zusammen, und zwar in der Weise, dass sie gegenseitig verbunden sind, also Breit- und Schmalseiten abwechseln. Die kurzen Spirälröhrchen sind als Verbindungsglieder zwischen den eingerollten Enden am oberen Teil des Gürtels angebracht und sollten den Zusammenschluss der einzelnen Bleche erleichtern. Die längeren Spirälröhrchen hielt Hampel für Anhänger, die Rudernadeln für Verschluss-schnallen. Bei dieser Rekonstruktion gewinnt man den Eindruck, dass J. Hampel dabei völkerverwanderungszeitliche Gürtelkonstruktionen als Vorbilder nahm. Das frühbronzezeitliche Material bietet für derartige Konstruktionsversuche keinerlei Anhaltspunkte. Da die Fundumstände der Bronzen keine Auskunft über ihren Zweck geben (die Frage ob es sich um ein Depot oder um Grabbeigaben handelt, ist in diesem Zusammenhang belanglos), muss man mangels brauchbarer Analogien die technischen Möglichkeiten in Betracht ziehen. Die Gürtelrekonstruktion von J. Hampel, die in das urgeschichtliche Schrifttum (vor allem in das ungarische) Eingang gefunden hat, wurde letzthin auch von V. G. Childe, F. Tompa und K. Willvonseder aufgegriffen,⁴⁶ erscheint aber schon aus dem

Grunde zweifelhaft, da die trapezförmigen Bleche mit eingerollten Enden in geschlossenen Funden fast durchwegs in verschiedenen Grössen auftreten. Allein diese Tatsache würde gegen die Annahme sein, sie als Bestandteile von Gürteln anzusprechen. Wenn man die einzelnen Bleche nach der von J. Hampel bezeichneten Weise mit Hilfe von Schnüren verbindet, ist die Reibung so gross, dass die dünnen Bleche in kürzester Zeit beschädigt werden müssten. Bei einer Zusammenstellung wie sie Abb. 7 zeigt, ist jedoch die Reibung auf das Geringste herabgesetzt. Ausserdem ergibt sich zwanglos die Möglichkeit, grössere und kleinere Stücke ohne weiteres aneinander zu reihen.

Zu der hier gezeigten Rekonstruktion wurden die trapezförmigen Bleche aus Grab 7 von Kisapostag herangezogen (Taf. II, 62–69). Vor allem wurde darauf geachtet, dass die Reibungsmöglichkeit auf das geringste Mass eingeschränkt bleibe. Ähnliche Versuche wurden auch mit den Stücken anderer Funde angestellt. Dabei wurde mehrfach festgestellt, dass in einem Grab oft zwei solche Stücke vorkommen, die aufeinander gestellt ein grosses Trapez bilden (Taf. I, 77–78). Andere Funde, aber auch die aus dem Grab 7 von Kisapostag zeigen, dass bei der Rekonstruktion zwei Bleche in die Mitte zu stellen sind. Dabei schliesst sich das kleinere Blech so genau an das grössere, dass an deren Zusammengehörigkeit kein Zweifel bestehen kann. Man gelangt auf diesem Wege zu der Auffassung, dass die trapezförmigen Bronzebleche nur Bestandteile eines Hals- oder Brustschmuckes gewesen sein können. So wird es verständlich, warum in geschlossenen Funden stets grössere und kleinere Stücke vorkommen. Vorläufig ist es noch unentschieden, womit die einzelnen Bleche miteinander verbunden waren. Bronzedraht wurde in keinem Falle gefunden, dieser wäre übrigens wegen seiner geringen Elastizität zu diesem Zweck kaum geeignet gewesen. Eine aus Pflanzenfasern gedrehte oder geflochte-

konstruktion seinen Standpunkt aufgegeben, und hatte die Güte, mich auf eine Venusfigur aufmerksam zu machen: F. Tompa, *Über einige ungarländische Denkmäler der prähistorischen Kunst*, Ipek, 1928, S. 18 ff, Taf. I, 1a. Der Brustschmuck der Venusfigur entspricht meiner Rekonstruktion. Vgl. weiter die bronzezeitliche Tonfigur aus Babska (Slavonien). M. Hoernes datiert die Statuette in das Neolithikum. Hoernes—Menghin, *Die Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925, S. 409, Abb. 1. — K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Wien, 1937, S. 148.

⁴⁵ J. Hampel, *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*, Budapest, 1886, Taf. XCVIII.

⁴⁶ V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, S. 282. — F. Tompa, a. a. O. S. 79. Laut mündlicher Mitteilung hat F. Tompa nach Darlegung meiner Re-

tene Schnur kommt eher in Betracht. Auch die Möglichkeit, dass man die Bleche an der Kleidung angenäht hat, ist nicht ausser Acht zu lassen.

Die Brillenspiralen können auch anderwärtig, d. h. nicht in der auf Abb. 6 angenommenen Weise verwendet worden sein; immerhin ist es nicht ausgeschlossen, dass sie — gleich anderen Anhängern, wie z. B. den halbmond- und herzförmigen — zu einem Hals- oder Brustschmuck gehörten. Welche Rolle den Spiralaröhrchen zugefallen war, lässt sich nicht entscheiden.

Die Anregung zu dieser Rekonstruktion gaben vorwiegend Erwägungen rein technischer Natur. Leider sind im Schrifttum keine Berichte greifbar, die Näheres über die Lage der trapezförmigen Bronzebleche in Skelettgräbern aussagen. In den Gräbern 141, 161 und 221 (Hockerbestattungen) von Szőreg wurden rechteckige Bronzebleche mit eingerollten Enden gefunden; da diese aber nur vereinzelt vorkommen und ausserdem nicht trapezförmig sind, können aus ihrer Lage am Skelett keine Schlüsse mit Bezug auf die hier in Frage stehende Rekonstruktion eines Hals-, bzw. Brustschmuckes hergeleitet werden.⁴⁷ Frühbronzezeitliche trapezförmige Bronzebleche sind in Ungarn einstweilen nur aus Urnengräbern bekannt. Aus diesem Grunde kann die Rekonstruktion der Gebrauchsart nur mit Berücksichtigung der technischen Möglichkeiten erfolgen.

P. Reinecke beschreibt einfache Röhrchen aus Bronzeblech und eine Art von Doppelröhrchen als Teile eines Kopfschmuckes aus einem Skelettgrab der älteren Bronzezeit in Bayern. In Straubing wurden derartige Bronzeröhrchen in der Brustgegend an zwei Skeletten beobachtet; P. Reinecke nimmt an, dass sie „vermutlich als Besatz eines Schleiertuches“ gedient haben.⁴⁸ In Gemeinlebarn in Niederösterreich wurden in Grab 64 Doppelröhrchen, in Grab 109 einfache Röhrchen als Bestandteile eines Halsschmuckes gefunden.⁴⁹ Doppelröhrchen, ebenfalls zu einem Halsschmuck gehörig, beobachtete J. Banner in einem Skelettgrab in Pitvaros.⁵⁰

⁴⁷ J. Banner, a. a. O. S. 41.

⁴⁸ P. Reinecke, *Ein Frühbronzezeitgrab aus dem Salzachgebiet*. Germania 1934 (18), S. 178–182, Taf. 21, Fig. 15 u. 16.

⁴⁹ J. Szombathy, *Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich*. Römisch-Germanische Forschungen, Bd. 3 (1929), S. 20 und 26; Taf. 5, 3 und Taf. 7, 3.

⁵⁰ J. Banner, a. a. O. S. 26.

Es liessen sich noch mehrere Beispiele anführen, aus denen hervorgeht, dass die einfachen und doppelten Röhrchen aus Bronzeblech vor allem als Halsschmuck verwendet wurden.

Völlig unklar ist hingegen die Verwendung der drei- bis vierfach eingerollten Bronzebleche; nur an Hand des von P. Reinecke beschriebenen Fundes können Vermutungen angestellt werden, denn dort erscheinen Doppelröhrchen an einem Kopfschmuck. Da die mehrfach gerollten Bleche in Ungarn verhältnismässig häufig sind, wäre an die Möglichkeit zu denken, dass sie als Besatz von Stirnbändern oder als Bestandteile eines Halsschmuckes in Gebrauch standen. Jedenfalls liegt kein Anlaß vor, die trapezförmigen und rechteckigen Bronzebleche, aber auch die mit zwei- bis vier Einrollungen als Gürtelbleche zu bezeichnen. Die von J. Hampel eingeführte Bezeichnung „Gürtelbleche“ lässt man daher am besten vollständig fallen. Namen wie „trapezförmige, bzw. rechteckige Bronzebleche mit angerollten (eingerollten) Seiten“ genügen vollkommen, so lange nicht restlos Klarheit über ihre Verwendung gewonnen werden kann.

In Ungarn sind sehr viele trapezförmige Bronzebleche bekannt. Hier können nur einige wenige Funde angeführt werden.⁵¹ F. Tompa bildet wichtiges Material aus Ujhartyán—Vatya

⁵¹ Ócsa, Kom. Pest. Hier sind alle drei Typen von Bronzeblechen vertreten: Hpl. A *nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása 1902-ben*, Arch. Ért. 1902 (XXII), Abb. S. 420 und S. 421, Text S. 424. Urnenfriedhof. Das Magyar Nemzeti Múzeum erwarb Bronzegegenstände, eine grössere Urne und Gefässbruchstücke; Batta, Kom. Fejér: Ebendort, S. 424, Abb. S. 425. Diese Fundstelle lieferte auch Schaflochhäute, Hallstattfibeln usw.; Lovasberény, Kom. Fejér, Museum in Székesfehérvár; Szentandrás, Kom. Tolna, Museum in Szekszárd; Pákozdvár, Kom. Fejér: A. Marosi, *A pákozdvári őstelep*, Arch. Ért. 1930 (XLIV), S. 53–73, Abb. 63, 5; Dunapentele, Kom. Fejér, im Magyar Nemzeti Múzeum und im Museum in Székesfehérvár; Gyűrő, Kom. Fejér, Museum in Székesfehérvár; Tököl, Kom. Pest, im Magyar Nemzeti Múzeum; Baracska—Nagyhalompusztá, Kom. Fejér, Grab 17. Museum in Székesfehérvár. In diesem Grab sind fast alle Bronzetypen vertreten wie in Kisapostag: 8 trapezförmige Bronzebleche, 9 rechteckige Bronzebleche, 8 vierfach gerollte Bronzebleche, 2 herzförmige Anhänger, 4 Spiralanhänger, 1 Bruchstück, 9 Spiralaröhrchen und Bruchstücke, 2 Bruchstücke von kleinen Bronzeblechen, 105 kalottenförmige Zierbleche und 4 Bruchstücke, 8 Bronzestücke, wahrscheinlich Bruchstücke von Armhängern, 2 kleine Bronzeblechröhrchen. Die Funde wurden in einem verhältnismässig kleinen Gefäss von 13,5 cm Höhe angetroffen. Möglicherweise ist dieser Fund als eine Weihgabe, wie S. Gallus annimmt oder als ein Depot zu betrachten. Mitteilung von S. Gallus,

ab, die meisten Typen sind uns aus Kisapostag bekannt. Die Datierung — Periode III der Bronzezeit — scheint uns zu spät angesetzt. Sicher sind hier ältere und jüngere Typen vertreten.⁵²

Die Länge der rechteckigen Bronzebleche von Szőreg ist fast dreimal so gross wie die Breite. Erwähnenswert ist ein verziertes Stück aus Perjámos.⁵³ Dieser Typ kommt im Alföld verhältnismässig häufig vor, häufiger jedenfalls wie die trapezförmigen. Bronzebleche mit doppelter Einrollung, die ziemlich eng nebeneinander sind, ähnlich wie bei Typ 3, kennt man aus Grab 5 von Pitvaros (Hocker) und aus Gräbern von Óbéba ohne Keramikbeigaben.⁵⁴

Die trapezförmigen Bronzebleche scheinen ausser Ungarn keine intensive Verbreitung gefunden zu haben. Anders ist es mit den rechteckigen, mit zwei engen Einrollungen. In Hájek bei Stáhlavy sind ebenfalls längliche Bronzebleche mit eingerollten Enden gefunden worden.⁵⁵ Sie sind verziert und stammen aus der Hügelgräberperiode. Weiter seien die in Flonheim, Oberolm, Dexheim und Griesheim (Hessen) gefundenen rechteckigen Bleche mit eingerollten Enden erwähnt.⁵⁶

Verzierte Bronzebleche sind in Ungarn verhältnismässig selten.⁵⁷

Bronzebleche mit drei- und vierfach eingerollten Enden sind in Ungarn ebenfalls sehr häufig. Aus dem ausländischen Schrifttum ist

uns bis jetzt kein solches Exemplar bekannt.⁵⁸

Hier seien zugleich einige Bemerkungen zur Chronologie der Bronzebleche angeführt. Uns ist bis jetzt kein sicher in die dritte Periode der Bronzezeit datierbares trapezförmiges Bronzeblech mit eingerollten Enden bekannt. In Ungarn muss die Datierung in erster Reihe an Hand der Keramik vorgenommen werden, wozu auch F. Tompa in seiner Arbeit anregt.⁵⁹ Auch im Bereich der Veszprémkultur sind diese Bleche, wie mir L. Nagy versicherte, nicht mehr anzutreffen. Nun datiert F. Tompa die Veszprémkultur im Wesentlichen in die Periode II, somit käme man zu einer Datierung in die Periode I. Hier und da findet sich dieser Typ allerdings noch mit Keramik von Typ Vátya, aber nicht so zahlreich, wie mit Kisapostagware. Das bedeutet, dass die trapezförmigen Bronzebleche hauptsächlich in der Periode I der Bronzezeit in Gebrauch waren, aber mit einem Nachleben in der Periode II unbedingt gerechnet werden muss. Die Keramik vom Zselér dülő (Taf. XI) zeigt gegenüber der übrigen Keramik von Kisapostag einen gewissen Fortschritt und reicht nahe an den Typus Lovasberény heran. Das Gräberfeld von Dömsöd, das neben ziemlich altertümlichen Material auch sehr gute Keramik der Stufe II enthält, lieferte noch Bronzetypen, wie sie uns aus Kisapostag geläufig sind.⁶⁰

Sehr auffallend ist es, dass die trapezförmigen Bronzebleche fast immer mit denselben Begleitfunden angetroffen werden: grosse Rudernadel, verkehrt herzförmige und halbmondförmige Anhänger, Spiralröhrchen, kalottenför-

⁵² F. Tompa, a. a. O. Taf. 33, 21, 28. Ältere Typen: Taf. 33, 11, 12, 20, 27, 28, 29, 30; jüngere Typen: Taf. 33, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8. In dem Gräberfeld kommen Urnen der Periode II (mit Girlanden wie in Lovasberény) und der Periode III (mit Buckeln) vor. Leider wurden die Funde nicht gräberweise gesondert. Hier wäre dies überaus wichtig gewesen, um die Zugehörigkeit der Bronzetypen zum Keramikmaterial des Alföld studieren zu können.

⁵³ J. Nestor, *Der Stand der Urgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1933, Abb. 19.

⁵⁴ J. Banner, a. a. O. S. 41.

⁵⁵ J. Schráníl, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, S. 128, Taf. XXV, 33.

⁵⁶ G. Behrens, *Bronzezeit Süddeutschlands*, Mainz, 1916, S. 8—12. Die Bleche von Dexheim haben am Rand und in der Mitte Perlenverzierung: Abb. 3, 8, 9.

⁵⁷ Batta, Kom. Fejér, zusammen mit unverzierten Stücken (Magyar Nemzeti Múzeum); Pécska (Anmerkung 53); Szeged-Röszke (Kom. Csongrád): Hampel, a. a. O. Taf. CLXXXV, 20 a—b; Nagyhangos (Kom. Tolna): Arch. Ért. 1903 (XXIII), S. 429. Fig. 14 a—b möglicherweise ein Depotfund der mittleren Bronzezeit, da der Fund ältere und jüngere Typen enthält, deren Zusammengehörigkeit nicht ausgeschlossen ist.

⁵⁸ Hier seien einige Funde erwähnt, die sich im Magyar Nemzeti Múzeum befinden: *Szigetszentmiklós* (Kom. Pest), Ócsa (Kom. Pest), Alsó-Czikola (Kom. Fejér; J. Hampel, a. a. O. Taf. CCLVII). Erwähnt sei weiter Ujhartán—Vátya (Kom. Pest; F. Tompa, a. a. O. Taf. 33, 29, 30), Pákozdvár, Kom. Fejér: Arch. Ért. 1930 (XLIV), S. 65, Abb. 63, 5 (links).

⁵⁹ F. Tompa a. a. O. S. 67 ff.

⁶⁰ F. Tompa, a. a. O. S. 81, Taf. 27, 3. Ein Teil der Funde gelangte in das Museum von Groningen. Besonders aufschlussreich sind die Bronzen des Grabes 8: 2 Rudernadeln, 1 säbelartig gekrümmte einfache Schleiffennadel, 2 Armbänder, 1 halbmondförmiger Anhänger, 3 kalottenförmige Zierbleche, Spiralröhrchen, 1 trapezförmiges Bronzeblech mit eingerollten Enden und 2 rechteckige Bronzebleche mit zwei engen Einrollungen. Die schwach profilierte Urne hat 4 Lappen am Bauchumbruch: Gestalt am besten mit Taf. XI, 14 vergleichbar. Grab 52 enthielt neben der Urne ein Hängegefäss mit schraffierten Dreiecken. Das Gräberfeld muss teilweise mit Kisapostag zeitgleich gewesen sein.

mige Zierbleche, seltener Ösenhalsringe, Spiralarmbänder und einfache zyprische Schleifennadeln.⁶¹

Auffallend ist die grosse Zahl kleiner Röhrchen in Kisapostag. Hier müssen wir zwei Typen unterscheiden :

1. *Röhrchen aus Bronzeblech* : Taf. I, 22, 30, 31—36, 38—41 ; II, 74—76 ; III, 39, 40 ; VI, 37—40 ; VII, 142—149 ; VIII, 1—30 (darunter auch Bruchstücke von Bronzeblechen), 163—171.

2. *Spiralröhrchen* : Taf. I, 51—60, 91—131 ; II, 6—21, 38—55, 127—143 ; III, 4—18, 24 ; IV, 29—31, 39—45 ; VI, 41—45 ; VII, 71—113, 150—161, 163—181 ; XI, 17, 18. Auffallend ist die doppelte Spiralröhre Taf. VII, 37.

Die Spiralröhrchen sind weit verbreitet, ausserdem haben sie vom chronologischen Standpunkt keine Bedeutung, weil sie sich vom Anfang der Bronzezeit bis in die Hallstattzeit erhalten haben, so dass es überflüssig erscheint, uns mit diesem Typ näher zu befassen. Anders ist es mit den Blechröhrchen. In Ungarn sind sie schon in der Kupferzeit bekannt.⁶² In Grab A kommen sie zusammen mit trapezförmigen Bronzeblechen vor (Taf. 1—5, 77—78, 22—30). Die meisten Röhrchen des Grabes 16 sind nur die Enden von Bronzeblechstücken (Taf. IV, 14—24). Überhaupt ist es bei beschädigten Stücken oft schwer feststellbar, ob es Blechröhrchen oder Bruchstücke von Bronzeblechstücken mit eingerollten Enden sind. In Ungarn kommt dieser Typ in frühbronzezeitlichen Gräbern oft vor.

Interessant ist die Art der Verwendung. P. Reinecke beschreibt ein Skelettgrab, wo einfache Bronzeblechröhrchen zusammen mit Doppelröhrchen, Spiralröhrchen und *Columbella rustica* gefunden wurden, die anscheinend Teile einer Haube oder Kappe waren. In zwei Gräbern in *Straubing* (Niederbayern) lagen die Bronzeöhrchen auf der Brust des Skelettes.⁶³ In *Ószentiván* wurde eine solche Blechröhre in Grab 32 als Teil eines Halsschmuckes beobachtet.⁶⁴ Wie wir sehen, fand dieser Typus mannig-

fach Verwendung. Die meisten bekannten Stücke stammen aus frühbronzezeitlichen Gräbern, wie auch jene die P. Reinecke beschreibt.

Die *Nadelformen* von Kisapostag weichen kaum von den bekannten Formen der frühen Bronzezeit ab. In Grab 3 und 16 kommen Bruchstücke von *zyprischen Schleifennadeln* vor (Taf. II, 56 ; IV, 38), ausserdem sind sie in Kisapostag auch als Einzelfunde geborgen worden (Taf. V, 32, 34, 38, 40). Weiter sind Nadeln mit ausgehämmertem und eingerolltem Kopf gefunden worden (Taf. 31, 33, 35, 37, 40), die als die Urform der grösseren und kleineren *Rudernadeln* aufzufassen sind (Taf. I, 76, 79 ; V, 9, 10, 11, 12 ; VII, 1—6). Die Fundumstände einer Nadel mit verbreitertem Hals und Ösenkopf (Taf. V, 41) sind nicht geklärt. Die Nadel aus Grab 1 hat einen oval ausgehämmerten Kopf (Taf. II, 28) und war scheinbar am Kopfende durchbohrt, wahrscheinlich um die abgebrochene Öse zu ersetzen. Die Nadel mit rundem Plattenkopf und angenietetem Schaft ist ebenfalls hier zu erwähnen (Taf. V, 15). Die Gestalt folgender Nadeln ist nicht bestimmbar : Taf. I, 62 und Taf. III, 28. Alle diese Nadelformen sind in Ungarn bekannt und kommen hauptsächlich in frühbronzezeitlichen Gräbern vor. Es ist hervorzuheben, dass sie sich ziemlich lange halten und ihr Vorkommen chronologisch nicht ausschlaggebend ist. Eine Schleifennadel wurde in Grab 25 von *Ószentiván* zusammen mit einem kleinen doppelhenkeligen Gefäss gefunden. Am Handgelenk des Skelettes wurde ein Armband aus Spiralröhrchen, Dentalien und Tonperlen beobachtet.⁶⁵ Die T-förmigen Schleifennadeln erscheinen in der Stufe B der Bronzezeit.⁶⁶ In der Periode III der Bronzezeit kommen nach F. Tompa noch die einfachen Rollennadeln vor, ebenso die anderen bekannten Typen von Kisapostag.⁶⁷ Auf alle Fälle ist es unerlässlich, die Datierung an Hand der Keramik anzusetzen, da in Ungarn in sehr jungen Gräbern sehr altertümliche Bronzetypen wiederholt vorkommen. In einem jungbronzezeitlichen Grab von *Hernádkak* (Kom. Zemplén)

⁶¹ Siehe *Ercsi*, Grab 8 von *Dömsöd*, Grab A, 1, 2, 7 in *Kisapostag* usw.

⁶² *Jászládány* (Kom. Jász-Nagykun-Szolnok). Die Grabung unternahm S. Gallus. Bericht wird vorbereitet. Die Keramik weist die charakteristischen Merkmale der Bodrogkeresztúrter Ware auf. Da sich an der einen kleinen Goldröhre aus einem Frauengrab ein Lappchen befindet, ist es möglich, dass dieses Exemplar das Bruchstück eines an zwei Seiten eingerollten Bleches war. Die Funde befinden sich im Magyar Nemzeti Múzeum.

⁶³ P. Reinecke, a. a. O. S. 178 ff. Taf. 21, 15, 16.

⁶⁴ J. Banner, a. a. O. S. 32. Taf. IX, 28.

⁶⁵ J. Banner, *Az ószentiváni bronzkori telep és temető*, Dolgozatok 1929 (V), S. 52—78. Die Ausgrabungen bei *Ószentiván*, S. 79 ff. Fig. 4, 15.

⁶⁶ F. Tompa, a. a. O. Taf. 28, 9, 10, 18. N. Åberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, Teil III, Kupfer- und Frühbronzezeit, Stockholm, 1932, S. 53, Abb. 82—83.

⁶⁷ F. Tompa, a. a. O. Taf. 33, 12, 18. Siehe Anmerkung 52.

land F. Tompa eine Rollennadel, wie wir sie aus Kisapostag kennen.⁶⁸

Die Schleifennadeln haben eine sehr grosse Verbreitung gehabt, deshalb erübrigt es sich hier weitere Analogien anzuführen. Sie dominieren besonders im Gebiet der Aunjetitzer Kultur. Aus Kisapostag sind nur die ältesten Nadelformen bekannt. Es wurde kein einziges Stück gefunden, das nach P. Reinecke charakteristisch für die Stufe B wäre.

In Kisapostag wurden Anhängselformen angetroffen:

1. *Verkehrt herzförmige Anhänger mit einer Öse*: Taf. I, 86 (42—44 sind Bruchstücke), Taf. V, 16 war ursprünglich ein solcher Anhänger, nur ist der Stiel mit der Öse abgebrochen und wurde durch ein Loch ersetzt. Das Stück ist an den Rändern stark beschädigt.

2. *Halbmondförmige Anhänger mit offenen Enden*, ausgehämmertem Stiel, der zu einer Öse umgebogen ist: Taf. III, 2, 3, 20, 21; IV, 32, 33, 35. Hier ist auch das Bruchstück Taf. VII, 10 einzureihen.

3. *Dasselbe mit geschlossenen Enden*: Taf. I, 87.

4. *Doppelspiralanhänger*: Taf. I, 46—50 (Bruchstücke), 88—90; II, 70—73; IV, 34—36, 37; VI, 35, 36; VII, 117—118; VIII, 172, 145; IX, 19 (teilweise Bruchst.).

Von grösster Wichtigkeit ist der verkehrt herzförmige Anhänger des Grabes 2 (Taf. I, 86). Der Rand ist mit einer doppelten Reihe kleiner punzierter Perlen verziert. Unter dem Stielrand sind zwei gekreuzte Linien mit einem Widerhaken. Dieses Motiv kommt auf frühbronzezeitlicher Keramik ziemlich oft vor. Die schrägen Zickzacklinien auf den beiden Flügeln des Anhängers sind ebenfalls bekannte Motive aus Kisapostag.⁶⁹ Siehe die Bauchseite folgender Hängegefässe: Taf. I, 221 b; II, 58 b. Es kann dem-

⁶⁸ F. Tompa, a. a. O. Taf. 46, 23. Die Keramik dieses Fundplatzes enthält auch noch sehr viele altertümliche Elemente, so eine Henkeltasse (Taf. 46, 26), Schüsseln (Taf. 46, 4). Die Form der Urne (Taf. 46, 2) ist auch auffallend.

⁶⁹ Erwähnt sei ein Hängegefäss aus *Dunapentele* (Magyar Nemzeti Múzeum), ein zweihenkeliges Gefäss aus *Lebeipusztá* (Magyar Nemzeti Múzeum), die Schüssel aus Grab 19 in *Kisapostag* (Taf. IV, 100 a—b), Bruchstück eines doppelhenkeligen Gefässes aus *Vatya* im Museum von Kecskemét, ein anderes Gefässchen aus *Vatya* (Arch. Ért. 1909 [XXIX], S. 126, Taf. I, 71), ein doppelhenkeliges Gefäss aus *Szőreg* C Grab 194 im Museum in Szeged usw. Dieses Motiv habe ich am häufigsten auf frühbronzezeitlicher Keramik der Maros-Gegend beobachtet.

nach kein Zweifel bestehen, dass dieses Stück in Ungarn erzeugt wurde und zwar in einer Gegend, wo die gekreuzt fahnenförmigen Motive und die Hängegefässe beheimatet waren. Diese Anhänger sind ziemlich selten verziert. In Kisapostag ist dieses Stück auch alleinstehend.⁷⁰

Dieser Typ hat eine ziemlich grosse Verbreitung gefunden.⁷¹

Halbmondförmige Anhänger mit offenen und geschlossenen Enden sind in Ungarn ebenfalls vielfach gefunden worden.

Da kein chronologischer Unterschied zwischen beiden zu bestehen scheint, wollen wir sie zusammen behandeln. In Kisapostag kommt in Grab 2 der verkehrt herzförmige durchbrochene Typ mit dem einfachen herzförmigen zusammen vor (Taf. I, 86, 87). Ein Bruchstück mit offenen Enden verdient Beachtung, weil an den beiden Bogen kleine Warzen (das Stück ist in Gusstechnik hergestellt) als Verzierung dienen (Taf. VII, 10). An diesen Anhängern kommt eine solche Verzierung ziemlich selten vor. Dieser Typ erscheint in Ungarn am häufigsten mit frühbronzezeitlichen Begleitfunden.⁷² Die verkehrt herzförmigen „Ahnhänger mit einfachem Rahmen“ wie sie K. Willvonseder bezeichnet, treten in Ungarn schon früher auf, wie der eben genannte Autor annimmt. Als älteste Formen sieht er die mit „offenen, krallenartig gekrümm-

⁷⁰ Aus *Simontornya* ist ein verkehrt herzförmiger Anhänger bekannt, der am Rand mit kleinen herausgetriebenen Perlen verziert ist: *Wosinsky, Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig*, Taf. CXVIII, 6. Einige ähnliche Stücke aus *Simontornya* werden im Museum in Szombathely aufbewahrt. Erwähnt sei weiter ein Exemplar aus Gold: Fundort unbekannt (Arch. Ért. 1891 [XI], S. 82) und 5 verzierte Stücke aus *Pákozdvár* (Museum in Székesfehérvár).

⁷¹ Einige ungarische Analogien seien hier angeführt: *Iváncsa* (F. Tompa, a. a. O. Taf. 25, 14), *Ujhartyán-Vatya* (Ebendort Taf. 33, 27), Grab 162 in *Szőreg* (Dolgozatok, 1931, VII, S. 22, Taf. X, 32), *Ercsi* (Hampel, a. a. O. Taf. XCIII, 7, 8), *Pusztasárkánytő* (Ebendort Taf. CCXXII, 27 a—b), *Alsó-Czikola* (Ebendort Taf. CCXL), usw.

⁷² *Ercsi* (H. Hampel, a. a. O. Taf. XCIII), *Ujhartyán-Vatya* (F. Tompa, a. a. O. Taf. 33, 26. Datierung unsicher, da die Fundumstände nicht beobachtet wurden), *Dunapentele* (PZ. 1919/1920, XI/XII, S. 120 Abb. 3, 6), *Simontornya* (M. Wosinsky, a. a. O. Taf. CXVIII, 9; einige Stücke werden im Museum von Szombathely aufbewahrt), *Szigetszentmiklós* (Magyar Nemzeti Múzeum). Beachtenswert ist es, wie lange dieser Typ im Gebrauch war, er wurde noch in den spätbronzezeitlichen Urnengräbern von *Zagyvápálfalva* angetroffen: J. Hillebrand, *A zagyvápálfalvai bronzkori urnatemető*, Arch. Ért. 1923—1926 (XL), S. 60—68, Abb. 25; *Das bronzezeitliche Urnenfeld von Zagyvápálfalva bei Salgótarján*, S. 289—291.

ten oder eingerollten Enden“ an und hebt hervor, dass sie zugleich mit den verkehrt herzförmigen Blechanhängern vorkommen. Er datiert das früheste Vorkommen in die Stufe A₂ nach P. Reinecke, was nach dem Chronologiesystem von F. Tompa schon B₁ wäre. In Grab 2 von Kisapostag (Taf. I, 86, 87) kommt aber schon der Anhänger mit einfachem Rahmen und der Bronzeblechanhänger zusammen vor. Das bedeutet, dass der verkehrt herzförmige durchbrochene Anhänger in Ungarn schon im Typenbestand der Stufe A nach P. Reinecke nachzuweisen ist und nicht erst in der Stufe B. Nach Österreich mag dieser Typ, der so charakteristisch für die frühe Bronzezeit Ungarns ist, allerdings nur in der Stufe B gelangt sein.⁷³

Die Doppelspiralanhänger stellen keinen nennenswerten Typ dar, da sie während der ganzen Bronzezeit und auch noch in der Hallstattzeit vorkommen und so vom chronologischen Standpunkt keine Bedeutung haben.

Ringe. In Grab 6 wurde ein kleines Bronzeringlein gefunden (Taf. III, 24. Siehe auch Taf. V, 42, 43). Die Verwendung ist unbestimmt. Man kann es zwar als Metallperle auffassen, dagegen spricht aber der Umstand, dass es einzeln angetroffen wurde. Die Annahme K. Willvonseders, solche Ringlein können als Zahlungsmittel Verwendung gefunden haben, hat manches für sich.⁷⁴ Vielleicht haben die Ringlein (Taf. V, 43, 44) einen ähnlichen Zweck erfüllt.

Grab 19 enthielt an Bronzebeigaben ausser trapezförmigen Blechen und Bruchstücken einen Ring aus mehrfach übereinander gerolltem Bronzeblech (Taf. IV, 87). Er kann als Fingerring oder auch bei einer Schäftung (z. B. Messer) verwendet worden sein. Da er aus kantigem Blech hergestellt ist, scheint die zweite Annahme die richtige zu sein. Einen solchen Ring kennen wir aus Ujhartyán—Vatya.⁷⁵ Dieser Typ hat ein ziemlich langes Leben gehabt, er überdauerte jedenfalls die frühe Bronzezeit.

Der oval zusammengebogene winzige Noppenring des Grabes 6 (Taf. III, 23) ist hervorzuheben. Er ist aus überaus dünnem Golddraht hergestellt. Da er sehr klein ist, konnte er als Fingerring nicht verwendet werden. In demselben Grab fand man auch ein winziges Goldkugelchen (Taf. III, 22). Warum dieses in das

Grab gelegt wurde, ist unbestimmt, da es nicht durchbohrt ist und so als Schmuck nicht in Betracht kommen kann. Weiter ist im Grab 2 ein breiter Ring mit zwei Nieten (Taf. I, 217) gefunden worden. Er gehörte sicher zu der Schäftung eines Messers oder eines ähnlichen Gegenstandes.

Kalottenförmige Zierbleche „weisen die Gestalt einer Kugelkappe auf.“ In Kisapostag kamen grössere und kleinere Stücke vor. Sie sind am Rand gegenständig mit zwei kleinen Löchern versehen (Taf. I, 63, 75, 132—189; II, 22—27, 78—126) die grösseren haben kegelförmige Gestalt; IV, 46—64; V, 23, 26; VI, 29—31, 32—34; VII, 36—70, 119—141; XI, 11—13, 14—16.⁷⁶

In der frühen Bz. sind die kleinen kalottenförmigen Zierbleche in Ungarn überaus häufig. Manchmal findet man in einem geschlossenen Fund 100—400 Stück. In der Stufe I der Bz. fehlt dieser Typ selten als Begleitfund der trapezförmigen Bronzebleche.⁷⁷

In Kisapostag fand man zwei *Dütenbleche* (Taf. VIII, 110, 111). Kleine viereckige Bronzeblechstücke wurden einfach zu einer Düte umgebogen. Man könnte an eine Zufallsform denken, wenn nicht eine grosse Menge solcher Zierate aus der Bz. in Ungarn bekannt wären. Hier haben wir wahrscheinlich den Prototyp jener Form vor uns, den wir aus *Simontornya* kennen,⁷⁸ Über die Verwendung so kleiner Dütenbleche, wie sie in Kisapostag gefunden wurden, liegen keine Beobachtungen vor. Der Gebrauchszweck ist unbestimmt.

Dolche. In Kisapostag wurden insgesamt drei Dolche gefunden. Zwei davon haben eine trianguläre Gestalt (Taf. V, 13, 14), der dritte

⁷³ Siehe über Verwendung und Chronologie K. Willvonseder a. a. O. S. 135—136.

⁷⁷ Analogien aus Ungarn: *Simontornya* (Museum in Szombathely), *Deszk*, *Ószentiván*, *Szőreg* (J. Banner, a. a. O. S. 23), *Ujhartyán—Vatya* (F. Tompa, a. a. O. Taf. 33, 22, 23), *Veszprém—Arany János Gasse* (Museum in Veszprém), *Bozsók* (Depotfund der mittleren Bz.: J. Hampel, a. a. O. Taf. C. 24), *Rákospalota* (Depotfund der mittleren Bz.: J. Hampel, a. a. O. Taf. LXXXVIII, 9), *Ercsi* (Hampel, a. a. O. Taf. XCIII, ca. 100 Stück), *Feketetó* (425 Stück im Magyar Nemzeti Múzeum), *Gyuró* (Museum in Székesfehérvár), usw. Wie lange sich dieser Typ hält, beweist unter anderem auch sein Vorkommen in dem Fund der Stufe Tószeg C nach F. Tompa (Bz. III) von *Oroszi-puszta* (F. Tompa, a. a. O. Taf. 34, 16, 17).

⁷⁸ M. Wosinsky, a. a. O. Taf. CXVIII, 10. Ein verziertes Dütenblech ist aus *Vattina* bekannt. B. Milleker, *A vattinai őstelep*, Temesvár, 1905, Taf. II, 8.

⁷³ K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, S. 143.

⁷⁴ K. Willvonseder, a. a. O. S. 152.

⁷⁵ F. Tompa im Bericht der RGK. Taf. 33, 15.

hat ein halbkreisförmiges Ende und eine blattartig geschweifte Klinge (Taf. V, 36). Die Nietlöcher dieses dritten Dolches sind scheinbar ausgebrochen und wurden durch neue ersetzt.⁷⁹ Der Dolch mit geschweiffter Klinge (Taf. V, 36) ist jünger und sicher schon in die zweite Periode der Bz. zu datieren. Der Schäftungsteil ist abgerundet, die Zahl der Nietlöcher ist gewöhnlich mehr als zwei. Bei der Form von Kisapostag muss man die ursprüngliche Anzahl der Nieten in Betracht nehmen.⁸⁰

Ösenhalsringe (Taf. I, 218) wurden in Ungarn in grosser Zahl gefunden. Ösenhalsringe wurden auch mit trapezförmigen Bronzeblechen angetroffen.⁸¹

In Kisapostag wurden noch 5 *Spiralarmbänder* gefunden (Taf. V, 4—8). Es sind aber Streufunde und daher von weniger Bedeutung. Auch der Fund von Ercsi enthält *Spiralarmbänder*.⁸² Solche Armbänder waren die ganze Bz. hindurch in Gebrauch, wir kennen solche, die in die erste Periode der Bz. zu datieren sind, aber auch noch in Füzesabony ist dieser Typ vertreten.⁸³

Kurz zusammengefasst sind in Ungarn und besonders im Dunántúl in der Periode I der Bz. folgende Bronzetypen anzutreffen. Als Musterfund kann der Fund von Ercsi gelten, worauf im Laufe dieser Arbeit wiederholt hingewiesen wurde. Die Bronzetypen sind: trapezförmige Bleche mit eingerollten Enden, rechteckige Bleche mit eingerollten Enden, zwei bis vierfach, orgelpfeifenartig eingerollte Bleche, Röhrchen aus Blech, Spirälröhrchen, herzförmige Anhänger aus Blech, durchbrochene herzförmige An-

hänger, halbmondförmige Anhänger, Doppelspiralanhänger, Kalottenbleche, Dütenbleche, Noppenringe, Rudernadel, Nadel mit oval gehämmertem Plattenkopf, einfache Schleifennadel, Schleifennadel mit umwickeltem Schaft, Ösenhalsringe, Spiralarmbänder, trianguläre Dolche ohne Mittelrippe.

Herr L. v. Zombory nahm die chemisch-qualitative Analyse einiger Bronzestücke im chemischen Laboratorium des Ungarischen Naturwissenschaftlichen Museums vor. Bei der grossen Zahl der in Kisapostag gefundenen Bronzen war es natürlich unmöglich, jedes einzelne Stück zu untersuchen. Zur Analyse gelangte deshalb nur je ein Stück jeden Typs. Streufunde wurden nicht berücksichtigt. Die Ergebnisse besitzen darum Bedeutung, weil sie Aufschluss geben über die Bronzearbeit jener Epoche und da solche Untersuchungen bisher fehlten. Die chemische Analyse zeigt übrigens, dass noch vielfach Kupfer verwendet wurde, daneben kommen aber auch Zinnbronzen, ja sogar Antimonbronzen vor.

Die zur Untersuchung gelangten Stücke :	Ergebnis der Analysen :
Grab A,	
2 kleine Bronzebleche mit eingerollten Enden	Kupfer
Grosses Blech mit eingerollten Enden	Zinnbronze
Spiralanhänger (Bruchstück)	Zinnbronze
Herzförmiger Anhänger	Zinnbronze
Kalottenzierblech	Zinnbronze
Rudernadel	Kupfer

Grab 1 :

Blech mit eingerollten Enden	Kupfer mit wenig Zinn
Kalottenzierblech	Kupfer mit wenig Antimon
Nadel (Taf. II, 28)	Kupfer mit wenig Antimon

Grab 2 :

Anhänger (Taf. I, 87)	Kupfer mit wenig Antimon
Herzförmiger Anhänger aus Blech (Taf. I, 86)	Kupfer mit wenig Zinn
Spiralanhänger	Kupfer, Zinn in Spuren
Ring mit Nieten (Taf. I, 217)	Zinnbronze, Antimon in Spuren
Blech mit eingerollten Enden	Zinnbronze
Spirälröhrchen	Kupfer, Antimon in Spuren
Kalottenzierblech	Kupfer, Antimon und Zinn in Spuren

⁷⁹ Analogien sind in Ungarn manche bekannt, aber wie aus den Beispielen ersichtlich ist, haben sich auch die primitivsten Formen ziemlich lange gehalten. Einfache trianguläre Dolche sind uns aus folgenden Fundstellen bekannt: *Vatya* (Patay P. a. a. O. Taf. XI, 19), *Tószeg* (Patay. Taf. III, 7), *Szöreg*, Grab 67 u. 137 (Dolgozatok, 1931 [VII], S. 24), *Pitvaros*, Grab 5 (Dolgozatok 1931, [VII], S. 24), *Szomod* (Magyar Nemzeti Múzeum), usw.

⁸⁰ Für diese Typen ist der Mittelgrat der Klinge und der runde Abschluss charakteristisch. *Vatya* (Patay P. Taf. XI, 15), *Pestszenterzsébet*, Grab 5 (Magyar Nemzeti Múzeum), *Pusztasárhánytő* (Hampel J. a. a. O. Taf. CCXXII, 1 a—b), usw.

⁸¹ *Ercsi* (Hampel a. a. O. Taf. XCIII, 9, 10), *Dunapentele* (Museum in Székesfehérvár), usw. Die Aufzählung der ungarischen Ösenhalsringe würde mehrere Seiten in Anspruch nehmen.

⁸² *Ercsi* (Hampel a. a. O. Taf. XCIII, 11, 12), *Szöreg*, Grab 2 u. 23 (Banner a. a. O. S. 23, Taf. X, 40), *Veszprém*—*Arany János Gasse* (Museum in Veszprém).

⁸³ *Tompa* F. a. a. O. Taf. 41, 5, 6.

Grab 3:

Nadel	Kupfer
Spiralröhrchen	Kupfer
Blech mit eingerollten Enden	Kupfer

Grab 7:

Blech mit eingerollten Enden	Zinnbronze
Grosses Kalottenzierblech	Kupfer, Antimon in Spuren
Kleines kalottenförmiges Zierblech	Kupfer, Antimon in Spuren
Spiralanhänger	Antimonbronze
Spiralröhrchen	Kupfer mit wenig Antimon

Grab 12:

Blech mit eingerollten Enden	Zinnbronze, Antimon in Spuren
Blechröhre	Kupfer

Grab 16:

Blech mit eingerollten Enden	Zinnbronze
Spiralröhrchen	Antimonbronze, Zinn in Spuren
Spiralanhänger	Zinnbronze
Halbmondförmiger Anhänger	Kupfer mit wenig Antimon und Zinn

Grab 19:

Blech mit eingerollten Enden	Zinnbronze
------------------------------	------------

Bemerkenswert ist, dass unter diesen wenigen Stücken zweimal Antimonbronze nachgewiesen wurde, in Grab 7 und 16. In beiden Gräbern wurden auch Stücke aus Kupfer und Zinnbronze gefunden. Wahrscheinlich wurde das Kupfer nicht nur in der Kupferzeit und der Stufe I der Bz., sondern auch noch in der späteren mittleren Bz. verwendet.

Über die Erzgewinnung der frühen Bz. ist wenig bekannt, so dass man nicht wissen kann, aus welcher Gegend Ungarns das Antimon gewonnen wurde. Velem Szt. Vid war schon in der zweiten Bz-Stufe besiedelt (Wieslburger Keramik im Szombathelyer Museum). Aus der Monographie dieser so überaus wichtigen Fundstelle (K. v. Miske, *A velem szt. vidi őstelep*, Wien, 1907) gewinnt man den Eindruck, dass der Bergbau in den Bergen von Kőszeg erst Ende der Bz. begonnen hat, in der Hallstattzeit zu hoher Blüte gelangte und dass sich Velem damals zu einem Industriezentrum entwickelte. Antimonvorkommen sind noch in Nordungarn und auch in Siebenbürgen nachgewiesen. Der Schluss ex silentio, dass das

frühbronzezeitliche Antimon in Ungarn gewonnen wurde, ist vielleicht nicht ganz unbegründet. Die sicher in nächster Zeit einsetzende prähistorische Bergbauforschung in Ungarn ist berufen, in dieser Frage Klarheit zu schaffen. Auch die Tatsache, dass die trapezförmigen Bleche fast nur in Ungarn gefunden werden, erlaubt den weiteren Schluss, dass diese Bleche hier erzeugt wurden.

Vor einigen Jahren liess J. Hillebrand einige Ösenhalsringe aus dem Depotfund von *Magyaróvár* (Kom. Moson) chemisch-qualitativ untersuchen. Die Resultate stimmen genau mit denen von Kisapostag überein: die Stücke bestehen aus Kupfer, Zinnbronze und Antimonbronze.

Es wäre überaus wünschenswert, grössere Serienuntersuchungen vorzunehmen, die vielleicht auch quantitative Analysen gestatten würden. In diesem Falle liessen sich die Ergebnisse in weiterem Umfang auswerten. Für die Untersuchung der Metallgegenstände sage ich Herrn L. v. Zombory an dieser Stelle herzlichen Dank.

Auch die übrigen Kleinfunde von Kisapostag sind noch zu erwähnen. Besonders bemerkenswert sind die Muschelperlen. Im Grab A wurden drei kleine Bruchstücke von *Vermetus* gefunden, einer Muschelart, deren allernächster Fundort das Mittelmeer ist (Taf. I, 81—83). Im selben Grab wurde auch eine kleine Perle aus Tierknochen gefunden (Taf. I, 80). Die zusammengefügte Perlen (Taf. V, 47) sind aus *Cardium edule*, *Dentalium* und aus Tierknochen. Taf. V, 51—58, 59, 61—64 sind *Columbella rustica*, V, 65 *Cardium edule*. Taf. V, 60 ist eine *Helicigona*. Diese Art von Schnecken kommen am felsigen Meerufer von Kroatien häufig vor, sind aber in Ungarn unbekannt.⁸⁴ Für die Bestimmung der Funde bin ich Herrn Dozent G. Mödlinger zu Dank verpflichtet.

In diesem Falle handelt es sich um Importstücke, die wahrscheinlich gegen ungarischen Antimon und Kupfer eingetauscht wurden. In der frühen Bz. lässt sich die Nachwirkung der Vučedolkultur noch nachweisen und vielleicht kann man später auch noch Kulturbeziehungen zwischen Kroatien und darüber hinaus mit dem nördlichen Mittelmeergebiet feststellen. Die Funde sind hauptsächlich aus handelsgeschichtlichem Gesichtspunkt bemerkenswert.

⁸⁴ Das Vorkommen von *Dentalium* und *Columbella rustica* wurde auch häufig in den Gräbern der Maros-Gegend beobachtet. J. Banner, a. a. O. S. 25 ff.

IV. BESTATTUNGSBRAUCH

Es ist ein bedauerlicher Mangel des urgeschichtlichen Schrifttums von Ungarn, dass Grabbeschreibungen überaus selten sind. Die Arbeit J. Banner's,⁸⁵ hat diesbezüglich manches zu unseren Kenntnissen beigesteuert, aber seine Erörterungen beschränken sich auf ein verhältnismässig kleines Gebiet. Besonders bedauerlich ist der Mangel exakter Publikationen über Brandgräber mit inkrustierter Keramik. Was die Kultur von Kisapostag anbelangt, sind wir genötigt, uns auf die Beschreibung der 40 Gräber von Kisapostag und den Grabungsbericht von Gy. Bacsák über Fonyód-Bézsény zu verlassen; über mehr verfügen wir nicht.

Kisapostag : Die Gräber 2a, 3a, 8a, 9a, 11a, 12a, 13, 15, 17a, 20a, 4 und 18 enthielten je eine zertrümmerte, unrekonstruierbare Urne.⁸⁶ Die Urne war in folgenden Gräbern mit einer Schüssel bedeckt: 7a, 18a, 1, 2, 3, 5, 10, 11, 17, 19. Gefässbeigaben in den Urnen: Grab 1a, 4a, 7a, 14a, 16a, 19a, 5, 8(?), 9, 13(?), 16 und 17. Keramikbeigaben neben der Urne: Grab 2, 3, 6, 7, 12, 16. Bronzebeigaben in einem Gefäss neben der Urne: Grab 2, 3, 6, 7.⁸⁷ Aus dieser kleinen Statistik ergibt sich eine Menge von Möglichkeiten, die aber wegen Mangel an anderweitigen Beobachtungen nicht genügend ausgewertet werden können. Somit ist es nicht gestattet, die verschiedenen Grabtypen — Urnen mit und ohne Deckschüssel, Beigaben in und ausserhalb der Urne — für chronologische oder kulturelle Erörterungen auszuwerten. Was die Keramik anbelangt, ist schon ein gewisser Unterschied zwischen den zwei aufgedeckten Gräberfeldern in Kisapostag zu beobachten. Die

Gräber vom Zsellérdölő sind ganz sicher jünger, aber die Bronzebeigaben gestatten diese chronologische Unterscheidung nicht.

Fonyód-Bézsény.⁸⁸ Grab 10: Grössere Urne (Abb. 7, 1) mit vielen Bruchstücken. Grab 11. Urne (Bruchstücke), ein grösseres bauchiges Gefäss mit trichterförmigem Rand (Abb. 7, 2), und ein kleines Henkelkrüglein (Abb. 7, 3). Laut Aussage der Arbeiter war die Urne auf das bauchige Gefäss gestülpt. Grab 12. Urne (Abb. 7, 4) mit einem Henkelkrug (Abb. 7, 5) als Inhalt.

Als Regel gilt nur die Beisetzung der Asche in der Urne. Diese Tatsache muss hervorgehoben werden, weil in der mittlerem Bz. im Dunántúl auch Brandschüttungsgräber häufig vorkommen.

Auf ähnliche Grabtypen muss man auch in den meisten Fundstellen mit inkrustierter Keramik rechnen. Im westlichen Dunántúl blieb die Hockerbestattung möglicherweise vorherrschend, worauf die Bestattungen des Gräberfeldes von Hainburg-Teichtal⁸⁹ und auch der Fund von Foellik hindeuten können. Man gewinnt immer mehr den Eindruck, dass in der frühen Bz. nur im östlichen Dunántúl (der Südwesten ist kaum erforscht) die Brandbestattung zu grosser Bedeutung gelangte und fast ausschliesslich geübt wurde.

In Pákozdvár fand A. Marosi in Urnengräbern gleiche Bronzetypen wie in Kisapostag, unterliess es aber leider, die Keramik abzubilden und das Grab zu beschreiben.⁹⁰

Eine typische Urne der Kultur von Kis-

⁸⁵ J. Banner, *A magyarországi zsugorított temetkezések*, Dolgozatok 1927 (II), S. 1—58; *Die in Ungarn gefundenen Hockergräber*, S. 59—122.

⁸⁶ *Dolgozatok*, 1935, S. 149 ff. Székesfehérvári Szemle, 1935, III—IV, S. 76 ff.

⁸⁷ Grab A wurde nicht berücksichtigt, weil darüber kein genauer Grabungsbericht vorliegt.

⁸⁸ Grabungsbericht von Gy. Bacsák. Unveröffentlicht. — Hier werden nur die Gräber mit inkrustierter Keramik berücksichtigt.

⁸⁹ E. Beninger, F. Mühlhofer, E. Geyer, *Das frühbronzezeitliche Reihengräberfeld bei Hainburg-Teichtal*, MAGW. 1930, S. 65—140. — Das meiste Material ist noch unveröffentlicht. Naturhistorisches Museum in Wien.

⁹⁰ A. Marosi, *A pákozdvári őstelep*, Arch. Ért. 1930 (XLIV), S. 53—73, Abb. 63 und 64. Deutscher Auszug: *Die urzeitliche Siedlung zu Pákozdvár*, S. 280.

apostag besitzen wir weiter aus Veszprém (Arany János Gasse), doch fehlen auch hier die Angaben über die Fundumstände.

Es liegen auch keine Beobachtungen darüber vor, ob die Toten an der Stelle des Grabes verbrannt wurden, oder auf einem eigens dafür bestimmten Verbrennungsplatz. In Zselérdülő liegen die Gräber sehr nahe nebeneinander, so dass die Annahme nahe liegt, es wurde hier ein eigener Verbrennungsplatz benutzt. In Fonyód-Bézsény wurden die Gräber mit Wickelstabkeramik in unmittelbarer Nachbarschaft von Badener Gräbern gefunden. Gy. Bacsák entdeckte im Fonyód-Bézsény eine ovale Platte aus Ton mit Leistenrand (Masse 144×120 cm).⁹¹ Darunter war eine Schichte ziemlich hart gebrannter Erde. Ganz nahe zu dieser Stelle fand man Herdspuren. Der Zweck dieses Gegenstandes ist schwer zu erraten. Gegen die Bezeichnung eines Backofens spricht sich auch der Ausgräber aus, weil die Reste des Gewölbes völlig fehlen. Könnte man nicht an einen Verbrennungsplatz denken? Nach einer Mitteilung von S. Gallus wurde eine ähnliche Platte in Békásmegyer entdeckt und zwar in der Badener Siedlung. Von dieser Fundstelle sind auch Badener Brandgräber bekannt. In Fonyód folgt scheinbar die inkrustierte Keramik der von Baden, so dass es schwer zu entscheiden ist, wie lange diese Tonplatte in Gebrauch gestanden ist. Datierende Keramikfunde fehlen in der allernächsten Umgebung. Ich erachte es als notwendig diesen Fund besonders zu erwähnen, da anderwärts vielleicht genauere Beobachtungen über ähnliche Funde vorliegen und so der Gebrauchszweck der Platte ermittelt werden könnte.

Hier soll auch die Frage kurz erörtert werden, woher die Brandbestattung der Kisapostag-Kultur stammt.⁹²

Als die ältesten Brandgräber in Ungarn werden die Badener Bestattungen in Fonyód-Bézsény bezeichnet.⁹³ In Mähren kommen auch Brandgräber der nordischen Kultur vor, allerdings in Hügeln.⁹⁴

⁹¹ F. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912–1936*, 24./25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1934/35, S. 50.

⁹² P. Patay, *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*, S. 18 u. S. 22, 27, 34–40.

⁹³ F. Tompa, a. a. O. S. 50, Taf. 17, 1, 5, 7. — Das Gräberfeld ist noch unveröffentlicht, von F. Tompa nur kurz erwähnt.

⁹⁴ J. Schráníl, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, S. 61.

P. Patay meint, dass die Kultur von Kisapostag die Brandbestattung von der Badener Kultur übernommen hat (Anmerkung 92). Diese Meinung ist kaum aufrechtzuerhalten, wenn man bedenkt, dass die typischen Urnen der Kultur von Kisapostag mit denen der Badener Kultur überhaupt keine gemeinsamen Züge aufweisen. Sogar aus Zók ist ein Gefäss bekannt, das stark an die amphorenartige Urne von Békásmegyer (Glockenbecherkultur) erinnert.⁹⁵ Manche Urnen von Kisapostag erinnern an diese (Taf. II, 29, 60; III, 1; XII, 3). Vom typologischen Standpunkt sind an der Urne von Békásmegyer die beiden Henkel am Bauchumbruch und der leicht trichterförmige Hals wichtig. An dieser Stelle sei auch auf einige kleine Henkelschalen aus Kisapostag verwiesen (Taf. II, 61; III, 31 usw.), die mit ähnlichen Gefässen von Békásmegyer den Vergleich aushalten.⁹⁶

Kisapostag hat die Brandbestattung sicher von der Glockenbecherkultur übernommen, da die Urnen beider Kulturen gemeinsame Züge aufweisen. In Fonyód-Bézsény haben wir keine Anhaltspunkte dafür, dass die Kultur von Kisapostag die Brandbestattung von der Badener Kultur übernommen habe und dabei kann man hier mit sehr grosser Wahrscheinlichkeit eine Siedlungskontinuität annehmen, wenn dies in typologischer Hinsicht auch nicht nachweisbar ist. Das Gräberfeld ist allerdings noch nicht erschöpft. In Mezökomárom herrschen ähnliche Verhältnisse.⁹⁷ Hier folgt auf die Badener Kultur ebenfalls die Kultur von Kisapostag. In vieler Hinsicht ist in dem Gebiet um Budapest die Kultur von Kisapostag als die Fortsetzung der Glockenbecher-Kultur zu betrachten. Die grösste Schwierigkeit bezüglich mancher Fragen besteht darin, dass über das gegenseitige Verhältnis der Glockenbecherkultur und der Badener Kultur nichts bekannt ist.

Über Siedlungsverhältnisse der Kultur von Kisapostag ist bis jetzt aus dem Schrifttum nichts bekannt. Die eben erwähnte Siedlung von Mezökomárom wurde vor kurzem ausgegraben, aber das Material, das mit grösster Sorgfalt gehoben wurde konnte, noch nicht durchgearbeitet werden. Aus dieser Periode sind nur spärliche Beobachtungen über die Siedlungsart bekannt.⁹⁸

⁹⁵ F. Tompa, a. a. O. Taf. 19, 5, S. 60. — N. Vulić und M. Grbić, *Corpus Vasorum Antiquorum*, Bd. 3, Taf. 18, 6.

⁹⁶ F. Tompa, a. a. O. Taf. 19, 8, 10.

⁹⁷ Mündliche Mitteilung von L. Nagy. Er fand in der Siedlung auch schnurkeramische Bruchstücke.

⁹⁸ F. Tompa, a. a. O. S. 65 ff.

V. DIE ÖSTERREICHISCHE LITZENKERAMIK

Die Kisapostager Keramik bietet reiches Material zur Klärung der übrigens schwer entwirrbaren Verhältnisse des Anfangs der Bz. im Dunántúl. F. Tompa unterscheidet drei Kulturprovinzen. Im Dunántúl war der Lauf der Entwicklung ganz anders wie im Alföld.⁹⁹

In Kisapostag finden wir die Kulturelemente beider Provinzen, diese müssen bei vollständiger Beachtung der tatsächlichen Daten und der kulturellen Möglichkeiten untersucht werden. Die Donau war nicht nur Grenze zwischen der östlichen und westlichen Provinz, sondern auch der Schauplatz einer intensiven Kulturverbindung.

Zu den interessantesten Problemen der ungarischen Bronzezeit gehört die Entstehung und Entwicklung der sog. pannonischen Keramik, d. h. der Szekszárder und der Veszprémer Kultur.¹⁰⁰ Auf Grund der Stratigraphie von Tószeg kennen wir beiläufig die untere Grenze der Szekszárder Kultur, aber über die Entstehung und über die obere Grenze dieser Kultur sind die Meinungen noch verschieden. F. Tompa befasste sich unter anderem mit der inkrustierten Keramik, er nahm aber die der Kisapostager Kultur ähnlichen Kulturerscheinungen nicht in Betracht und kam daher zu dem Ergebniss, dass die inkrustierte Keramik ihren Anfang in der Periode II der Bz. hat.¹⁰¹ Unzweifelhaft gehört die Mehrheit der Funde in die II. und III. Periode, aber die Kulturen der mittleren Bz. wurzeln in der frühen Bz. und in der Kupferzeit. Bisher kennen wir verhältnismässig wenige Funde der frühen Bz. aus dem Dunántúl, aber neuere Grabungen können noch überraschende Ergebnisse bringen. Sehr wichtig ist

vom Standpunkt der weiteren Entwicklung die inkrustierte Keramik der ersten Periode, die sich von der zweiten Periode unterscheidet, aber auf die Weiterentwicklung doch von entscheidender Wirkung war.

Viele Typen der ungarischen frühen Bz. sind in Kisapostag vertreten, in erster Reihe die frühbronzezeitliche inkrustierte Wickelstabkeramik, die bisher unbeachtet blieb. Die Untersuchungen István Méri's zeigen, dass sich die Verzierungsstechnik vor der der Mittelbronzezeit unterscheidet.

Zur Bezeichnung dieser Kultur empfehle ich die Benennung „Kisapostager Kultur“.¹⁰²

Der eine Vorgänger der inkrustierten Kisapostag-Keramik war gewiss die österreichische Litzenkeramik, und darum wollen wir die bisherigen Ergebnisse zusammenfassen. Mit dieser Keramik hat sich erstmalig R. Pittioni befasst und hat zur Benennung „niederösterreichisch-burgenländische Schnurkeramik“ vorgeschlagen. Er meint, zwischen dieser und der Schnurkeramik von Sachsen-Thüringen bestanden enge Verbindungen.¹⁰³ Auch K. Willvonseder befasst sich eingehend mit dieser Kultur, er benützt aber die Benennung „Litzenkeramik“.¹⁰⁴ Nach seiner Meinung hat man die Verzierungen durch Hineindrücken von schmalen Zeugsteifen in den weichen Ton hergestellt. Solche Verzierungen sind besonders unter dem

⁹⁹ F. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936*, 24./25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934/35, S. 61—102.

¹⁰⁰ Mozsolics A., *A dunántúli bronzkor kialakulása*, Vasi Szemle, 1937 (IV), S. 234—240.

¹⁰¹ F. Tompa, a. a. O. S. 77 ff.

¹⁰² Mozsolics A. a. a. O. — *Fejérmegye a bronzkorban*, Székesfehérvári Szemle 1938, S. 31—36. — Diese Benennung hat auch Pál Patay übernommen und in seinem Buch (*Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*, S. 34—40) befasst er sich ausführlich mit dieser Kultur.

¹⁰³ R. Pittioni und E. Wurth, *Funde aus Guntramsdorf*, MAG. 1935 (LXV), S. 158—168. — R. Pittioni, *Zur Frage der Schnurkeramik in Österreich*, Forschungen und Fortschritte, 1934 (X), S. 343.

¹⁰⁴ K. Willvonseder, *Die ur- und frühgeschichtliche Forschung in Österreich im Jahre 1933*, Nachrichtenblatt 1934 (X), S. 38—44 u. 65—73. — *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Wien, 1937, S. 24—25.

Rand der Gefässe und an den Henkeln, seltener an der Schulter zu beobachten. Die angeführten Benennungen können wir in ungarischen Beziehungen nicht gebrauchen. Die „Litzenkeramik“ und die Kisapostager Kulturen sind räumlich gut zu umgrenzen, und sind trotz vieler Ähnlichkeiten doch von grossem Unterschied.

Die wichtigsten Funde befinden sich im Museum von Eisenstadt. Diese wurden mir von den Herren A. Barb und F. Tömördy zur Verfügung gestellt, die Grundlagen meiner Ausführungen bilden die schriftlichen Mitteilungen F. Tömördy's.

Die ersten Gefässe kamen in Dürnkrot, angeblich mit Aunjetitz Keramik zusammen vor. L. Franz hielt sie für Gátaer Typ.¹⁰⁵ Die meisten dieser Gefässe stammen aus dem Burgenland, kamen teilweise aus Wohngruben hervor, teilweise sind es Streufunde. Die erste Wohngrube hat F. Hautmann im J. 1928 in Darufalva ausgegraben.¹⁰⁶ Verfasser macht auf die Schnurverzierung unter dem Rande der Gefässe aufmerksam, und erwähnt Analogien aus Kőszeg, Sopron, Dürnkrot usw. Er meint, dass dieses Material in die Zeit zwischen Neolithikum und ältester Bronzezeit zu setzen wäre. Weiters glaubt er, dass eine Ähnlichkeit zwischen den Formen von Gáta und der Keramik von Darufalva besteht und nennt diese Formen „Vorwieselburger Typ“.

Eine andere Wohngrube wurde im J. 1933 ausgegraben (nach Angabe F. Tömördy's). Die Grube war von länglicher Form und die südliche Seite lag über einer noch tiefer liegenden anderen Grube. Der Inhalt der letzteren war aus dem entwickelten Neolithikum.

Aus Darufalva sind auch Streufunde bekannt. Auch aus Grosshöflein kamen mehrere Gefässe und Bruchstücke zum Vorschein, diese waren teilweise mit denselben Verzierungen versehen wie die von Darufalva.¹⁰⁷

Beschreibung des Grabes von Grosshöflein, nach der Mitteilung von F. Tömördy: In der

Schottergrube am Abhang des Foellik ist noch ein Teil des nördlichen Abhanges erhalten, wo man im April 1937 die Grabung begonnen hat. Man fand unter einer ovalen Steinlage einen linksseitigen Hocker, das Skelett eines 10—12 jährigen Knaben, in Richtung O-W (Kopf nach W); das Skelett war in schlechtem Zustand, bei Kopf lag ein zweihenkeliges Gefäss (Abb. 8, 2), bei der Schulter ein Töpfchen mit einem Henkel (Abb. 8, 1), auch zur Litzenkeramik gehörig, neben diesem ein Messer aus Jaspis (Abb. 8, 3) und eine Feuersteinfeilspitze (Abb. 8, 4—4a). Im Grab fand man auch Tierknochen: zu Füssen das Skelett einer Ziege (oder Reh?), aber ohne Kopf, dann noch Rinder- und Pferdeknöchel. Tiefe des Grabes war 1,70 m.¹⁰⁸

Auch die Guntramsdorfer Funde sind von Bedeutung.¹⁰⁹ Nach der Meinung R. Pittioni's folgt die Schnurkeramik Niederösterreichs und des Burgenlandes unmittelbar nach der Theisskultur. Auch glaubt er, dass diese als die Basis der Gáta-Kultur zu betrachten ist. Er hält es für möglich, dass die Litzenkeramik in der frühen Bronzezeit noch in Blüte stand.

Interessant ist das Beil aus Zeiselmauer in Niederösterreich.¹¹⁰ Dieser Fund entschied die Frage, ob man mit dem Einfluss der Schnurkeramik in Österreich, bzw. in der nordwestlichen Donauengegend rechnen kann, eventuell mit dem Vorkommen der Reste dieser Kultur. Die schnurverzierte Fusschüssel von Melk führte zum Aufwerfen der Frage.¹¹¹ Dieser Fund wurde bisher nicht von entscheidender Bedeutung gehalten, da die Schüssel der Laibacher Form entspricht. Eine ähnliche Schüssel, auch mit Schnurverzierung, kam in Ruma in Kroatien zutage (Arch. Museum, Agram).

Die Mitteilungen K. Willvonseders fassen

¹⁰⁵ Von den Fundumständen teilt Tömördy noch mit: „... Bei der Öffnung des Grabes hat man eine Gáta-Schicht durchschnitten, deren Reste in der Deckschicht (zwischen den Steinen) über dem Grab lagen. Aber auch im Grab selbst und in der gestampften Tonschicht fand ich Gefässe vom Typ Gáta. Da das Grab ungestört war, ist dies von grosser Wichtigkeit“. In chronologischer Hinsicht meint Tömördy, ist das Grab, d. h. die Litzenkeramik nach der Chronologie P. Reineckes in die Periode A-B der Bronzezeit zu datieren, obzwar Bronzegegenstände bisher unbekannt sind. (Schriftliche Mitteilung).

¹⁰⁶ F. Hautmann, *Die neolithische Station Drassburg*, Burgenland, 1930 (3), Heft 4/5, S. 117—118, Abb. 1—3.

¹⁰⁷ Tömördy und die anderen österreichischen Forscher datierten diese Keramik anfangs in das Ende des Neolithikums. Später übermittelte mir F. Tömördy die Beschreibung eines Hockergrabes, das vom chronologischen Standpunkt sehr wichtig ist. Auf Grund dieses gab er seine frühere Meinung auf.

¹⁰⁸ R. Pittioni u. E. Wurth, *Funde aus Guntramsdorf*, N. Ö. MAGW, 1935 (LXV), S. 158—168, Taf. I, 4—7.

¹⁰⁹ R. Pittioni, *Ein schnurkeramisches Beil aus Zeiselmauer*, N. Ö. WPZ. 1935 (XXII), S. 18—19.

¹¹⁰ O. Menghin, *Eine spätneolithische Station bei Melk* (Niederösterreich), MAGW, 1913 (XXXIII), S. 94—103.

¹⁰⁵ L. Franz, *Kleine Beiträge zur urgeschichtlichen Archäologie Niederösterreichs*. MAG. 1926. (LVI), S. 220—224.

die wichtigsten Ergebnisse dieser Fragen zusammen,¹¹²

Es ist nicht die Aufgabe dieser Arbeit, eine endgültige Meinung über die österreichische Litztenkeramik zu äussern. Auch das Verhältnis der Kisapostagware zur Schnurkeramik von Sachsen-Thüringen und zum Gátaer Typ, weiter zur Litztenkeramik wartet noch auf Klärung. Letztere ist ganz gewiss älter als die Kisapostagware, weil man mit dieser Keramik in Österreich noch keine Bronzen gefunden hat. Vielleicht irren wir nicht, wenn wir diese Keramik, nach der später folgenden Chronologie, in den Zeitabschnitt der jüngsten Kupferzeit datieren; eventuell lebte sie noch am Anfang der Bronzezeit. Zu bemerken ist, dass der augenfälligste Unterschied zwischen den beiden Gruppen in der Bestattung besteht. Vom Standpunkt der heimatlichen Entwicklung kommen zwei Typen der Litztenkeramik in Betracht: Die Henkeltasse mit trichterförmigem Hals, (siehe Kisapostag), und die ovale Schüssel. (Diesen Typ kennen wir nur aus der Veszprém-Kultur). Zu den Ergebnissen der österreichischen Forscher wollen wir noch einige Daten heimatlicher Beziehungen beifügen. Kürzlich fand man in einer Grube in Koroncó (Kom. Győr) einige Scherben, deren Verzierungstechnik mit der der österreichischen Litztenkeramik übereinstimmt (Museum in Győr). Die Verzierung eines Randstückes ist mit dem vielgenannten Bruchstück von Kölesd identisch.¹¹³ Aber ähnlich verzierte Keramik ist nicht nur bei uns, sondern auch in Kroatien und in Südungarn zu finden.¹¹⁴

¹¹² K. Willvonseder, a. a. O. 24–25. In Kisapostag fehlt die Nadel mit quer durchlochtem Kopf. Schon durch diese Tatsache ist die Zusammengehörigkeit des Duna-penteleer Materials zweifelhaft, das G. Behrens als zusammengehörig voraussetzt: G. Behrens, *Frühbronzezeitliche Gräber aus Ungarn*, PZ. 1919/20, S. 117–123. Das aus dem „Grab 2“ stammende mit Warzen und Punkten versehene Bronzeblechstück gehört ganz bestimmt nicht zu dieser Keramik, ausserdem ist die Nadel mit gedrehtem Schaft auch jünger als die inkrustierte Keramik von Kisapostag. Dadurch ist die Datierung K. Willvonseders nicht annehmbar. Den Gátaer Typ kann man weder aus der Litztenkeramik, noch aus der Kisapostager Keramik herleiten, obzwar „die einzelnen Formen sehr ähnlich sind“. Siehe über diese Frage: Vasi Szemle, 1937, S. 234–240. Auch das Gefäss aus Grab 120 in Hainburg-Teichthal rechtfertigt nicht diese Annahme. Der Entwicklungsgang war ein ganz anderer.

¹¹³ Wosinsky M. *Az őskor műszelvényeinek díszítéséről*, Taf. LVIII, Mitte rechts. Früher diente dieser Fund zum Beweise dessen, dass die echte Schnurkeramik auch in Ungarn verbreitet war.

¹¹⁴ Surčin (Arch. Museum, Agram), Tolvádia (Ver-

Diese Verzierungstechnik hat sich in einzelnen Gegenden lange Zeit erhalten. Die Funde sind meistens in den mittleren Abschnitt der Bronzezeit zu verlegen. Wie diese mit der österreichischen Litztenkeramik zusammenhängen, ist heute noch nicht zu entscheiden; die zuverlässigen Funde von Koroncó (Graburg S. Galus) sind in dieser Beziehung belanglos, da in der Wohngrube nur einige Randstücke gefunden wurden. Bei den anderen Funden wieder fehlen alle zuverlässigen Aufzeichnungen über das Begleitmaterial. Das Material von Tolvádia ist bedeutend jünger als die inkrustierte Keramik von Kisapostag. Vielleicht können wir die Funde von Koroncó und Kölesd als Verbindungsfunde bewerten. Auch das ist zu berücksichtigen, dass hier vielleicht nur eine identische Verzierungstechnik besteht, aber kulturelle Verbindungen zwischen beiden Gruppen nicht bestanden. Vor allem ist es ganz unbestimmt, in welcher chronologischen Beziehung die Funde von Tolvádia zu dem Material der Vattina-Kultur stehen.

Unserer Ansicht nach hatte die Schnurkeramik vom Standpunkt der Entwicklung der frühen Bronzezeit in Ungarn ihre Bedeutung.¹¹⁵ R. Pittioni denkt in Verbindung mit der Litztenkeramik an eine tatsächliche schnurkeramische Grundschiefe (Anmerkung 103). Auch wir schliessen uns der Meinung an, dass die Litztenkeramik mit der Schnurkeramik von Sachsen-Thüringen in Verbindung steht.¹¹⁶ Über die weitere Zusammensetzung dieser Kultur wurde bisher nichts verlautet, wahrscheinlich darum, weil das wenige bisher bekannte Material zu wenig Stützpunkte für weitgehende Folgerungen gibt. Hier denken wir in erster Reihe an die Verbindungen der Kultur der glockenförmigen Gefässe (z. B. Schüssel mit kleinem Knotenfuss). Von diesem Standpunkt befasste sich noch niemand mit diesem Material, wo sich doch diese beiden Kulturen unbedingt treffen mussten.

Für ihre Angaben und überlassenen Zeichnungen sage ich hiemit den Herrn F. Tömördy (Eisenstadt) und K. Willvonseder (Wien) meinen herzlichsten Dank.

secer Museum). *Starčevo* (Prinz-Paul Museum, Belgrad, Inv. Nr. 3566), *Pancsova* (Museum Pancsova), *Sándoregyháza* (Magyar Nemzeti Múzeum).

¹¹⁵ Mit dieser Frage wollen wir uns in einer besonderen Arbeit befassen.

¹¹⁶ Schüssel aus Melk, Beil aus Zeiselmauer, Amphore von Wien-Leopoldau. Siehe K. Willvonseder, a. a. O. S. 24.

VI. KULTUR VON KISAPOSTAG

a) Grundlagen der Kultur von Kisapostag.

Leider sind noch zu wenig Fundplätze der Kultur von Kisapostag bekannt, weiter zu wenig Gräber allen Anforderungen der Forschung gemäss ausgegraben, ausserdem sind auch noch Siedlungen fast unbekannt, so dass man die Diskussion über dieses Thema noch nicht abschliessen kann. Wir wollen hier nur aus der grossen Menge der Fragen einige herausgreifen, die heute als gelöst betrachtet werden können.

Die grösste Aufmerksamkeit widmen wir der inkrustierten Kisapostagkeramik. Ohne andere authentische Beifunde kennen wir diese Ware nur aus den Gräbern von Fonyód-Bézsény und Báta. Diese Funde geben über die Beziehungen der Litzenkeramik zur Kisapostagware keinen Aufschluss. K. Willvonseder betrachtet die Litzenkeramik als einen Vorläufer der Kultur von Kisapostag.¹¹⁷ Diese Annahme scheint uns vollauf berechtigt, besonders weil keine stichhaltigen Beweise vorhanden zu sein scheinen, die den ausgesprochen bronzezeitlichen Charakter der Litzenkeramik bezeugen würden, womit wir nicht sagen wollen, dass die Litzenkeramik nicht in die früheste Bronzezeit hineingereicht hat. Im Dunántúl beginnt die Bronzezeit mit der Kultur von Kisapostag und die wenigen bekannten litzenkeramischen Funde können hier noch keine Datierungsbasis bilden. Weiter kennt die Litzenkeramik die Skelettbestattung und die Kultur von Kisapostag die Bestattung in Urnen, die unbedingt auf ungarländischen Ursprung zurückgeht. Die kleinen Henkeltassen mit trichterförmigen Rand haben eine grosse Ähnlichkeit mit den Henkeltassen der Litzenkeramik. In den Ornamentmotiven haben sie manche gemeinsame Züge, so vor allem die horizontale Anordnung der Muster unter dem Gefässrand. Der Litzenkeramik scheint

das Zickzackband, beziehungsweise die Zickzacklinie zu fehlen.

Die Frage nach den Grundlagen der Kultur von Kisapostag wurde schon in zwei Arbeiten angeschnitten.¹¹⁸ P. Patay hat in seinem Buche in grossen Zügen auf den Einfluss der Glockenbecherkultur in Ungarn hingewiesen. Vor allem fallen in diesem Zusammenhang die Urnen der Kultur von Kisapostag auf. Als unmittelbaren Vorläufer dieser Urnen muss man die von Békásmegyer betrachten. Sie ist nicht typisch für die Glockenbecherkultur, sondern sicherlich auf schnurkeramischen Ursprung zurückgehend. J. Schráníl charakterisiert treffend die Stellung der Träger der Glockenbecherkultur zu der Schnurkeramik: „Sie liessen sich hier neben der Bevölkerung mit der Schnur- und nordischen Keramik nieder und verloren im Laufe der Zeit ihre Eigenart, indem sie sich der Umgebung anpassten und mit der einheimischen Bevölkerung vermischten... Die Berührung der Glockenbecherkultur mit der Bevölkerung der Schnurkeramik ist über allen Zweifel sichergestellt durch den Fund eines Gefässfragmentes in dem Brandgrabe in Podebrady, das durch den Abdruck einer Schnur charakterisiert ist.“¹¹⁹ Die Urnen der Badener Kultur (Fonyód-Bézsény) haben eine ganz andere Form, als die Urne von Békásmegyer. Sie scheinen neben der Urne vom Typ Kisapostag weiter zu leben (z. B. Urne des Grabes 30 von Dömsöd). Das führt natürlich wieder zu chronologischen Auseinandersetzungen. Dömsöd hat so viele alttertümliche Typen ergeben, dass wir das Gräberfeld unbedingt teilweise in die Periode I der Bz. datieren, besonders da hier unter den uns bekannten Funden keine Urne und kein Gefäss

¹¹⁷ K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, S. 24–25.

¹¹⁸ A. Mozsolics, *Fejér megye a bronzkorban*, Székesfehérvári Szemle, 1938. I–II. S. 31–36. — P. Patay, *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*, S. 34–35.

¹¹⁹ J. Schráníl, *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, S. 81.

vom Typ Vatyá (mit Girlanden) gefunden wurde.¹²⁰

Der Vorwurf, verbindende Funde seien noch nicht gemacht worden, kann nicht erhoben werden, da neuestens eine Amphore in Wien XXI (Leopoldau) geborgen wurde. Leider ist die monographische Publikation dieses wichtigen Fundes noch ausständig.¹²¹

Es ist evident, dass die Glockenbecherkultur durch starke schnurkeramische Einflüsse bereichert nach Ungarn gelangte und hier nicht nur arteigene, sondern auch fremde, d. h. übernommene Kulturgüter vermittelte.

In Tököl wurden sowohl Skelettgräber als auch Urnengräber gefunden.¹²² Über die anderen Fundstellen der Glockenbecherkultur in Ungarn liegen keine genauen Grabungsberichte vor. Die in Szigetmonostor gefundenen Gefässe stellen wahrscheinlich die Beigaben eines geschlossenen Grabfundes dar (Magyar Nemzeti Múzeum). Der Prototyp der Glockenbecherurne von Békásmegyer war, wie wir schon gezeigt haben, die schnurkeramische Amphore.

Dass die amphorenartige Urne von Békásmegyer in Ungarn nicht alleinstehend ist und sie die Glockenbecherkultur auch weiter vermittelte, beweist das Vorkommen eines solchen Topfes in Zók.¹²³ Er hat am Bauchumbruch 4 senkrecht gerippte breite Ösenhenkel, wie sie manchmal auf Badener Ware zu beobachten ist. Der Hals ist leicht trichterförmig. Zwischen Hals und Henkel zieht sich ein breites senkrechtes Band mit einer Verzierung, wie sie für Vučedolkeramik charakteristisch ist. Dass die Vučedolkultur starke Glockenbechereinflüsse empfangen hat, ist kaum zu bezweifeln.¹²⁴ Dieser Fund scheint die oben angeführten Behauptungen in einem weiteren Umfange zu unterstützen.

¹²⁰ Vergleiche die Urne von Békásmegyer: F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936, 24./25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934/35, Taf. 19, 5 und A. Stocký, *La Bohême préhistorique*, Taf. LXX, (Čížkovice), 6 (Straškov); LXXII, 7 (Prag XIX-Bubeneč); LXXIII, 10 (Louny); LXXVI, 6 (Velká), 16 (Prag VIII-Kobylisy); LXXVIII, 4, 9 (Lovosice). Die hier angeführten Abbildungen sind schnurkeramische Amphoren. Das Henkelkrüglein von Békásmegyer (F. Tompa, a. a. O., Taf. 19, 9) hat dieselbe Form wie ein schnurkeramisches Gefäss aus Čičovice: A. Stocký, a. a. O. Taf. LXVI, 13.

¹²¹ K. Willvonseder, a. a. O. S. 24.

¹²² E. Jelínek, *A csepelszigeti őskori temetők*, Arch. Ért. 1879 (13), S. 47–59.

¹²³ N. Vulić und M. Grbić, *Corpus vasorum antiquorum*, Jugoslavien, Band 3, Taf. 18, 6.

¹²⁴ A. Mozsolics, *Verbreitung und Einfluss der Vučedol Kultur in Ungarn*. Serta Hoffilleriana. S. 24–29.

Wenn man das frühbronzezeitliche Material in Ungarn studiert, fallen verschiedene Einzelheiten auf, die man nur auf den Einfluss der Glockenbecherkultur zurückführen kann. Hier sei an die Armschutzplatten erinnert.¹²⁵ Aber auch der Habitus der Tószeg A—Ware verrät deutlich die Nachwirkung der Glockenbecherkultur, P. Patay meint sogar, dass eine unterbrochene Entwicklung stattgefunden habe.¹²⁶

Überraschend interessant ist es auch, dass der trianguläre Dolch von Békásmegyer aus Bronze hergestellt wurde. Wahrscheinlich haben die Glockenbecherleute das Bronzehandwerk in Ungarn eingeführt.¹²⁷ Die umgekehrten Y-Motive trifft man noch an der Tószeg B₁-Keramik an.¹²⁸ Was der Einfluss der Glockenbecherkultur auf die frühbronzezeitliche Entwicklung in Ungarn bewirkt hat, beginnen wir erst jetzt herauszuarbeiten. Ein grosser Fehler war es, dass man bis jetzt die gröbere Begleitkeramik der Glockenbecher wenig oder gar nicht berücksichtigte. Dadurch erschien uns diese Kultur als eine möglichst unabhängige und auch ihre Rolle auf die spätere Entwicklung konnte nicht erfasst werden.

Die vielfach betonten Ähnlichkeiten zwischen Tószeg A-Ware und der Aunjetitzer Keramik sind durch gemeinsame kulturelle Grundlagen bedingt: Schnurkeramik und Glockenbe-

¹²⁵ F. Tompa, a. a. O. S. 68. Taf. 21, 3 (Nagyrev). Derselbe, *A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon*. Akadémiai Értekezések, Band XXV, Heft 7, 1937, S. 3–20. Eine Armschutzplatte aus dem frühbronzezeitlichem Gräberfeld von Szentandrás befindet sich im Museum von Szekszárd. Sie hat an den Enden nur je ein Loch, ebenso wie ein Stück aus Tószeg (im Magyar Nemzeti Múzeum). Die typischen Armschutzplatten weisen an den Enden zwei, seltener drei Löcher auf.

¹²⁶ P. Patay, *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*, S. 35. Vergl. F. Tompa, 24./25. Bericht, Taf. 19, 6 und Taf. 21, 9, weiter F. Tompa, Ebendort, Taf. 19, 9 und hier Taf. IX, 9.

¹²⁷ F. Tompa, 24./25. Bericht, S. 60, Taf. 19, 7. — F. Tompa, *A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon*, Akadémiai Értekezések, Bd. XXV, S. 14.

¹²⁸ F. Tompa, a. a. O. Taf. 23, 5. Siehe die Verzierung einiger Gefässe aus Leobersdorf: K. Willvonseder, *Gräber der älteren Bronzezeit von Leobersdorf*, Niederösterreich, Germania, 1937 (21), S. 88–95, Taf. 20, 3, 4, 5. Plastisch ist dieses Motiv auf einem Gefäss von Litoměřice ausgeführt: A. Stocký, a. a. O. Taf. CXI, 20. Eine Urne mit umgekehrten Y-Motiven aus Vatyá befindet sich im Museum von Kecskemét: E. Kada, *Bronzkori urnatemető Vatyán (Pest m)*, Arch. Ért. 1909 (XXIX), S. 124–130, Taf. III, 7.

cherkultur. Nach Ungarn wurde die schnurkeramische Grundlage, wie wir jetzt sehen, durch die Glockenbecherkultur vermittelt.

Die Stellung der Lützenkeramik zu der Kisapostagware ist noch nicht ganz klar. Einige Typen treffen wir hier und dort. Die Verzierungs-motive sind dieselben: wagrechte Streifen unter dem Mundsäum, senkrechte am Henkel. Die Verzierungs-technik ist verschieden. In Ungarn ist diese Keramik inkrustiert. Hier sehen wir den Einfluss der Vučedolkultur, der sich am besten in den Hängegefäßen äußert. Dieser Typ kommt in Vučedol in einer etwas anderen Form vor, aber das schraffierte Dreiecksmotiv gehört zu den charakteristischen Verzierungs-elementen dieser Kultur.¹²⁹ Die Schüssel von Jovánca¹³⁰ ist ebenso verziert wie die Hängegefäße von Kisapostag (Taf. I, 221 a—b; II, 58 a—b; III, 30 a—b). Ein Hängegefäß von Kisapostag (Taf. II, 59 a—b) ist in Wickelstab-technik für die Aufnahme der Inkrustation vorbereitet. Hier haben wir den Beweis, dass ein Typ der Vučedol-Kultur in den Kulturbereich von Kisapostag eindrang und wahrscheinlich auch die Inkrustation als neues Kulturgut mit-brachte. Viele Glockenbecher sind ebenfalls inkrustiert, aber Kisapostag und andere Fundstel-len haben bis jetzt keine Keramik geliefert, die die Annahme zuliesse, dass die Inkrustation der Kisapostagkeramik auf den Einfluss der Glocken-becherkultur zurückzuführen sei. Es kann sich nach dem heutigen Stand der Forschung nur um die Vermittlung der jüngsten Vučedolformen handeln.

Der Einfluss der Schnurkeramik in Ungarn ist eine viel umstrittene Frage. Schnurkeramik und fazettierte Beile sind bis jetzt nur überaus selten angetroffen worden.¹³¹

¹²⁹ V. Hoffiller, *Corpus vasorum antiquorum*, Yougoslavie, Taf. 3, 2.

¹³⁰ M. Wosinsky. *Az őskor méshbetétes díszítésű agyagművészége*, Budapest, 1904, Taf. LII, 1; *Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit* Berlin, 1904. — M. Wosinsky, *Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig*, I, Taf. CVI, 1 a—b.

¹³¹ Roska M. *A zsinégdíszes agyagművészég nyomai Magyarországon*, Dolgozatok (Kolozsvár) 1914 (V), S. 418—433; *Reste de céramique cordée en Hongrie*, S. 434—436. — Derselbe, *Adatok a magyarországi zsinégdíszes agyagművészég kérdéséhez*, Dolgozatok (Kolozsvár), 1915 (VI), S. 1—16; *Quelques données pour la question de la céramique cordée en Hongrie*, S. 16—18. — Derselbe, *A zsinégdíszes agyagművészég Erdélyben*, Közlemények a Debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegye-

tem Régészeti Intézetéből, 1939. 2. Heft. S. 3—11; *Die Schnurkeramik in Siebenbürgen*, S. 12—14. — Ein fazettiertes Beil aus Rinyaujlak (Kom. Somogy) wird im Magyar Nemzeti Múzeum aufbewahrt. Über die Fundumstände ist nichts bekannt. — Hoernes-Menghin, *Die Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925, S. 607—608. O. Menghin macht auf S. 768 auf eine Amphore aus Vinča (Serbien) aufmerksam, die „in Form und Verzierung (Fischgräten in Schnitttechnik) mit den jüngeren schnurkeramischen Amphoren in so hohem Masse“ übereinstimmt, „dass an einer Ausbreitung dieser Gattung bis an die untere Donau kaum gezweifelt werden kann“.

Die von M. Roska angeführten Beispiele zeigen, dass die Schnurkeramik in Ungarn keine selbstständige Bedeutung erlangt hat. Man kann nur von einem schnurkeramischen Einfluss sprechen. Beispiele reiner Schnurkeramik sind nur überaus vereinzelt angetroffen worden. In Ungarn fehlen bislang gut ausgegrabene schnurkeramische Funde. Aus Nordungarn stammt eine Henkeltasse, die sich im Magyar Nemzeti Múzeum befindet (Inv. Nummer: 13/1873/III. 5; wahrscheinlich Kom. Pozsony). Weiter ist ein typisches schnurkeramisches Gefäß aus Szerbkeresztur im Prinz Paul Museum in Belgrad bekannt. Von dieser Fundstelle ist in erster Reihe neolithische Keramik bekannt.¹³² Das erwähnte Stück wurde durch Kauf erworben. In Kroatien und Slavonien mehren sich jene Funde, die man mit der Schnurkeramik in Zusammenhang bringen kann. Vor allem ist unter dem Material des Laibacher Moores manches vorhanden, das starke schnurkeramische Einflüsse aufweist und dies ist nicht erstaunlich, wenn man an die Funde von Melk¹³³ und Zámka¹³⁴ bei Prag-Bohnice erinnert.

Weiter sind vor kurzem in Mezökomárom schnurkeramische Scherben in einer Siedlung gefunden worden. Diese Fundstelle lieferte Badener Material und auch Kisapostag-Ware, weiter Veszprémkeramik.¹³⁵ Welche Tragweite man dem schnurkeramischen Einfluss in Ungarn zusprechen kann, ist noch überaus diskutabel. Bis jetzt ist Schnurkeramik zusammen mit Glockenbecherware und Laibacher Keramik angetroffen worden. Beide Kulturen haben Beziehungen zu der böhmischen Schnurkeramik. Roska M. meint,

¹³² N. Vulić u. M. Grbić, a. a. O. Taf. 12. Viele Funde im Museum in Belgrad.

¹³³ O. Menghin, *Eine spätneolithische Station bei Melk* (Niederösterreich), MAG. 1913. S. 94—103. Abb. 7—9.

¹³⁴ A. Stocký, *La Bohême préhistorique*, S. 97.

¹³⁵ Mitteilung von L. Nagy.

dass Ungarn die Ausstrahlung der schnurkeramischen Kulturwelle sowohl von Nordwesten, als auch von Norden, Nordosten und Osten erreichen konnte.¹³⁶

Die Möglichkeit, dass Ungarn eine schnurkeramische Welle auch von Osten her empfangen habe, ist nicht von der Hand zu weisen, weil solche Funde in Ostungarn und auch in Erdély (Erösd) und in der Moldau gemacht wurden. Neuestens erhielt ich mündliche Mitteilung über schnurkeramische Funde aus der Umgebung von Bukarest. Auf schriftliche Nachfragen erhielt ich keine Antwort. Die Funde befinden sich laut Mitteilung von J. Kimmig im Besitz von Herrn D. Rosetti. Roska M. dachte bezüglich Erdély auch an den Einfluss der südrussischen Schnurkeramik. Es wäre zu untersuchen, ob nicht bei einigen Stücken eine Verwechselung mit der Furchenstichkeramik vorliegt, da das fazettierte Beil aus der Moldau und auch die anderen Funde zu wenig sagen. Für das Gebiet der Kultur von Kisapostag kommt aber der mögliche südrussische Einfluss nicht in Betracht, sondern die Glockenbecherkultur und die Laibacher Keramik. Die Frage ist noch nicht untersucht, ob die österreichische Litzenkeramik, die auch sicherlich schnurkeramische Elemente aufweist,¹³⁷ nicht auch mit der Glockenbecherkultur in Zusammenhang steht.

Der Einfluss der *Badener Kultur* in der frühen Bronzezeit des Dunántúl ist schwer zu erfassen. Es ist ein grosser Mangel der Forschung, dass die verschiedenen lokalen Prägungen dieser Kultur — der Ausdruck *Badener Kultur* ist eigentlich ein Sammelbegriff — noch keinem genaueren Studium unterzogen wurden. Es werden sich sicher nicht nur Gruppen, sondern auch chronologische Stufen herausarbeiten lassen. Heute bereitet noch sogar die treffende Erfassung ihres Typenbestandes einige Schwierigkeit. Die Meinung F. Tompa's, die *Badener Kultur* hatte „keine selbständige Rolle“ inne, ist nach den Forschungsergebnissen von P. Patay hinfällig geworden. Es gelang ihm, auf einer Karte von Grossungarn 128 Fundstellen der *Badener Kultur* sicherzustellen und dabei sieht er

diese Liste noch nicht als vollständig an.¹³⁸ Die *Badener Kultur* muss hauptsächlich in der Kupferzeit eine ziemlich grosse Rolle gespielt haben, wenn auch die Spuren dieses Auftretens im Gefüge anderer Kulturen noch schwer sicherzustellen sind.

Die Kanneluren der Gefässe haben sich in der frühen Bronzezeit scheinbar nicht fortgeerbt. Die typische zweiteilige Schüssel findet man auch nicht im Typenschatz der frühbronzeitlichen Kulturen. Die Tatsache, dass die *Badener Kultur* auch Hängegefässe kennt (Kövespál. Tátika. Magyar Nemzeti Múzeum), ist beachtenswert. Da Hängegefässe auch aus Vučedol bekannt sind, die Hängegefässe von Kisapostag aber mit einem Ornament verziert sind, die auf Vučedoleinflüsse hinweisen, muss natürlich auch die Möglichkeit in Betracht gezogen werden, dass die Vučedolkultur diesen Typ von Baden übernommen hat.

Auf diese Fragen kann man keine apodiktische Antwort geben und zwar darum, weil die bis jetzt bekannten neolithischen Hängegefässe es nicht gestatten, eine Typenserie aufzustellen. Es darf auf alle Fälle nicht geleugnet werden, dass das Hängegefäss aus Vučedol, worauf im Laufe der Arbeit öfters Bezug genommen wurde, ganz unverziert ist.¹³⁹

Die Hängegefässe stellen einen Typ mit äusserst komplizierter Problematik dar, da sie schon in der frühen Bronzezeit in zweierlei Ausprägungen vorkommen: Hängegefässe der Marosgegend¹⁴⁰ und vom Typ, wie sie uns aus Kisapostag bekannt sind.

Die Tatsache, dass in Fonyód-Bézsény nebeneinander Brandgräber mit *Badener* und *Kisapostagkeramik* gefunden wurden, führt zu der Annahme, dass die Kultur von Kisapostag unmittelbar auf die *Badener Kultur* folgt. Aber die Keramik vom Typ Kisapostag in Fonyód bietet für diese Annahme keine direkten Anhaltspunkte. Die *Badener Kultur*, und ihren Einfluss, beziehungsweise Nachwirkung, wovon in der Literatur öfters ohne direkte Beweise gesprochen wird, heute zu beurteilen, wäre verfrüht, da wir sie kaum kennen. Es gilt in Böh-

¹³⁶ M. Roska. *A zsinégdíszes agyagművesség nyomai Magyarországon*, Dolgozatok (Kolozsvár) 1914, (V), S. 418—433.

¹³⁷ R. Pittioni u. E. Wurth, *Funde aus Guntramsdorf*, MAGW. 1935 (LXV) S. 158. R. Pittioni, *Zur Frage der Schnurkeramik in Österreich*, Forschungen und Fortschritte, X, 1934, S. 343 f.

¹³⁸ F. Tompa, a. a. O. S. 48. — P. Patay, a. a. O., S. 11—18.

¹³⁹ V. Hoffiller, *Corpus vasorum antiquorum*, Band 1, Taf. 3, 2.

¹⁴⁰ J. Banner, *A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei*, Dolgozatok, 1931, Taf. V, 20a—2, S. 15.

men und Österreich etwas anderes für Badener Ware, d. h. wird anders definiert, wie in Ungarn. Auch was ihre Chronologie und ihre Entstehung anbelangt, herrscht grosse Verschiedenheit der Meinungen.

Zuerst neigte man zu der Annahme, dass die Badener Kultur frühbronzezeitlich sei, eine Meinung, neben der auch K. Willvonseder anfangs Stellung nahm. Neuestens hat er diesen Standpunkt aufgegeben. Er datiert die Badener Bestattungen von Leobersdorf und Lichtenwörth in das „letzte, vorbronzezeitliche Neolithikum.“¹⁴¹

F. Tompa datiert die Badener Kultur auf Grund der Funde von Kiskőrös und Békásmegyer an das Ende der jüngeren Steinzeit. Die Gräber der Bodrogkeresztúr Kultur von Kiskőrös waren hie und da in Gruben der Badener Kultur eingetieft.¹⁴² Hier besteht nur ein scheinbarer Widerspruch, da Badener Ware auch in Mischlage mit Vučedol-Keramik gefunden wurde. Nun wissen wir aber, dass der Vučedoleinfluss in Ungarn in der Bodrogkeresztúr Kultur sehr gut nachweisbar ist.¹⁴³

Die Verwandtschaftsbeziehungen der Badener Kultur zu der Gruppe von Magyarád sind auch überaus lose. Diese wurde von den meisten Forschern als ihre bronzezeitliche Fazies angesehen. Als Beweise werden immer 1—2 Typen herangezogen, diese sind aber wenig überzeugend.¹⁴⁴ Die Badener Kultur wurde im Dunántúl durch die Kultur von Kisapostag abgelöst (Fonyód, Mezőkomárom), sie reichte also nicht in die erste Stufe der Bronzezeit hinein. Magyarád ist ein lokaler Ableger von Veszprém I, ist also in die Periode II zu datieren. Zu diesem Ergebnis gelangten auch K. Willvonseder und P. Patay. Die Gruppe von Magyarád muss nach den obigen Darstellungen von einem anderen Gesichtspunkt aus gefasst werden.

In Ungarn ist die Badener Kultur in die Kupferzeit zu datieren. Wie wir sehen, ist die Frage der Badener Kultur noch allzusehr von ungelöster Problematik behaftet, als dass man

versuchen könnte, seinen Einfluss auf die frühbronzezeitliche Entwicklung in Ungarn Schritt für Schritt nachzuweisen. Einige Urnen der Bronzezeitstufe II haben eine andere Form, wie die, die eine entwickelte Form der Urnen vom Typ Kisapostag darstellen. Vielleicht sind hier Badener Nachwirkungen lebendig und möglicherweise wird sich der Einfluss dieser Kultur auch bezüglich anderen Typen nachweisen lassen.

b) Verbreitungsgebiet der Kultur von Kisapostag

Die erste Fundkarte hat P. Patay zusammengestellt.¹⁴⁵

Es kann angenommen werden, dass auch das ergänzte Fundstellenverzeichnis und die Fundkarte (Abb. 9) nicht als vollständig anzusehen ist.¹⁴⁶ Das Zentrum der Kultur von Kisapostag ist das nordöstliche Dunántúl und die Gegend um den Balaton. Wahrscheinlich muss man mit Funden dieser Kultur auch im Kom. Somogy und in Süd-Zala rechnen. Als hypothetische Annahme kann gelten, dass die Kultur von Kisapostag im ganzen Dunántúl Verbreitung fand und auch östlich der Donau im nördlichen Duna-Tisza-Gebiet eine grössere Anzahl von Funden zum Vorschein kommen kann. Dies erklärt auch, dass Tószeg A-Ware vielfach in Mischlage mit Kisapostag vorkommt, und zwar in den östlichen Fundstellen, da Tószeg A-Ware in Fonyód vollkommen fehlt. Kisapostag und die angrenzenden Fundstellen liegen also in dem Grenzgebiet der Kultur von Nagyrév und Kisapostag. Auffallend ist es, dass die meisten bis jetzt bekannten Fundstellen entlang der Donau liegen und dies möchten wir schon deshalb hervorheben, weil sich hier auch die Fundstellen der Glockenbecherkultur häufen. Die Fundstellen im Kom. Veszprém sind aber eher als Walsiedlungen anzusprechen. Heute kann man aus der Art der Siedlungswahl noch keine weitgehenden Schlüsse ziehen.

c) Chronologie

Was die verschiedenen Chronologiesysteme der ungarischen Bronzezeit anbelangt, ist

¹⁴⁵ P. Patay, a. a. O. S. 34—40. Karte VI. — Es bestand nicht die Möglichkeit, sämtliche von Patay angegebenen Fundstellen zu überprüfen.

¹⁴⁶ Fundstellen der Fazies Kisapostag II: Szekszárd-Hidasi dűlő, Székesfehérvár, Nyergesújfalu, Tokod, Dorog, Tát, Koroncó, Hainburg-Teichtal (Grab 120), Szerencs.

¹⁴¹ K. Willvonseder, *Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich*, WPZ. 1937 (XXIV), S. 15—28. Siehe hier auch das wichtigste Schrifttum.

¹⁴² F. Tompa, a. a. O. S. 48—50.

¹⁴³ A. Mozsolics, *Serta Hoffilleriana*. S. 24—29.

¹⁴⁴ H. Mitscha-Märheim, *Zur älteren Bronzezeit Niederösterreichs*, MAG. 1929 (59), S. 181—194. — K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, S. 25—28. — P. Patay, a. a. O. S. 68—71. Siehe hier auch weiteres Schrifttum.

die Tatsache kaum ableugbar, dass sie alle mehr oder minder Versuche darstellen, und von allgemein befriedigenden, für ganz Ungarn gültigen Resultaten nicht gesprochen werden kann. In der Arbeit wurde manchmal auch auf das Chronologiesystem von P. Reinecke Bezug genommen, besonders in dem Kapitel über die Bronzen, aber dies geschah nur vergleichsweise, weil sich hier gute Anhaltspunkte bieten, wie man das Chronologiesystem des Dunántúl mit dem System von P. Reinecke und K. Willvonseder parallelisieren kann. Für Ostungarn ist natürlich die Schichtenfolge von Tószeg massgebend und weil Kisapostag eben in dem Grenzgebiet zwischen dem Dunántúl und Alföld liegt, kann natürlich das System von F. Tompa nicht ausser Acht gelassen werden, im Gegenteil, es ergibt sich immer wieder die Notwendigkeit, darauf Bezug zu nehmen, wenn wir auch die Gültigkeit des Systems für die Bronzezeit des Dunántúl nicht gelten lassen können.¹⁴⁷ Hinsichtlich der Bronzen sind die Datierungsmöglichkeiten nach dem System von F. Tompa ziemlich gering und da wurde öfters auch das Chronologiesystem von P. Reinecke herangezogen, natürlich unter Betrachtung der speziellen ungarischen Verhältnisse. Kisapostagware ist in den Schichten von Tószeg nicht beobachtet worden. Die meisten Tószeg A-Typen, die in Kisapostag zum Vorschein kamen, stammen nicht aus gut beobachteten Grabverbänden, ausserdem weichen sie typologisch in mancher Hinsicht von den Nagyréver Formen ab. Sie repräsentieren jene Ware, die mit den jüngsten Formen des Tököler Gräberfeldes in Beziehung stehen.

P. Patay datiert die Kultur von Kisapostag in die Periode I und II der Bronzezeit. Er meint, dass sie sich in der Mitte der Periode I entwickelt habe und sich in der Mitte der Periode II teilweise zu Vátya, beziehungsweise der Veszprém-Kultur umbildete. Seine Meinung unterstützt er damit, dass die Glockenbecherkultur Anfang der Periode I noch in der Gegend bei Budapest bestand und die Kisapostager Kultur Beziehungen zu der Kultur von Nagyrév und auch zu Perjámos unterhielt.¹⁴⁸ Die Datierung von Kisapostag möchten wir in dieser Form nicht gelten lassen.

Die Funde von Fonyód unterstützen diese

Meinung nicht. Hier muss man sicherlich mit einer Siedlungskontinuität rechnen. In Mezökömárom lieferte die Siedlung Badener Material, Kisapostag-Ware und Veszprém-Keramik. Weiter müssen nun tatsächlich die zusammengehörigen Grabbestände untersucht, und nicht das zufällig gefundene Material betrachtet werden. Ausserdem wollen wir hier in erster Reihe die Datierungsmöglichkeit der inkrustierten Kisapostagware in Augenschein nehmen. Auch Patay datiert die Veszprémkultur in die Periode II und III der Bronzezeit.¹⁴⁹ Wenn sich nun die Veszprém-Keramik teilweise aus der Kisapostagware entwickelt hat, so muss diese in die Periode I fallen. In Kisapostag sind ohne Zweifel Elemente von Bronzezeit I und II vertreten. Bist jetzt ist aber kein Beweis vorhanden, die eine Datierung von Bronzezeit II der inkrustierten Kisapostagware gestatten würde und diese Keramik gab doch den Anlass, von einer selbständigen Kisapostag-Kultur sprechen zu können.

Weiter sagt P. Patay, dass sich in der Nagyréver Kultur viele Elemente auf die Glockenbecherkultur zurückführen lassen, somit wäre es gut, als eigentliche Grenze zwischen Kupfer- und Bronzezeit die Glockenbecherkultur, beziehungsweise den Beginn der Nagyréver und Kisapostager Kultur anzunehmen. Damit soll keineswegs gesagt sein, dass wir den teilweise schon bronzezeitlichen Charakter der Glockenbecher-Kultur verneinen wollen (Laa a/d Thaya).¹⁵⁰ Weiter sei darauf verwiesen, dass die Glockenbecherkultur auch vielfach mit der Kultur von Vučedol-Zók in Beziehung stand — sie repräsentieren zeitlich die Kupferzeit des Dunántúl. Das bedeutet weiter, dass wir die Synchronisierung mit den ausländischen Chronologiesystemen auf eine ganz andere Basis stellen müssen. Die eigentliche Kisapostag-Kultur nimmt die Periode I der Bronzezeit ein, K. Willvonseder datiert die Litzkeramik in die Periode A₁ der Bronzezeit und die Gräberfelder wie Kisapostag und Dunapentele in die Periode A₂.¹⁵¹ Diese Datierung möchten wir in dieser Form nicht aufrecht erhalten, wie dies noch aus den folgenden Erörterungen zu ent-

¹⁴⁹ A. Mozsolics, *A dunántúli bronzkor kialakulása*, Vasi Szemle, 1937 (IV), S. 234—40. — Dieselbe, *Fejér megye a bronzkorban*, Székesfehérvári Szemle, 1938, S. 31—36.

¹⁵⁰ P. Patay, a. a. O. S. 29. — E. Beninger, *Frühbronzezeitliche Stabdolche aus Niederösterreich*, PZ, 1934 (XXV), S. 130—144.

¹⁵¹ K. Willvonseder, a. a. O. S. 25.

¹⁴⁷ F. Tompa, 24./25. Bericht, S. 61 ff.

¹⁴⁸ P. Patay, a. a. O. S. 40.

nehmen sein wird. Nach unserer Ansicht ist die Litzenkeramik nach dem folgenden chronologischen Schema noch in die Kupferzeit zu datieren.

Die Notwendigkeit hiezu ergibt sich schon, wenn man die Verhältnisse von Mezökomárom in Augenschein nimmt.

Somit ergibt sich für die Kupfer- und die frühe Bronzezeit des Dunántúl folgendes Schema:

Kupferzeit: Badener Kultur, Glockenbecher Kultur im Osten, Vučedol-Kultur im Süden, im Westen österreichische Litzenkeramik.

Periode I: Kisapostag-Kultur, im Westen zu Beginn dieser Periode vielleicht noch Litzenkeramik.

Periode II: Am Ende der Periode I Kisapostag II (Grab 120 in Hainburg-Teichtal (Abb. 4), Tokod, Dorog), Veszprém I im Norddunántúl, Gegend um den Balaton, Kultur von Vátya im Kom. Fejér und östlich der Donau, Szekszárd I im Süddunántúl.

Schon J. Hillebrand sieht die Glockenbecherkultur als kupferzeitlich an — zeitgleich mit Bodrogkeresztúr — und datiert sie vor Nagy-rév.¹⁵²

Bei der Behandlung der einzelnen Keramiktypen wurde nach Möglichkeit die Datierung vorgenommen, so weit dies uns nach Betrachtung der Analogien und Sicherheit der Fundumstände ratsam erschien. Die Bronzen haben ein sehr einheitliches Gepräge und durch die verschiedenen Entsprechungen, die wir immer angeführt haben, ist die Datierung genügend klar und deutlich.

Einzelne Typen haben natürlich die erste Bronzezeitstufe überdauert, aber dann ergibt sich die jüngere Datierung aus den anderen Begleitfunden. Unter der Keramik wurden Typen gefunden, die nach stilkritischen Betrachtungen jünger sein müssen wie die inkrustierte Kisapostagware, oder wenn sie auch nicht wesentlich jünger sind, Typen darstellen, die zu Beginn der Periode II, noch in Gebrauch waren. Hier sei z. B. an die Hängegefäße mit schraffierten Dreiecken erinnert.

So lange nicht auch in Westungarn ein dem Tószeger ähnlicher Fundplatz bekannt wird, wir also keine Möglichkeit einer so genauen Da-

tierung besitzen, wie dies für Ostungarn gegeben ist, muss man bezüglich der Chronologie des Dunántúl zu anderen Methoden greifen. Auch haben die Ausgrabungen der letzten Jahre in Ungarn deutlich gelehrt, dass man sich mit der Datierung nicht immer auf die Bronzen verlassen kann, sondern dass sich die Datierung in erster Reihe nach der Keramik zu richten hat.¹⁵³

Es wurde versucht, die Kultur von Kisapostag, so weit dies nach den heutigen Fundkenntnissen möglich ist, herauszuarbeiten. Wenn man die verschiedenen Grundlagen, beziehungsweise ihre Komponenten betrachtet, so kommt man zu einer Datierung in die Periode I. Kisapostag schliesst sich zeitlich einerseits an die Glockenbecherkultur an (Urnen), andererseits an die Kultur von Vučedol-Zók (Inkrustation und Hängegefäße).

Als Grenze zwischen der Periode I und II empfiehlt es sich, das Auftreten der Veszprém-Kultur anzusetzen. Vorläufig fehlen noch genaue Anhaltspunkte, wie man diese Grenze mit dem Chronologiesystem von F. Tompa (Schichtenfolge von Tószeg) richtig gleichstellen kann. In der Entwicklung stellt das Auftreten der Veszprém-Keramik zweifellos eine Grenze dar, die zu einer chronologischen Auswertung berechtigt.

d) Nachwirkung der Kultur von Kisapostag

Die Frage nach der Fortentwicklung wurde in verschiedenen Kapiteln angeschnitten, wo es ratsam erschien, nicht nur die Praezedenzen, sondern auch das Fortleben eines Typs oder eines Brauches (Bestattung) in der Gesamtheit der Entwicklung zu beleuchten. Wenn man die Frage nach der Fortentwicklung, beziehungsweise nach dem Fortleben der Kultur von Kisapostag stellt, müsste man eigentlich die gesamte mittlere Bronzezeit des Dunántúl untersuchen und auch einige Kulturerscheinungen Ostungarns in den Kreis der Betrachtung einbeziehen. Das ist streng genommen nicht mehr Ziel dieser Arbeit, aber auch noch nicht im erwünschten Umfange ratsam, da unsere Kenntnisse bezüglich der Bronzezeit des Dunántúl noch überaus lückenhaft sind.

Es ist noch ziemlich unklar, wie sich das

¹⁵² J. Hillebrand, *A pusztaiavánházi koraréz kori temető*, Arch. Hung. IV. S. 47—50.

¹⁵³ Der Bericht von F. Tompa ist schon auf dieser Erkenntnis aufgebaut.

Kulturgut von Kisapostag in seiner Gesamtheit in die Kultur von Szekszárd einordnete. Szekszárd hat starke Vučedoleinflüsse empfangen und vielleicht gehen wir nicht fehl, wenn wir diese Kultur in ihrem Grundstock als die Fortentwicklung von Vučedol ansehen, aber sehr bald durch Kisapostag wesentlich andersgestaltet wurde. Später haben auch andere südliche Einflüsse eine Rolle gespielt, nicht zuletzt auch die frühbronzezeitliche Kultur der Maros-Gegend. Als Einfluss der Kultur von Kisapostag ist sicherlich die Brandbestattung und die Form der Urnen der älteren Fazies der Kultur von Szekszárd (Szekszárd I) aufzufassen.

Eine starke Nachwirkung der Kultur von Kisapostag kann man auch in der Kultur von Vátya nachweisen.¹⁵⁴ Hier kommen in erster Reihe die Bestattung und die Form der Urnen, aber auch der weitere Gebrauch der trapezförmigen Bronzebleche in Betracht, sicherlich auch die kleinen Henkeltassen, die in der Gräbern als Beigaben angetroffen werden. Die Form der Urnen ist vorläufig der am besten greifbare Faktor vom Standpunkt der weiteren Entwicklung.

Leider fehlen auch hier die monographischen Publikationen, die vom Standpunkt der kulturellen und geographischen Grundlagen in komplizierte Fragen Einblick gewähren würden.

Die früheste Veszprémkeramik hat teilweise noch an der Wickelstabtechnik festgehalten. Die Einordnung der Funde des Kom. Esztergom (Abb. 5) bereitet noch einige Schwierigkeit. Die Annahme, dass es sich bei diesen Funden um die jüngste Fazies der Kultur von Kisapostag (Kisapostag II) handelt, ist sehr wahrscheinlich. Diese jüngste Fazies ist eine Übergangsform, die teilweise zu Szekszárd, teilweise zu Veszprém überleitet. Später hat sich in Veszprém eine Art Pseudo-Wickelstabtechnik herausgebildet, die vorherrschend wurde und in etwas gröberer und grösserer Ausführung auch auf Szekszárdware beobachtet werden kann. In ornamentaler Hinsicht hat die Veszprémkeramik die Motive aufgelöst und zu neuen komplizierten Einheiten verschmolzen, was natürlich auch das Weglassen einiger Motive und das Hinzutreten neuer Verzierungs-elemente bedingte. Die ornamentale Sinngebung ist nicht mehr tektonisch gerichtet, sondern dem Aufbau gegenüber mehr oder weniger richtungslos, nicht der Form

untergeordnet, sondern übergeordnet. In typologischer Hinsicht haben die Formen ihre straffe Profilierung eingebüsst und neigen in der späteren Entwicklung zu spielerischen Abarten. Auch in der Veszprémkultur ist wieder die Form der Urne, die zuerst die Nachwirkung der Kultur von Kisapostag verrät. Später erfährt der Bestattungsbrauch eine weitgehende Modifikation, da in der Periode III in Veszprém II das Brandschüttungsgrab vorherrschend wurde.¹⁵⁵

In diesen drei Kulturen ist die Nachwirkung der Kultur von Kisapostag am besten nachweisbar. Die gegenseitigen Einwirkungen zwischen den Kulturen Ost- und Westungarns waren im Laufe der Bronzezeit verhältnismässig intensiv. Der beachtenswerteste Grundstock der Bronzezeit des Dunántúl bildet die Kultur von Kisapostag. Mitunter fällt es freilich schwer, diesen Grundstock herauszuschälen und dies gelingt auch nur, wenn man mit Typenserien und Stufengliederung arbeitet. Leider ist es noch nicht gelungen, einen ähnlichen Fundplatz im Dunántúl aufzufinden, wie Tószeg. Auch die Arbeit von P. Patay konnte die westungarische Bronzezeitchronologie nicht vollends klären, im Gegenteil, man empfindet immer mehr, wie wenig wir in diesen Fragen klar sehen. Die meisten Ergebnisse bezüglich der Chronologie beruhen auf Spekulationen, besonders weil das überaus wichtige Material des Kom. Veszprém unveröffentlicht ist.¹⁵⁶

Wir wollen in dieser Arbeit nicht die Wege der Spekulation betreten, noch ein Gebiet berühren, das streng genommen den Rahmen einer Monographie überschreitet. Was die mittlere Bronzezeit des Dunántúl betrifft, können nur monographische Darstellungen zur Klärung der Fragen beitragen und vor allem die Frage nach dem Kulturaustausch zwischen Ost- und Westprovinz beleuchten.

Zusammenfassung

Die Kultur von Kisapostag ist in vieler Beziehung die Fortsetzung der Glockenbecherkultur. Auf ihre Entstehung waren noch die Lützenkeramik, die Vučedolkultur und durch Vermittlung der Glockenbecherkultur die Schnurkeramik von Einfluss.

Viele Elemente der Kultur von Nagyrév

¹⁵⁴ P. Patay, a. a. O. S. 79—89. — Székesfehérvári Szemle 1938. S. 31—36.

¹⁵⁵ P. Patay, a. a. O. S. 58—59. — Vasi Szemle 4, 1937, S. 234—240.

¹⁵⁶ P. Patay, a. a. O. S. 54. Anmerkung 255.

sind im Typenbestand der östlichen Fundstellen enthalten. Hier kann man von einer weitgehenden Vermischung der beiden Kulturen sprechen.

Als Grenze zwischen der Kupferzeit und der Bronzezeit wird das Ende der Glockenbecherkultur, beziehungsweise der Beginn der Kultur von Kisapostag angenommen.

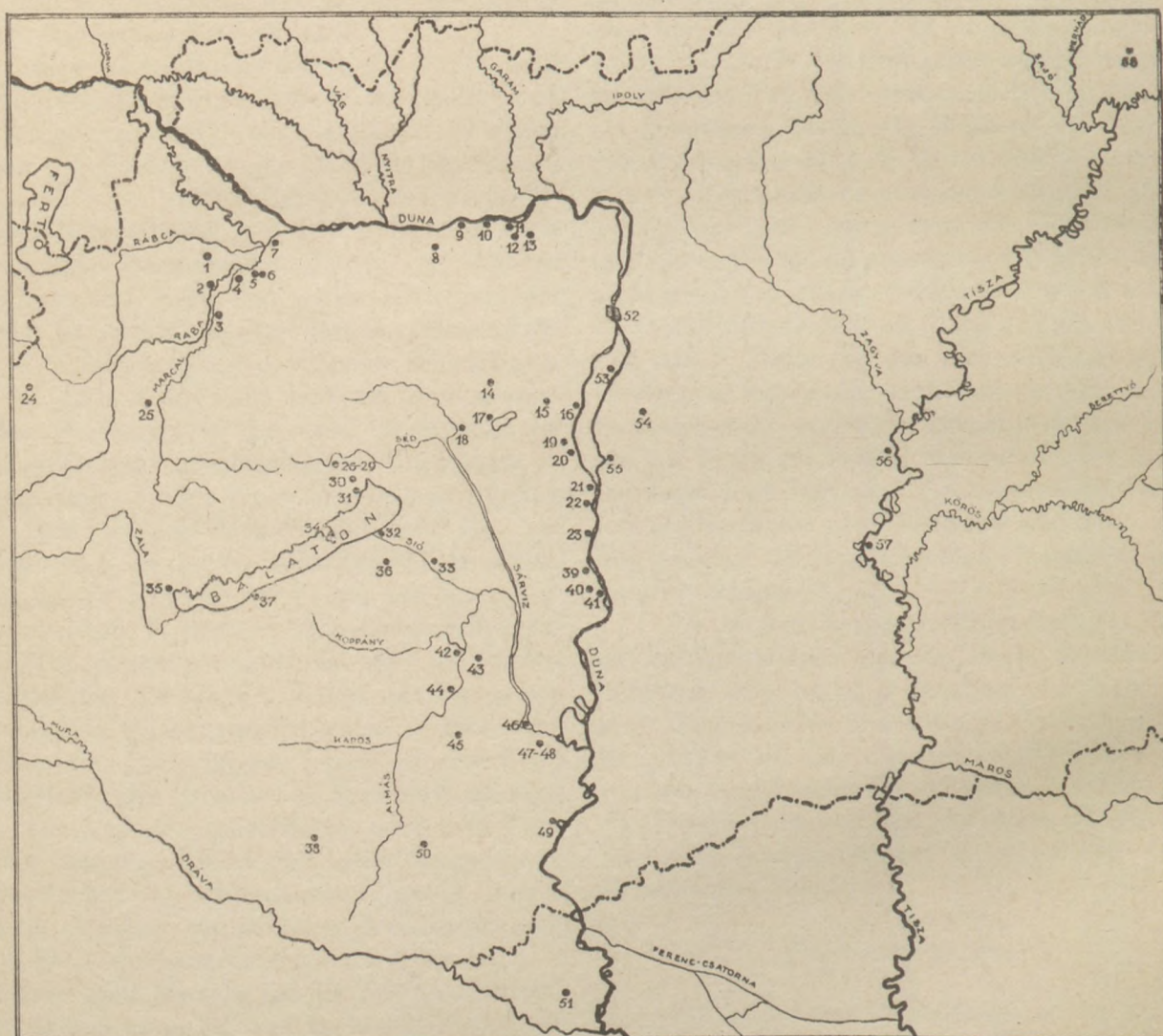
Die Kultur von Kisapostag datieren wir in

die erste Periode der Bronzezeit.

Man kann innerhalb der Kultur von Kisapostag zwei Fazies unterscheiden : Kisapostag I und II.

Vom Standpunkt der späteren Entwicklung lässt sich die Nachwirkung der Kultur von Kisapostag in Typenbestand der Kultur von Veszprém, von Szekszárd und der Gruppe von Vátya nachweisen.

ANHANG FUNDORTE DER KULTUR VON KISAPOSTAG

Kom. Győr.

1. Bezi — Péterházapusztá,
2. Fudpuszta bei Csécsény,
3. Móríchida — Dombiföld,
4. Koroncó,
5. Ménfő,
6. Csanak,
7. Likócpusztá bei Győr.

Kom. Komárom.

8. Szomód.

Kom. Esztergom.

9. Süttő,
10. Nyergesújfalu,
11. Tát,
12. Tokod,
13. Dorog.

Kom. Fejér.

14. Lovasberény,
15. Nagyhalompusztá bei Baracska,
16. Ercsi,
17. Pákozd,
18. Székesfehérvár,
19. Iváncsa,
20. Adony,
21. Rácalmás,
22. Dunapentele,
23. Kisapostag.

Kom. Vas.

24. Asszonyfa,
25. Celldömölk.

Kom. Veszprém.

26. Veszprém — Papvásár Platz,
27. Veszprém — Arany János Gasse,
28. Veszprém — Udvardy Haus,
29. Veszprém — Fojt Haus,
30. Szentkirályszabadja,
31. Balaton-Almádi,
32. Siófok,
33. Mezőkomárom.

Kom. Zala.

34. Tihany,
35. Fenék.

Kom. Somogy.

36. Ságvár,

37. Fonyód — Bézsénypusztá,

38. Csértő.

Kom. Tolna.

39. Dunaföldvár.
40. Szentandrás bei Bőlske,
41. Bőlske,
42. Regöly,
43. Gerenyás — Gyöng,
44. Ürgvárpusztá,
45. Lengyel,
46. Agárd,
47. Szekszárd — Hidasi dülő,
48. Szekszárd — Gesztenyészhegy,
49. Bába.

Kom. Baranya.

50. Pécs — Makáralja,
51. Laskó.

Kom. Pest.

52. Budapest — Lenke Strasse,
53. Szigetszentmiklós,
54. Bugyi,
55. Dömsöd,
56. Tószeg.

Kom. Szolnok,

57. Tiszaug.

Kom. Zemplén.

58. Szerencs.

DIE ANFERTIGUNG DER INKRUSTATIONSBETTEN AN DEN GEFÄSSEN VON KISAPOSTAG

von István Méri

Zu Beginn der Bronzezeit hat im Dunántúl die „Kisapostagkultur“ ein neues Verfahren bei der Bereitung der Inkrustierungslager eingeführt. Vorläufig kann es nicht bestimmt werden, ob diese neue Technik hier im Dunántúl entstanden war, unzweifelhaft ist es aber, dass der Ausgangspunkt bei uns in der „Kisapostagkultur“ zu suchen ist. Die Verwendung des Verfahrens beschränkt sich natürlich nicht nur auf diese Kultur, man findet ihre Ausstrahlungen, beziehungsweise das Bestehen der Methode auch in anderen Kulturen, ganz so, wie auch auf den Gefässen der „Kisapostagkultur“ andere Inkrustierungslager vorkommen.

Im folgenden wollen wir das Verfahren und das dazu gebrauchte Gerät besprechen. Das Wesen dieses Verfahrens wurde bisher im Schrifttum nicht beachtet, nur A. Mozsolics erwähnt es auf Grund meiner mündlichen Mitteilung.¹ Später schreibt P. Patay mit Berufung auf die Arbeit von A. Mozsolics über die „Wickelschnur-Verzierung.“² Die Methode wurde aber von beiden irrtümlich erklärt, indem sie statt dem Inkrustierungsbett die Vertiefungen als Verzierungen erwähnen.

Meine Beobachtungen beschränken sich lediglich auf die ungarländische Keramik, weil es mir nicht möglich war die ausländischen Gefässe — in erster Reihe die österreichische Litztenkeramik und die Schnurkeramik — zu untersuchen.³

Zur Bestimmung des Verfahrens und der

¹ Mozsolics A., *Fejér megye a bronzkorban*. Székesfehérvári Szemle, 1938. I—II. 31.

² Patay Pál, *Korai bronzkori kulturák Magyarországon*. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 1938. 38, 39, 79, 92.

³ In Bezug der inkrustierten Keramik Ungarns befasst sich M. Wosinsky: *Az őskor műszabotékes díszítésű agyagművessége*, Budapest, 1904, ausführlich mit der Verfertigung der Inkrustierungsfurchen. Er bringt einige treffende Beobachtungen (S. 6, 10, 13, 14, 16).

Form des Gerätes nahm ich Abdrücke von den Vertiefungen der Gefässe. Die Abdrücke zeigen natürlich ein konvexes Bild der Vertiefungen, auch auf den Lichtbildern.⁴ Bei den grösseren Abdrücken kommen infolge der flachen Ausbreitung natürlich kleine Verzerrungen vor. Die Abdrücke zeigten das Bild der Vertiefungen in verkehrter Richtung, diese wurden mit Hilfe der Prismen-Photographie umgekehrt, so dass die Bilder der Tafeln die ursprüngliche Lage zeigen.⁵ Auch von zwei Gefässen mit ergänztem Rand wurden Abdrücke verfertigt (Taf. IX, 1, 3). Die Zeichnung der ergänzten Teile unterscheidet sich etwas von den Originalstücken (Taf. XV, 1 der Teil ober dem ersten Zickzack, und der obere Teil zwischen dem zweiten und dritten Zickzack; Taf. XV, 2 die obere dreifache Linie links vom Pfeil).

Die im neuen Verfahren verfertigten Inkrustierungsbette befinden sich hauptsächlich am Hals und den Henkeln der Gefässe, grösstenteils in Form von schmalen Vertiefungen. Am Hals unter dem Rand sind wagrecht umlaufende Vertiefungen, oft in Verbindung mit Zickzack-Linien und eingestochenen Punkten, oder mit wagrechten, resp. senkrechten Liniengruppen beisammen. An den Henkeln befinden sich meistens senkrechte Vertiefungen, aber auch wagrechte und Zickzack-Linien kommen vor.

⁴ Im weiteren werden wir für die Lage der Inkrustationsbette die Bezeichnungen „wagrecht“ und „senkrecht“ gebrauchen. Unter „wagrecht“ sind die Linien eines wagrechten Schnittes durch das Gefäss, unter „senkrecht“ die Richtung eines Schnittes durch die Achse der Gefässe zu verstehen.

⁵ An den Gefässen von Kisapostag ist die Oberfläche der Vertiefungen grösstenteils zerstört, es kostete deshalb viel Mühe die zum Photographieren nötigen Abdrücke herbeizuschaffen. An den Lichtbildern wieder kann man die Verfertigungsweise nicht so genau beobachten, wie an den Abdrücken. Deshalb musste ich von den wichtigeren Abdrücken erklärende Skizzen zeichnen.

An einzelnen Gefässen wurden auch an der Schulter und am Bauch verschiedene Inkrustierungsbette angebracht.⁶

1. Aus dem Material von Kisapostag beschreibe ich die Vertiefungen jenes Gefässes ausführlich, an dessen Abdrücken das Verfahren am besten beobachtet werden kann (Taf. IX, 2).⁷

Die unter dem Rand von der einen Seite des Henkels zur anderen herumlaufenden, sowie die senkrechten Vertiefungen an den Henkeln wurden mit einem einzigen Gerät gefertigt. Auf ein dünnes Stäbchen wurden ganz unregelmässig, aber dicht aneinander, ein glattes haarartiges Zeug aufgewickelt. Bei allen wagrecht verlaufenden Vertiefungen wurde das Stäbchen mehrmals nacheinander in die weiche Masse hineingedrückt (Taf. XIII, 1 = Taf. XIV, 1a). Die Vertiefungen wurden vom Henkel, von links nach rechts geführt (Abb. 1, I). Bei den oberen drei Vertiefungen wurde bei jeder Linie das Gerät fünfmal, bei den unteren viermal hineingedrückt (Taf. XIII, 1 = Taf. XIV, 1a).⁸ Auf der anderen Seite des Henkels wurde an der dritten der drei oberen Vertiefungen das Ende durch Eindringen des Anfangsstückes in gleicher Richtung abgeschlossen (Taf. XIII, 1 = Taf. XIV, 1a rechtes Ende). Der Abschluss aller drei Vertiefungen der unteren Gruppe wurde aber durch Eindringen des Gerätes in ver-

kehrter Richtung (von rechts nach links) gefertigt (siehe ebendort).

Zuerst machte man die parallel laufenden dreifachen Linien, dann wurden zwischen denselben mit dem Anfangsstücke des Gerätes von links nach rechts die dreifachen Zickzack-Linien eingedrückt. Bei Anfertigung der letzteren war die Stäbchenspitze in regelmässiger Abwechslung im System der Zickzacklinie einmal nach oben, einmal nach unten gerichtet. Am Henkel ging man den beiden Rändern nach innen (Taf. XIII, 2 = Taf. XIV, 2a); dadurch kam es vor, dass das Gerät in der Mitte des Henkels zweimal an dieselbe Stelle angesetzt wurde. Beim Gebrauch war die Spitze des Gerätes immer nach unten gerichtet.

Die Länge des Gerätes bei den Vertiefungen unter dem Rande war $3\frac{3}{4}$ bis $5\frac{1}{4}$ cm. (Der Abdruck ist etwas verzerrt, darum sind die Masse etwas grösser als in der Wirklichkeit.) Die Identität des Gerätes beweisen die sich wiederholenden Unregelmässigkeiten der Umwicklung. (An diesem Exemplar war am Anfang und in der Mitte des Gerätes dichte Umwicklung). Die Steifheit des Gerätes beweist in diesem Fall, dass in dem Zickzackmuster die Spitze stärker in die Fläche des Gefässes eingedrückt ist, und dass der Grund dieser Vertiefungen immer gerade ist (Abb. 1, II). Dasselbe bezeugen die wagrechten Vertiefungen am Hals, deren Enden mit dem verkehrt gehaltenen Gerät eingedrückt wurden, da der vorstehende Henkel das fortlaufende Eindringen verhinderte.

Durch das nachträgliche Polieren der Gefässe wurden die Enden der Vertiefungen stellenweise verwischt (an den zwei Enden auf Taf. XIII, 1 und am unteren Teil auf Taf. XIII, 2; dasselbe findet man auch an den beiden Enden der Vertiefungen auf Taf. XV, 1).

Auf den übrigen mit gleichen Vertiefungen versehenen Gefässen von Kisapostag ist das Verfahren im grossen und ganzen ein gleiches. Die Gefässe habe ich nach der Anordnung der Vertiefungen und nach den in der Ausführung sich zeigenden Abweichungen in Gruppen geordnet.

2. Vorerst muss ich bemerken, dass auf den Henkeltassen, deren Henkel den Rand mit der Schulter verbindet, an den Enden der unter dem Rande herumlaufenden Vertiefungen das verkehrte Eindringen des Gerätes im allgemeinen bei allen Vertiefungen vorkommt (s. Taf. XV, 1–2, bis zu den durch den Pfeil bezeichneten Stel-

⁶ Das untersuchte Material wurde nach Typen geordnet (1–16). Im Text werde ich mich im Weiteren nur auf die Gruppennummern bzw. Unterzahlen berufen (z. B. 1, 3c, 10. IIb).

⁷ Bei den Hinweisen führe ich immer zuerst die Abbildung des betreffenden Gefässes an (z. B. Taf. IX, 2); wenn ein Abdruck vorhanden ist, so kommt die Nummer dieser Tafel durch ein — Zeichen getrennt an zweiter Stelle (z. B. Taf. IX, 2 — Taf. XIII, 1). Gibt es auch eine Erläuterungsskizze über den Abdruck, so wird zwischen beide ein = Zeichen getan (z. B. Taf. IX, 2 — Taf. XIII, 1 = Taf. XIV, 1a); wenn von dem Gefäss mehrere Abdrücke vorliegen, auf denen man das besprochene Detail oder der Gebrauch des Gerätes auf gleiche Weise zu beobachten ist, so wird das + Zeichen benützt (z. B. Taf. IX, 2 — Taf. XIII, 1 + Taf. XIII, 2 + Taf. XVI, 13).

⁸ Je nachdem welcher Teil des umwickelten Stäbchens zur Verfertigung des Inkrustierungsbettes gebraucht wurde, werde ich im folgenden bei Beschreibung des Verfahrens folgende Ausdrücke gebrauchen: 1. Ganz einfach als „Gerät“ wird es bezeichnet, wenn das Stäbchen mit seiner grösseren Länge in die Wand des Gefässes eingedrückt wurde (bei den langen Vertiefungen). — 2. „Anfangsstück des Gerätes“ heisst es, wenn nur ein kleinerer Teil (an der Spitze) des Stäbchens bei Zickzack und kleineren Liniengruppen gebraucht wurde.

len). Natürlich gibt es auch Ausnahmen, bei denen dies fehlt. Bei diesen Tassen reichen die Vertiefungen entweder nicht bis zum Henkel, sondern enden viel früher, oder aber um das verkehrte Eindrücken zu vermeiden, schwenken die Enden der Vertiefungen gegen den Rand ab. Für letzteres fand ich treffende Beispiele nur auf fremdem Material. Auf einer Tasse anderen Typs aber (Taf. III, 29) kommt auch in unserem Material ähnliches vor (siehe unten).

An den Henkeln der Tassen dieser Gruppe geschah die Anbringung der senkrechten Vertiefungen der ganzen Länge auf ähnliche Art, wie es unter 1. beschrieben ist.

3. Im allgemeinen läuft an jenen Henkeltassen und Urnen, an denen der Henkel nicht von der Schulter bis zum Rande, sondern nur vom Hals bis zur Schulter reicht, ein Teil der Vertiefungen (Taf. III, 29 — XV, 4—4a; XII, 9), oder alle Vertiefungen (Taf. IV, 101, 102) unter dem Rand herum, bei den Urnen mit Bauchhenkel laufen immer alle Vertiefungen ringsherum (Taf. II, 1, 60; IV, 65a; V, 1a—b; X, 26). Bei diesen fehlen die verkehrten Eindrücke des Gerätes, da hier das fortlaufende Eindrücken kein Henkel hinderte. An der Tasse 29 auf Taf. III unterbricht zwar der Henkel die zwei unteren wagrechten Vertiefungen, und doch fehlt da das verkehrte Eindrücken, da die Enden der Vertiefungen beim Henkel hinaufgeschwenkt sind (s. links unten auf Taf. XV, 4—4a). Ausnahmen kommen vor. Der Henkel überbrückt nur den Hals und die Kante der Schulter, und doch sind die Vertiefungen beim Henkel unterbrochen (Taf. XII, 11).

4. In Verbindung mit den Henkeltassen und Urnen von 3. muss ich die an den Henkeln dieser Gefässe angebrachten Vertiefungen und die Anordnung derselben erwähnen:

a) Senkrechte Vertiefungen befinden sich nur am oberen Zweidrittelteil des Henkels. Bei der Verfertigung war die Spitze des Gerätes immer nach oben gerichtet (Taf. IV, 103; IX, 23 — XIII, 7 = XIV, 7a. Die Besonderheit des letzteren ist, dass an der Mitte des Stäbchens ein Wulst vorhanden war.)⁹ In diese Gruppe gehören in erster Reihe die Urnen mit Bauchhenkel (Taf. II, 60; X, 26; XII, 6; V, 1a—b. Von letzterer wurden nur zwei Randfragmente photographiert); an einzelnen Urnen wur-

den die senkrechten Vertiefungen mit Zickzack- (Taf. IV, 65b—c), oder mit wagrechten Linien zusammen (Taf. XII, 5) angebracht.

b) Am Henkel befinden sich wagrechte Vertiefungen. Die Richtung des eingedrückten Gerätes ist die gewöhnliche (Taf. IX, 21; XII, 9; XII, 11; IV, 101 — XIII, 6 = XIV, 6a oberer Teil; bei letzterem wurden nicht nur an der äusseren Rundung des Henkels, sondern auch an den beiden Seiten wagrechte Vertiefungen angebracht).

c) Am oberen Teil des Henkels befinden sich senkrechte (s. 4a), am unteren Teil wagrechte Vertiefungen (s. 4b). Taf. III, 29 — XV, 4—4a unterer, herunterhängender Teil).

d) Am oberen Teil des Henkels wurde das Gerät bei der Anfertigung einer jeden senkrechten Vertiefung von oben nach unten, am unteren Teil von unten nach oben eingedrückt (Taf. II, 145; IV, 102 — XIII, 3 = XIV, 3a; IX, 7).

5. An einigen Gefässen laufen die Zickzackmuster nicht in ununterbrochener Folge, sondern sind in einzelne Gruppen gegliedert (Taf. II, 60; IV, 101 — XV, 5—5a); manchmal wurden die Enden der einzelnen Gruppen mit einem eingedrückten Punkt abgeschlossen (Taf. II, 145, Abb. 1, 2—3). Es kam auch vor, dass bei diesen Zickzack-Gruppen bei jeder einzelnen Vertiefung das Gerät an fast derselben Stelle zweimal hineingedrückt wurde (Taf. IV, 65a — XVI, 16—16a); in anderen Fällen wurde ein doppeltes umwickeltes Stäbchen zu diesem Zweck gebraucht (Taf. V, 1a—b, am Bauch; IX, 1 — XV, 1). An der einen Tasse (Taf. IX, 3) ist das umlaufende Zickzackmuster mit einem dünnen glatten Geräte verfertigt worden (Taf. XV, 2). Dasselbe ist auch an dem Abdruck auf Taf. XVI, 17 zu bemerken. Das gebrauchte Gerät ist hier nicht von glatter Oberfläche.

In Verbindung mit diesen muss ich jene Tasse erwähnen (Taf. III, 29), an dessen Hals sich zwischen wagrechten Vertiefungen aneinander gereiht, auf der Spitze stehende Vierecke befinden. Diese wurden, über dem kleinen Henkel beginnend, so verfertigt, dass die Spitze des Gerätes regelmässig abwächselnd, einmal an den mittleren Ecken der Quadrate zusammentraf, zum anderenmal aber sich an den oberen bzw. unteren Ecken befindet (Taf. XV, 4—4a). An den drei letzten Vierecken links des Henkels wurden die oberen, von oben nach unten laufenden Linien, wegen des Henkels in verkehrter Richtung, eingedrückt). Dasselbe kann

⁹ Zum Unterschied nenne ich das umwickelte Stäbchen immer *Gerät*, das nicht umwickelte aber nur *Stäbchen*.

man an dem Abdruck 2 auf Taf. XVI beobachten.

6. Zwischen den langen Vertiefungen unter dem Rande wurden ausser den erwähnten noch kurze wagrechte (Taf. IX, 6) und senkrechte (Taf. IV, 101; IX, 22, 24) Vertiefungsgruppen angewandt. Die ersteren wurden durch das untereinander folgende Eindrücken des Anfangsstückes des Gerätes erzeugt (Taf. XV, 3—3a+XVI, 10). Die Spitze des Gerätes lag nach links. — Die letzteren wurden durch das nebeneinander liegende senkrechte Eindrücken des Anfangsstückes des Gerätes gefertigt (Taf. XV, 5—5a). Die Spitze des Gerätes lag nach unten. — Es wurden auch mit der Spitze des Gerätes eingedrückte Punktreihen angebracht (Taf. IX, 25; XII, 9).

7. Es gibt auch Gefässe, bei denen nicht nur der Hals und der Henkel mit den gebräuchlichen Vertiefungen versehen wurde, sondern auch die Schulter und der Bauchteil des Gefässes mit Inkrustierungsbetten verschiedener Anordnung versehen wurden.

a) An der Tasse (Taf. IX, 21) laufen wagrechte und Zickzack-Vertiefungen am Bauch herum. Die Anfertigung geschah nach der beschriebenen Art.

b) Eine andere Tasse hat an vier Stellen der Schulter fransenförmiges Ornament (Taf. II, 145). Die Ausführung der Vertiefungen s. Taf. XIII, 5 = XIV, 5a.

c) Eine ähnliche Verzierung ist an der Tasse Taf. IV, 102. Die Ausführung s. Taf. XIII, 4 = XIV, 4a. Die zwei oberen Linien des Fransenmusters sind unter der Halskante mit je einem Punkt abgeschlossen; die das Muster unten abschliessenden wagrecht verlaufenden Halbmond-Gruppen sind durch das Eindrücken einer Stäbchenspitze entstanden. Jeder neuere Eindruck hat das vorherige runde Loch zu einem Halbmond zusammengedrückt. Das letzte runde Loch jeder Reihe bezeugt die Richtigkeit der Behauptung. — Es ist dies auch an dem Bruchstück auf Taf. II, 57 zu sehen.

d) Noch eine Tasse (Taf. IV, 101) mit an der Schulter angebrachtem Halbkreis- und Zickzack-Muster muss erwähnt werden. Dieses wurde durch das in verschiedener Richtung erfolgte Eindrücken des Anfangsstückes des Gerätes erzeugt (Taf. XV, 7a und XIII, 6 = XIV, 6a unterer Teil).

8. Eine Henkeltasse und eine Urne muss ich besonders erwähnen. An diesen sind die Vertiefungen breiter als die bisherigen, da dazu ein anderes Gerät verwendet wurde.

a) An der Tasse (Taf. IX, 1) wurden die unter dem Rand laufenden breiteren Vertiefungen mit Hilfe von zwei nebeneinander gehaltenen umwickelten Stäbchen (Taf. XVI, 9, Abb. 1, 9) nach beschriebener Weise gemacht (Taf. XV, 1). Die ursprüngliche Form des Gerätes zeigen die unteren schmälere umlaufenden Vertiefungen und die dieselben unterbrechenden Zickzackmuster, weil an den oberen, um noch breitere Vertiefungen zu erzielen, das Gerät noch zweimal untereinander hineingedrückt wurde (s. Taf. XV, 1a-b).

b) Auch an der Urne (Taf. V, 1a-b) wurde die unter dem Rand in der Mitte des Halses herumlaufende breite Vertiefung mit einem Doppelstäbchen gemacht, in ähnlicher Weise wie die obere breite Vertiefung auf Taf. IX, 1. Zwischen den beiden wagrechten Vertiefungen wurden an den Dreiecken zuerst die Konturen im Zickzackverfahren gemacht; das Innere der auf der Spitze stehenden Dreiecke wurde mit nebeneinander gesetzten Eindrücken des schief gehaltenen Gerätes ausgefüllt (s. Abb. 1, 13; die Zeichnung wurde vom Abdruck Taf. V, 1a gefertigt).¹⁰

9. Schliesslich muss noch jene Tasse erwähnt werden (Taf. II, 59 a-b), die in Form und Verzierung zwar in eine andere Typengruppe gehört, aber auf Grund der übereinstimmenden Verfertigung der Vertiefungen zu den vorhin beschriebenen Gefässen gerechnet werden muss (Abdruck und Ausführung: Taf. XVII, 1—1a, 2—2a). Die kreisförmigen Vertiefungen wurden mit dem Endstück eines Rohres eingedrückt.

10. Es besteht ein Unterschied zwischen den zur Verfertigung der Inkrustierungsbetten verwendeten Stäbchen und dem zur Umwicklung benutzten Material.

I. Die Stäbchen können folgenderweise gruppiert werden:

a) Grösstenteils mit rundem Durchschnitt von mehr-minder gleicher Stärke, aber nicht mit glatter Oberfläche, sondern mit feinen Fasern in der Längsrichtung. Durchmesser: 1) 0,65—0,75 mm, 2) 0,75—1,00 mm, 3) 1,00—1,50 mm,

¹⁰ Die an den letztgenannten zwei Gefässen vorkommenden breiten Vertiefungen und die dazu gebrauchten Geräte sind wahrscheinlich als Vorläufer der sogenannten „Szekszárdkeramik“ zu betrachten. Bei dieser Keramik verwendete man aber schon ein flaches, breites, scheinbar Holzstäbchen, das umwickelt war. Mit diesem Gerät wurden die breiten Inkrustierungslager nach einer, beiläufig dem oben beschriebenen Verfahren ähnlichen Weise gemacht. Die ausführliche Beschreibung dieses Verfahrens übersteigt aber den Rahmen dieser Arbeit.

es kommen auch welche mit 2,50 mm Durchmesser vor (Taf. XII, 5). Auch ein Doppelstäbchen kommt vor (Taf. V, 1a-b); der Durchmesser ist 1,5—1,5 mm.

In die Gruppe 1 gehören: Taf. II, 57, 145; IV, 101—XV, 5 auf dieser die wagrechte und senkrechte Vertiefungen; IV, 102—XIII, 3—4.

Zur Gruppe 2 sind zu rechnen: Taf. II, 1; III, 29—XV, 4; III, 33; IX, 2—XIII, 1—2 + XVI, 13; IX, 6—XV, 3 + XVI, 10; IX, 14, 21—25, 34; X, 26; XII, 11.

Zur 3. Gruppe gehörig: Taf. II, 60; IV, 65a-c—XVI, 3, 16; IV, 103.

b) Den vorigen ähnliche, aber ausser den Fasern auch noch Kanten zeigende Stäbchen kamen vor, mit 0,75 mm Durchmesser (Taf. IX, 7; XII, 6 an den Henkeln; XII, 9), mit 1—1,25 mm Durchmesser (Taf. IV, 66—XVI, 1, 14—15).

c) Zylindrische Stäbchen mit ganz glatter Oberfläche. Durchmesser 0,75—1,00 mm (Taf. IX, 3—XV, 2), resp. 2 mm (Taf. IV, 101—XV, 5 [Zickzack] + XV, 7 + XIII, 6 untere Hälfte). Auch hier kommen Doppelstäbchen vor (Taf. IX, 1—XV, 1 + XVI, 9). Durchmesser der beiden zusammen 3,5 mm.

Einige der Stäbchen scheinen Röhrchen gewesen zu sein (Taf. II, 60; IV, 65 a-c—XVI, 16 Zickzack; IV, 101—XIII, 6 an der unteren Hälfte + XV, 5 Zickzack + XV, 7; IX, 1—XV, 1 + XVI, 9 Abb. 1, 9).

Die Spitze des Stäbchens konnte nicht immer beobachtet werden, weil es oft nicht in die Fläche hineingedrückt wurde. Dies kommt hauptsächlich bei fortlaufenden Eindrücken vor.

II. Die zur Umwicklung benützten Materiale können in zwei Gruppen gesondert werden:

a) Mit glatter Oberfläche, gleichmässiger Stärke, rundem oder ovalem Durchmesser. Durchmesser: 1) 0,15—0,25 mm, 2) 0,25—0,35 mm.

In Gruppe 1 gehören: Taf. II, 57; II, 145—XIII, 5; III, 33; IV, 101—XIII, 6 + XV, 5 + XV, 7; IV, 102—XIII, 3—4; IX, 24.

Zur Gruppe 2 zählen wir: Taf. II, 1; II, 59a-b—XVI, 12 + XVII, 1—2; II, 60; III, 29—XV, 4; IV, 103; IX, 1—XV, 1 + XVI, 9; IX, 2—XIII, 1—2 + XVI, 13; IX, 3—XV, 2; IX, 6—XV, 8 + XVI, 10; IX, 14, 21—23, 25, 34; X, 26; XII, 6 an den Henkeln.

b) Zusammengedrehte Faden; diese sind ungleich dick, die Zusammendrehung ist gut sichtbar. Stärke: 0,40—0,50 mm (Taf. V, 1a-b), hauptsächlich aber 0,65—0,75 mm (Taf. IV,

65 a-c—XVI, 3, 16; IV, 66—XVI, 1, 14—15; IX, 7; XII, 9, 11). Auch 0,75—1,00 mm Stärke kommt vor (Taf. XII, 5 an den Henkeln).

Auf dem Abdruck des einen Gerätes sind unter der Umwicklung Fäden von gleicher Dicke in Längsrichtung zu sehen (Taf. II, 59 a-b—XVI, 12 + XVII, 1—2). An mehreren Stäbchen ist die Verschlingung des umwickelten Materials zu beobachten. (Taf. II, 59 a-b—XVI, 12, Abb. 1, 4; IV, 66—XVI, 14, Abb. 1, 8; IX, 1—XVI, 9, Abb. 1, 9; IX, 2—XVI, 13).

11. Zusammen mit dem Material von Kisapostag habe ich auch ähnlich verzierte und verfertigte Gefässe und Scherben aus anderen Funden zum Vergleich untersucht. An einigen Gefässen fand ich zwar anders angeordnete Verzierungen, in Hinsicht der Methode fand ich aber keinen Unterschied. Von einigen interessanteren Vertiefungen nahm ich Abdrücke.

Auf Taf. XV, 6—6a ist der Abdruck der Vertiefungen vom Henkel des Gefässes Abb. 1, 2. Taf. XVI, 6 zeigt das vergrösserte Bild des beim vorigen Gefäss verwendeten Gerätes. Das Stäbchen ist glatt, zylindrisch; die Verschlingung des umwickelten Materials ist dem auf Abb. 1, 4 ähnlich. Taf. XVI, 17 zeigt den Abdruck eines Teiles der Vertiefungen vom Hals desselben Gefässes.¹¹

Das Besondere von Taf. XVI, 2 (Bild 5) ist, dass der Durchschnitt des Umwicklungsmaterials oblong ist (ähnlich der Abb. 1, 17). Das Stäbchen ist zylindrisch mit Längsfasern.¹²

Taf. XVI, 4. Eines der interessantesten Stücke. Das umwickelte Material wurde in der Mitte des Stäbchens mit gewöhnlichem Knoten verknüpft (s. Bild 1, 5—6). Der Abdruck der Verknotung wiederholt sich an jeder Vertiefung am Gefäss mehrmals.¹³

Taf. XVI, 5. Dickeres, zylindrisches, doppeltes Stäbchen mit Längsfasern und Röhrende (dem auf Taf. XVI, 9 ähnlich). Bemerkenswert ist die Befestigung des umwickelten Materials (s. Abb. 1, 7).¹⁴

Taf. XVI, 7. Das Stäbchen hat starke Faserung. Die Eindrücke der Punktreihe sind innen hohl, unregelmässig oval.¹⁵

¹¹ Fundort: Fonyód, Grab 11. Magyar Nemzeti Múzeum, Inv. Nr. 49/1939/47.

¹² Fundort: Tiszaug. Magyar Nemzeti Múzeum, Inv. Nr. 138/1883/100.

¹³ Veszprémer Museum. Inv. Nr. 1932/7.

¹⁴ Bruchstück aus Ságvár. Magyar Nemzeti Múzeum.

¹⁵ Veszprémer Museum. Töpfchen aus dem Hause Nr. V.

Taf. XVI, 8.¹⁶ Glattes Stäbchen mit abgerundeter Spitze, zweimal nacheinander eingedrückt. Die Verschlingung des Materials ist gut sichtbar (ähnlich dem auf Abb. 1, 4).¹⁷

*

Unter den Kisapostager Gefässen gibt es natürlich in grosser Zahl auch solche, die anders verfertigte Verzierungen haben, und auf denen die Inkrustationsbetten auf andere Art gemacht wurden.

12. Von diesen will ich vorerst jene behandeln, auf denen das Inkrustationsbett durch das Hineinstreichen des Gerätes mit verschieden geformten Spitzen verfertigt wurde. Um der Inkrustierungsmasse einen besseren Halt zu geben, hat man das Gerät während der Eintiefung wiederholt zurückgestossen; dadurch bekamen die Vertiefungen ein treppenförmiges Aussehen (Längsschnitt Abb. 1, 10).¹⁸ — In dieser Art wurden die wagrechten Vertiefungen an der Tasse Taf. IX, 4 von links nach rechts, die senkrechten und schiefen von oben nach unten verfertigt (Taf. XVII, 3—3a, 4—4a). Die Ausführung des Zickzackes unter und über der Vertiefung am Hals stimmt mit der des umwickelten Gerätes überein (s. Taf. XVII, 3—3a). Bei dem Fischgrätenmuster auf der Schulter trifft die Spitze des Gerätes an den Spitzen des Musters zusammen (Taf. XVII, 4—4a oberer Teil). Die bisherigen Vertiefungen stammen von einem dünnen, spitzen Gerät (s. Abb. 1, 20). Die breitere Vertiefung an der Kante zwischen Hals und Schulter wurde nach obiger Art, aber mit einem breiteren, flachen Gerät gemacht (Taf. XVII, 3—3a unterer Teil. Siehe Abb. 1, 21). — Dieses Verfahren wurde auch an einem kleinen Becher (Taf. IX, 33) angewendet. Die Form des Gerätes s. Abb. 1, 20.

Dieselbe Ausführung ist auch an solchen Gefässen zu finden, an denen mit umwickelten Geräten verfertigte Vertiefungen sind, aber meistens sind letztere von diesen Furchen getrennt. — Im Kisapostager Material kommt es an zwei Urnen vor. Auf der einen (Taf. XV, 1a-b; es wurde von der zerbrochenen Urne

nur der Halsteil photographiert) zieht sich zwischen den Bauchhenkeln eine breite wagrechte Vertiefung, deren Ende bei den Henkeln ein wenig bogenförmig hinaufgebogen ist. — Auf dem anderen Gefäss (Taf. XII, 5) ist zwischen den beiden Bauchhenkeln eine der obigen ähnliche Vertiefung, deren Enden aber nicht hinaufgebogen sind. Ausserdem befinden sich an vier Stellen des Bauches >—< förmige Vertiefungen. An beiden Urnen wurden die Vertiefungen nach obigem Verfahren verfertigt, nur war die Richtung eine verkehrte. Das gebrauchte Gerät war breit und flach (s. Abb. 1, 22).

Dieses Verfahren wurde aber auch unter dem Rande des Gefässes mit dem umwickelten Stäbchen zusammen angewendet (Taf. XVI, 17). Die Form des Gerätes s. Abb. 1, 23.

Zu erwähnen ist, dass dieses Verfahren bei uns schon auf Bükker Keramik zu finden ist.

13. An den Gefässen von Kisapostag sind auch mit der Spitze eines dünnen Gerätes eingeritzte Inkrustationsbetten (Taf. IV, 100a-b; IX, 31; X, 1) mit eingetupfter Punktreihe (Taf. I, 221a-b; II, 58a-b; IX, 27), oder mit Kerben (Taf. IX, 42), oder mit dem röhrenförmigen Ende des Gerätes eingedrückte Kreismuster (Taf. IX, 26, 30) zusammen zu finden.

An einigen in diese Gruppe gehörigen Gefässen sind die Vertiefungen nicht eingeritzt, sondern durch Hineinstreichen der Gerätspitze entstanden (Taf. III, 30a-b; IX, 5, 15).

14. Die kreuzförmigen Vertiefungen an vier Stellen der Schulter der Tasse (Taf. II, 144) entstanden so, dass man das Anfangsstück eines dickeren Gerätes in verschiedener Richtung in die Fläche hineindrückte (Taf. XVI, 11—11a).

Die bisher besprochenen gesamten Vertiefungen dienen als Lager oder Bett für die Kalkeinlage, auch blieb an den meisten Gefässen ein Teil der ursprünglichen Einlagen in den Vertiefungen erhalten.

15. Der untere Teil der meisten Urnen ist mit vielen senkrechten oder schiefen eingekratzten Linien bedeckt, die mit einem kammartigen Gerät gezogen wurden. An manchen Urnen sind diese Einkratzungen dicht und unregelmässig übereinander gelegt (Taf. I, 84; II, 1, 29, 60; III, 1, 43; XI, 5; XII, 3), bei anderen bleiben zwischen den meistens senkrechten Strichgruppen ausgelassene Streifen (Taf. V, 1a-b, am unteren nicht photographierten Teil; X, 26; XII, 5, 6). Meistens wurde das Ganze oben zwischen den Bauchhenkeln mit ein-zwei wagrechten

¹⁶ Veszprémer Museum. Nr. 298.

¹⁷ Herrn Dr. László Nagy, Leiter des Veszprémer Museums, bin ich zu grossem Dank verpflichtet für die Überlassung der Gefässe zur Untersuchung.

¹⁸ Dieses Verfahren beschreibt auch Virchov, Zeitschrift für Ethnologie, 1885, S. 337. — Auch Wosinsky erwähnt sie an mehreren Stellen seiner zitierten Arbeit (6, 40, 13, 16 usw.).

Ritzen abgeschlossen (Taf. II, 1, 29, 60; X, 26; XII, 3, 6). — An der Aussenseite einiger Urnen gibt es nur diese besenartigen Ritzungen (Taf. X, 27; XII, 7, 10). Dass das betreffende Werkzeug kammartig war, beweist die streng parallele Lage der Striche (Taf. X, 27—XV, 8).

16. Schliesslich ist noch zu bemerken, dass neben den auf verschiedener Weise erzeugten Vertiefungen an einigen Urnen (Taf. I, 84; III, 43; XII, 4) eine erhabene Leiste mit Fingertupfeneindrücken angebracht ist. Auch unter dem Rand an der Schulter befindliche längliche Warzen mit eingedrückter Spitze kommen vor (Abb. 1, 19). (Taf. I, 84 und zwei nicht photographierte Urnen, Nr. 9028 und 9561).

Zusammenfassung. Die Beschreibung des obigen Materials beweist es zur Genüge, dass die im Dunántúl am Anfang der Bronzezeit auftretende „Kisapostagkultur“ ausser den schon vorhandenen, bisher geübten Vertiefungsverfahren (s. 12—14), ein neues, in Ungarn unbekanntes Verfahren in Mode brachte.

Der Zweck des neuen Verfahrens ist die Riefelung des Bettes, damit die Kalkeinlage besser haften bleibe. Zu diesem Zweck wurde — da in dieser Keramik grösstenteils Verzierungen aus schmalen Linien vorkommen — in der Regel ein dünnes, seltener ein dickeres — manchmal auch zwei nebeneinander genommene — Stäbchen verwendet, auf das ein dünnes fadenartiges Zeug aufgewickelt war. Durch das der Verzierung entsprechende wiederholte Eindrücken in die noch weiche Wand des Gefässes wurde das Bett der Kalkeinlage bereitet. Die Spitze des Gerätes war bei der Verfertigung der wagrechten (s. 1, 2, 3, 4b-c, 6, 7a, 8a-b) und Zickzack-Vertiefungen (1, 5, 7a, 8a-b) immer nach links gerichtet. Nur bei den Henkeltassen ist an den Enden der Vertiefungen das Gerät verkehrt eingedrückt worden (s. 1, 2 an betreffender Stelle). Bei der Ausführung der senkrechten und schiefen Vertiefungen wurde die Spitze des Gerätes dem Platz entsprechend, entweder nach unten (s. 1, 2, 6), oder nach oben (s. 4a-c, 7b, 9) gerichtet gehalten, bei manchen Vertiefungen wurde es selbst nach beiden Richtungen verwendet (s. 4d, 9). — Zu den Betten der gekrümmten Verzierungen wurde das Anfangsstück des Gerätes (s. Anmerkung 8) in verschiedener Richtung eingedrückt (s. 7b, d).

Der Verlauf der Verfertigung ist: Bei den wagrechten Vertiefungen unter dem Gefäss-

rand und überhaupt bei allen langen Vertiefungen drückte man das Gerät fortlaufend mehrmals nacheinander in die Wand des Gefässes hinein (s. unter 1). An den Gefässen, auf denen zwischen den oben erwähnten noch andere Vertiefungen vorkommen (s. unter 1, 5, 6), wurden vorerst die wagrechten Vertiefungen gemacht, immer vom Rande abwärts gehend. — Am Henkel ging man von den beiden Rändern nach innen. — Die Identität des Gerätes beweisen — wie schon unter 1. erwähnt — die sich wiederholenden Unregelmässigkeiten der Umwicklung.

Die genaue Bestimmung der Materie des Stäbchens ist vorläufig nicht gelungen. Aus keinem einzigen Fund kam bisher ein ähnliches Gerät zutage, oder ein solches, aus dem man auf die Materie folgern könnte. Dasselbe bezieht sich auch auf das umwickelte fadenartige Zeug.

Das Stäbchen muss jedenfalls ziemlich steif gewesen sein. Das kann man aus folgendem ersehen:

A) An den Tassen mit den Halsteil überspannenden Henkeln wurde das Ende der Halsvertiefungen beinahe immer in verkehrter Richtung eingedrückt (s. 1), oder es wurden zur Vermeidung desselben andere Lösungen angewendet (s. unter 2). Es wurde dies darum getan, weil der vorstehende Henkel das Eindrücken in gleicher Richtung vereitelte.

B) An den unter A) erwähnten Tassen wurden entlang der ganzen Länge des Henkels senkrechten Vertiefungen darum von unten nach oben geführt (s. 1—2), weil im entgegengesetzten Fall der hervorstehende Bauch des Gefässes den Gebrauch des Gerätes in ganzer Länge des Henkels vereitelt haben würde (das Gerät hätte man nur zu $\frac{2}{3}$ Teil hineindrücken können, s. 4a).

C) Bei den kurzen Vertiefungen — oft auch bei den längeren — dringt die Spitze des Gerätes immer tiefer hinein (Zickzack [1, 4b—c, 5], wagrechte und senkrechte Vertiefungsgruppen [s. 6] usw.). Der Untergrund dieser Vertiefungen ist immer gerade. Nur ein steifes Gerät konnte man solcherweise in die Wand des Gefässes hineindrücken (s. Abb. 1, 11).

D) An den Tassenhenkeln, die nur die Kante an Hals und Schulter überbrücken, erfolgte die unter 4. erwähnte Anordnung und Ausführung. Bei diesen verhinderte der Henkel und der Bauch, dass die einzelnen senkrechten Vertiefungen — ob von unten nach oben, oder von oben nach unten — mit einem ein-

maligen Eindrücken gemacht wurde.

E) Wenn die Verzierung eine Krümmung hat (s. 7, b, d), ist immer zu sehen, dass das Inkrustierungsbett mit dem Anfangsstücke eines geraden Gerätes in verschiedener Richtung eingedrückt wurde.

F) In ein weiches Stäbchen hätte sich die Umwicklung hineingedrückt, dies wurde aber bei keinem Stäbchen beobachtet. Auf eine lockere Materie kann man auch die Umwicklung nicht entsprechend anbringen.

Ein einziger Zweifel kann gegen die Steifheit des Gerätes auftauchen: dass in den meisten Fällen, — besonders an Tassen — das Stäbchen bei der verhältnismässig grossen Länge oft ausserordentlich dünn ist. In Zusammenhang mit diesem muss ich erwähnen, dass im allgemeinen nur $\frac{2}{5}$ der Dicke des Gerätes — manchmal auch noch weniger — in den Ton hineingedrückt wurde, und auch das nicht gleichförmig. Bei meinen Messungen — obzwar ich darauf Bedacht hatte und ich, wo es nur möglich war, die tieferen Eindrücke in Berücksichtigung nahm — können doch kleinere Abweichungen vorkommen. Das Einlagebett des Zickzackes auf Taf. XV, 2 — das mit einem glatten kaum 0,75—1,0 mm dicken Gerät gemacht wurde — bezeugt es unzweifelhaft, dass man auch so dünne Stäbchen hatte. Nach meinen Messungen wurde immer nur ein ganz kurzer Teil des Stäbchens in die Masse hineingedrückt; am häufigsten an Henkeltassen — natürlich mit Betrachtung der langen Vertiefungen — zwischen 1'5 und 3'5 cm.¹⁹

Natürlich muss man bei den dünneren Stäbchen eine gewisse Elastizität voraussetzen. Meine Versuche zeigten, dass die Elastizität das Eindrücken des Stäbchens erleichtert, resp. begünstigt. Man darf auch nicht vergessen, dass das Eindrücken auf verschiedener Weise möglich war. Beim Verfahren 1 auf Abb. 1 war ein kurzes, steifes Stäbchen nötig, bei 12 auf Abb. 1 wieder konnte es ein längeres, schwächeres Stäbchen sein.

Das Stäbchen ist im allgemeinen mehr oder minder gleich dick. Die meisten sind nicht glatt, sondern haben feinere oder gröbere Längsfasern (10. Ia), oder Kanten (10. Ib). Auch ganz glatte kommen vor (10. Ic). Meistens sind sie

¹⁹ An einigen Tassen fand ich auch längere Eindrücke. Zu diesen gehört die unter 1 beschriebene (die Masse s. dort). Die grösste Stäbchenlänge habe ich an einer Urne (Taf. IV, 65 a-c) gemessen, 6'5 cm.

trotz der Rippen zylindrisch geformt, was man aus den eingedrückten Punkten ersehen kann. An den Abdrücken kann man beobachten, dass viele zylindrische Stäbchen innen hohl, d. h. röhrenartig gewesen sein müssen (Taf. XIII, 6 unterer Teil; XV, 1, 5, 7; XVI, 2, 5, 9).

Aus der Verschiedenheit der Dicke (*Masse* s. 10. Ia—c) und der äusseren Gestalt kann man folgern, dass man zu diesem Zweck verschiedenes Material verwendete. Die an den meisten zu beobachtenden Längsfasern deuten auf eine Herkunft aus dem Pflanzenreich (dünne Ruten, trockenes Holzstäbchen, die dickeren: Schilfrohr). Bei den dickeren, glatten Stäbchen kann man mehr an Tierknochen, besonders an Vogelknochen denken. Die eckigen waren gespaltene Holzstücke, Knochensplitter oder Fischgräten. Jene Stäbchen, welche sich auf den Abdrücken aus einzelnen Fäden bestehend zeigen, können zusammengefasste Pflanzenfasern gewesen sein. (Oder zusammengebundene Borsten?). Die Möglichkeit der Verwendung von dünnem Schilfrohr, oder Zweiglein mit weichem Mark, resp. Vogelknochen unterstützen die Abdrücke, die ein röhrenartiges Gerät voraussetzen.²⁰

Etwas klarer ist die Lage betreffs des Umwicklungszeuges, obzwar man auch hier nicht mit ganzer Bestimmtheit den Stoff desselben bestimmen kann. Gewiss ist nur, dass es sich hier um zwei ganz gut zu unterscheidende Gruppen handelt.

A) Das stärkere (s. 10. IIb) ist ungleichförmig dick; am Faden ist die Zusammendrehung gut sichtbar. Aus der Umwicklung und Verschlingung ist zu ersehen, dass es ein weicher Stoff war. Es war höchstwahrscheinlich irgend eine dünne Schnur.

B) Das dünnere (s. 10. IIa) ist trotz seiner Formverschiedenheit (Durchschnitte s. Abb. 1, 14—18) auf demselben Gerät immer gleichmässig stark und von glatter Oberfläche. Dieses und die Düntheit schliessen es aus, dass es Fäden wären. Trotz ihrer Elastizität waren es keine weichen Stoffe. Es zeigen dies die steifen Enden der Verschlingungen. Besonders wichtig

²⁰ Die Annahme, dass ein breiteres flaches Stäbchen und nur dessen schmälere Seite zur Vertiefung verwendet wurde, schliessen folgende Gründe aus: a) Der Abdruck der Stäbchenspitze ist fast immer rund. — b) Bei obigem Fall müsste man bei breiteren Vertiefungen auch die breite Seite gebraucht haben; und doch wurden in diesen Fällen immer nur zwei zusammengefasste umwickelte Stäbchen verwendet.

ist in dieser Beziehung der von einem zusammengebundenen und umwickelten Material angefertigte Abdruck (Taf. XVI, 4, Abb. 1, 5). Der Knoten und die beiden oben herausstehenden Enden sind stark in die Fläche hineingedrückt. Wenn es etwas Weiches gewesen wäre, so wäre die Verschlingung beim Hineindrücken zusammengedrückt, respektive an das Stäbchen gedrückt worden. — Auf Grund des Vorgebrachten muss man annehmen, dass es stärkere Tierhaare (Schweif- oder Mähnenhaare, Borsten usw.) waren.²¹

Die beschädigte Inkrustierungs- Oberfläche der zu meinen Untersuchungen dienenden Gefässe von Kisapostag, weiter der Umstand, dass

²¹ Ich machte Versuche mit Pferdeschwanzhaaren und Wildschweinborsten. Die Abdrücke derselben sind inbezug der Dicke, Glattheit, sogar der Durchschnittform mit einigen der Originalabdrücke übereinstimmend, besonders mit 17 auf Abb. 1.

ich wenig anderes ähnliches Material aus anderen Funden untersuchen konnte, haben meine Arbeit in enge Grenzen gezwungen. Die Mangelhaftigkeit meiner Ergebnisse ist zum Teil auf diese beiden Gründe zurückzuführen. Eine endgültige, sich auf alle Einzelheiten erstreckende Lösung wird nur eine genaue Durchsuchung des gesamten Materials der Wickelschnurkeramik bringen. — Ich bin überzeugt, dass im Laufe der weiteren Forschung, in der zeitlichen und örtlichen Einteilung der inkrustierten Keramik der frühen Bronzezeit, die Aufteilung der einzelnen Gerätegruppen nach Provinzen, eine wichtige Rolle spielen werden. Aus diesen auf breiterer Grundlage in Gang kommenden Untersuchungen wird sich der ganze Gerätebestand der vorzeitlichen Keramik entfalten. Mit der Bestimmung einer neuen Gerätegruppe wollte ich zu dieser Arbeit einen Beitrag liefern.

TARTALOM

I. A leletek ismertetése	9
II. Keramika	14
III. Bronztárgyak	22
IV. Temetkezés	31
V. Az osztrák „Litzenkeramik“	33
VI. Összefoglalás	36
Függelék	43
<i>Méri István</i> : A mészbetétagy elkészítésének módja a kisapostagi edényeken	44

INHALT

I. Fundbeschreibung	54
II. Keramik	60
III. Bronzen	67
IV. Bestattungsbrauch	76
V. Die österreichische Litzenkeramik	78
VI. Kultur von Kisapostag	81
Anhang	90
<i>I. Méri</i> : Die Anfertigung der Inkrustations- betten an den Gefäßen von Kisapostag	91

HIBAJEGYZÉK

9. o. baloldali hasáb, 22. sor : (V. t. 42, 34) helyett (V. t. 42, 43).
 9. o. jobboldali hasáb, felülről 9. sor : IX. t. 34 helyett IX. t. 43.
 13. o. baloldali hasáb, alulról 4. sor : (IX. t. 11. 13—14, 16) helyett (IX. t. 11—13, 14—16).
 13. o. jobboldali hasáb, felülről 3. sor : 22 helyett 21.
 15. o. 12. jegyzet, utolsó előtti sorban LXX. helyett LXXII.
 16. o. baloldali hasáb, felülről 6. sorban 32 helyett 33.
 14. sor : 31 helyett 3.
 14. sor : 12, 15 helyett 12—17.
 20. o. jobboldali hasáb, felülről 15. sor : 42 helyett 43.
 26. o. 67. jegyzet : 33. t. 13, 18 helyett 33. t. 12, 18.
 31. o. baloldali hasáb, alulról 2. sor : 7. kép helyett 1. kép ; — jobboldali hasáb, felülről 2., 3., 5. és 6. sor : 7. kép helyett 1. kép.
 32. o. 90. jegyzet, utolsó sor : 60. o. helyett 50. o. ; — 94. jegyzet 1. sor : 19. t. 6 helyett 19. t. 5.
 41. o. baloldali hasáb, felülről 25. sor : (3. kép) helyett (4. kép).
 46. o. 6. jegyzet, utolsó sor : II. c. helyett II. b.
 46. o. jobboldali hasáb, felülről 12. sor : kerítés helyett kiterítés.
 48. o. baloldali hasáb, 13. sor : IV. t. 12 helyett IV. t. 102.
 49. o. jobboldali hasáb 4. sor : 7. kép helyett 1. kép ;
 12. sor : (5. kép) helyett (6. kép) ;
 12. jegyzet : Tiszazug helyett Tiszaug.
 50. o. baloldali hasáb, alulról 8. sor : (XVII. t. 17) helyett (XVI. t. 17) ;
 jobboldali hasáb, felülről 11. sor : (II. t. 114.) helyett (II. t. 144).
 51. o. jobboldali hasáb, alulról 4. sor XV. t. 3. helyett XV. t. 2.

BERICHTIGUNGEN

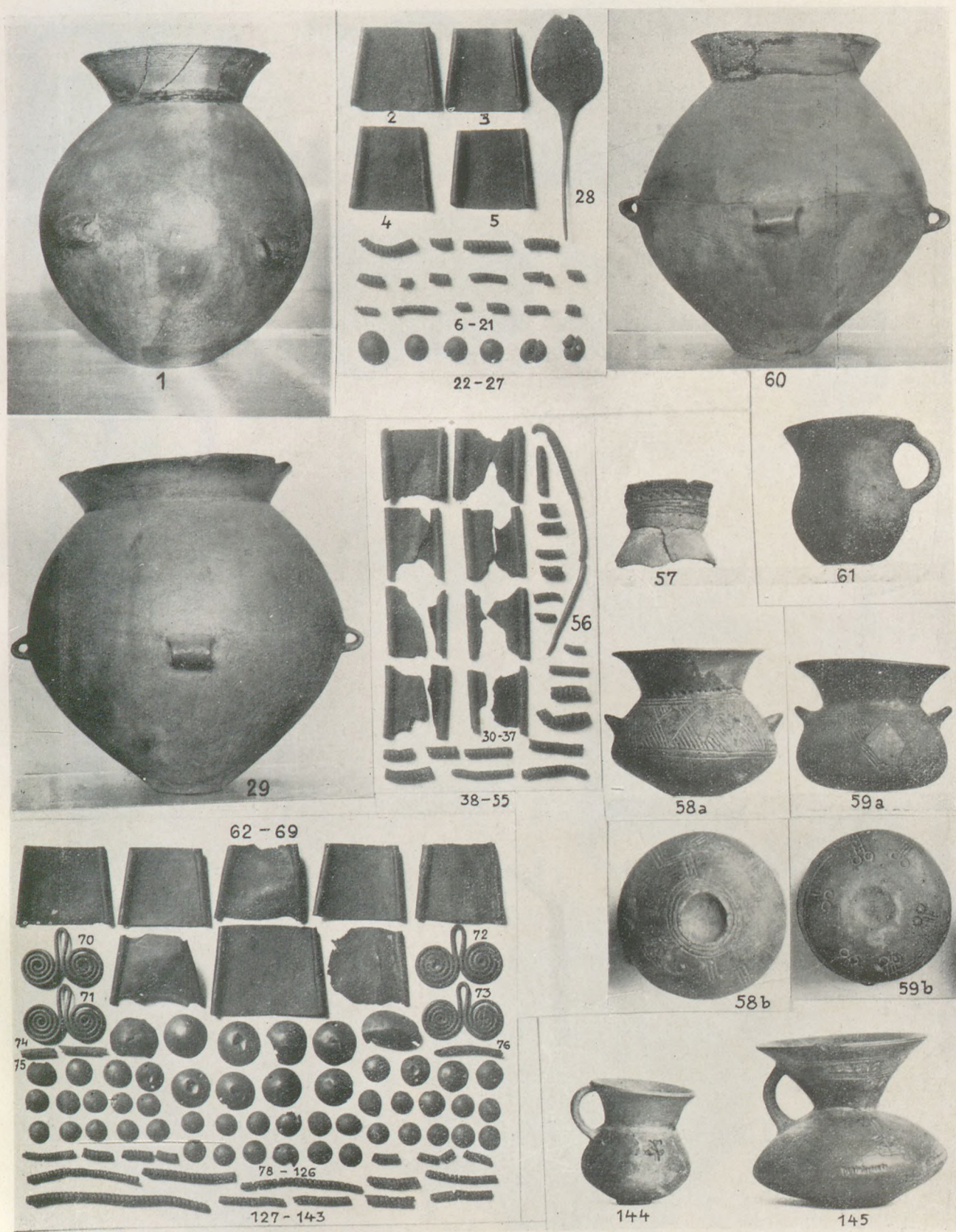
- S. 69, Zeile 6 von oben statt Abb. 6, Abb. 7.
 S. 70, Anm. 57, Zeile 2 von oben, statt Pécska, lies *Perjámos*.
 S. 71 links, Ziele 7 von oben, lies *Taf. I, 22—* ; — Ziele 15 von oben, lies *Taf. VII, 162*.
 S. 71 rechts, Ziele 12 von oben, lies : *Taf. V. 31, 33, 35, 37, 39. 36*.
 S. 72, Absatz Nr. 4, Zeile, lies : 37 ; V, 18—22, 29—30 ; VI, 35, 36 ; VII, 35, 114—118 ; VIII, 172, 175 ; XI, 19 (teilweise Bruchstücke).
 S. 72, Zeile 5 von unten, lies : *Anhänger*.
 S. 72, Anm. 72, Zeile 1, lies : J. Hampel.
 S. 73. In Absatz über Ringe letzte Zeile, lies : (*Taf. V, 42, 43*).
 S. 73 rechts, Zeile 12 lies : (*Taf. I, 63—75*).
 S. 76 links, 2. Absatz, 2. Zeile, lies : 11a, 12a, 13a, 15a ; in Zeile 7 ist 16a und 17 zu streichen.
 S. 76, Absatz über *Fonyód—Bézsény* : statt Abb. 7 immer Abb. 1.
 S. 79 links, Zeile 5, lies : *Kisapostager Kultur*.
 S. 83, Anm. 134, lies : S. 79.

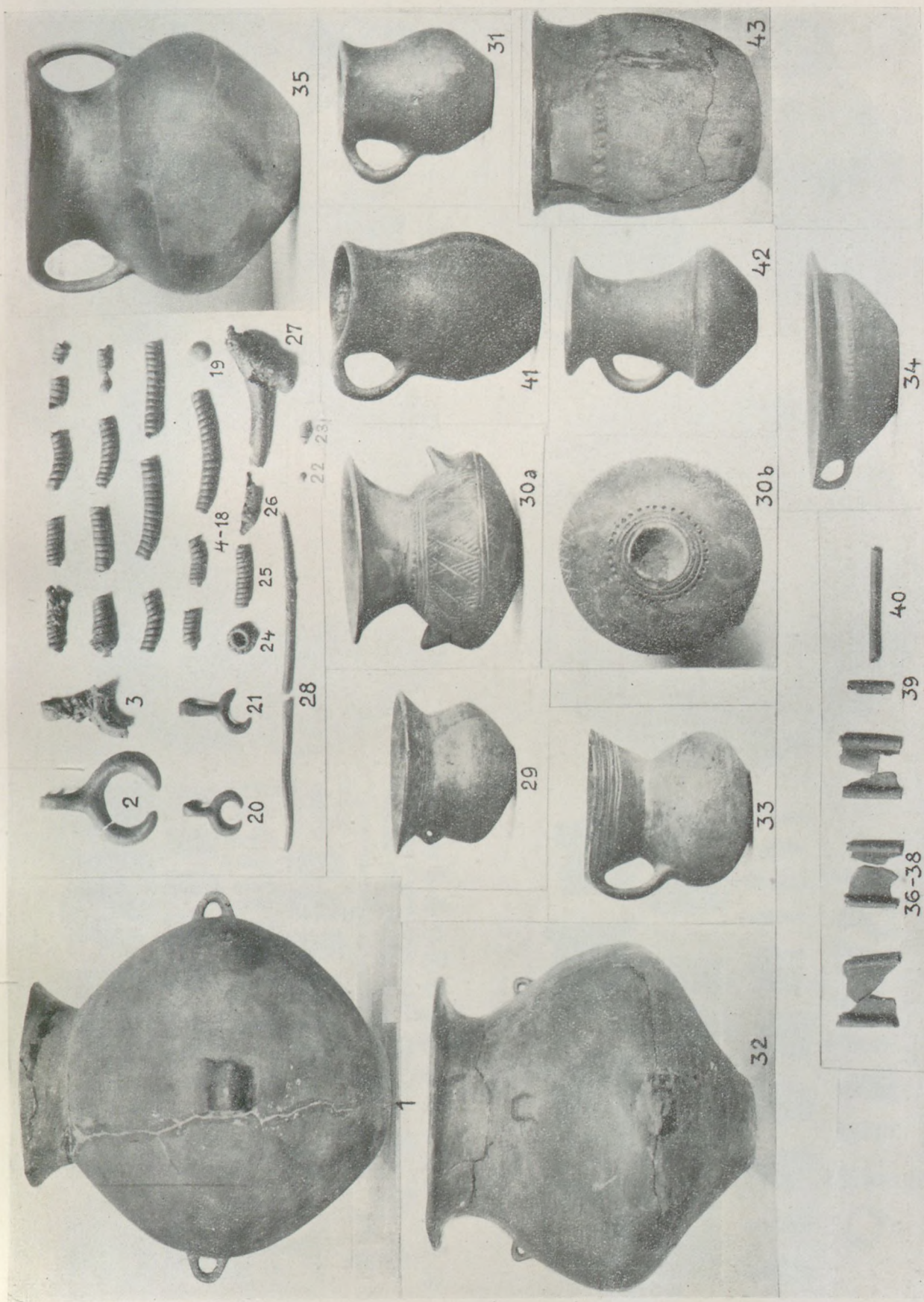

TÁBLÁK — TAFELN

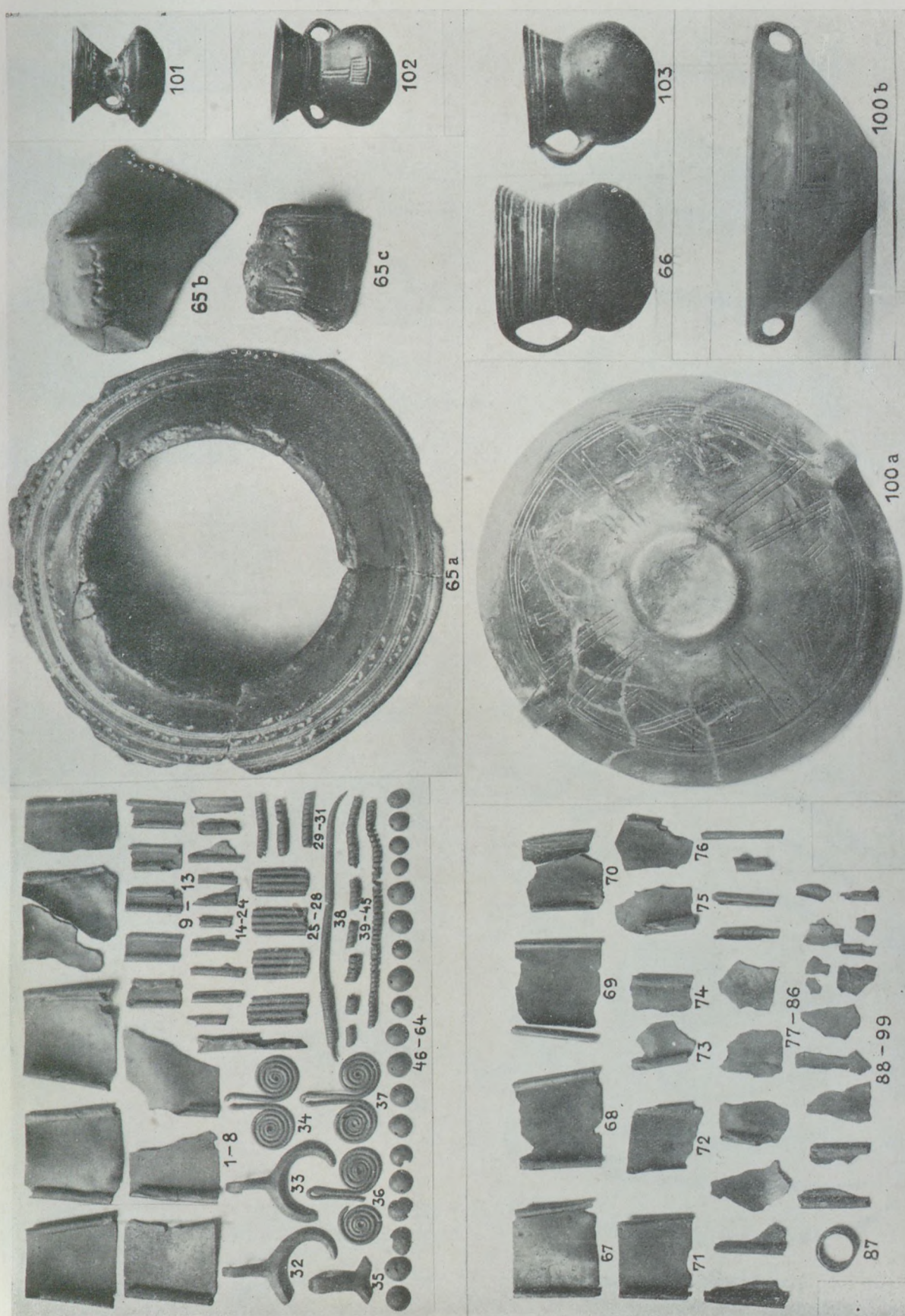

1-85: A sir ; 86-221 : 2. sir — 1-85: Grab A ; 86-221 : Grab 2

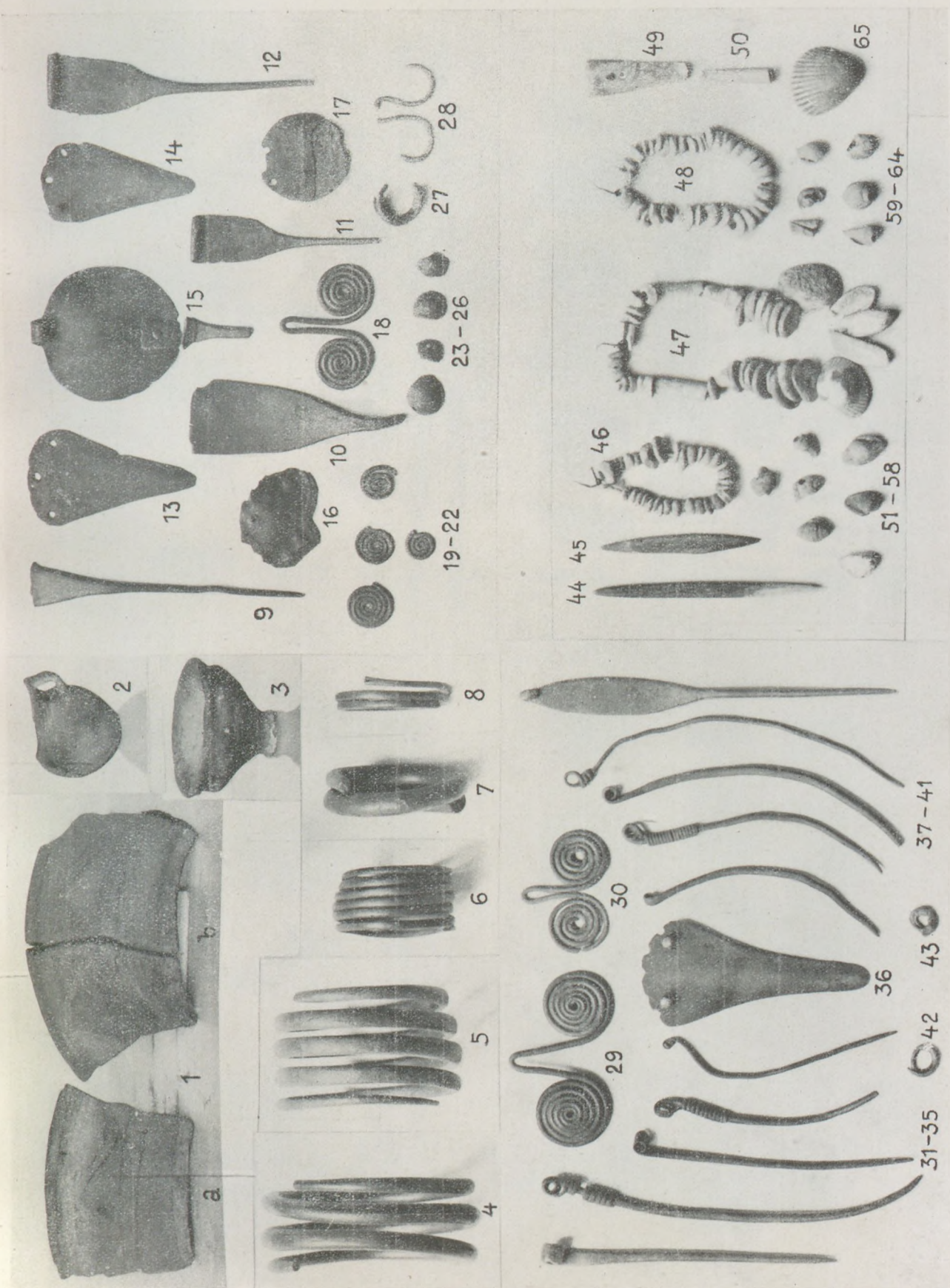

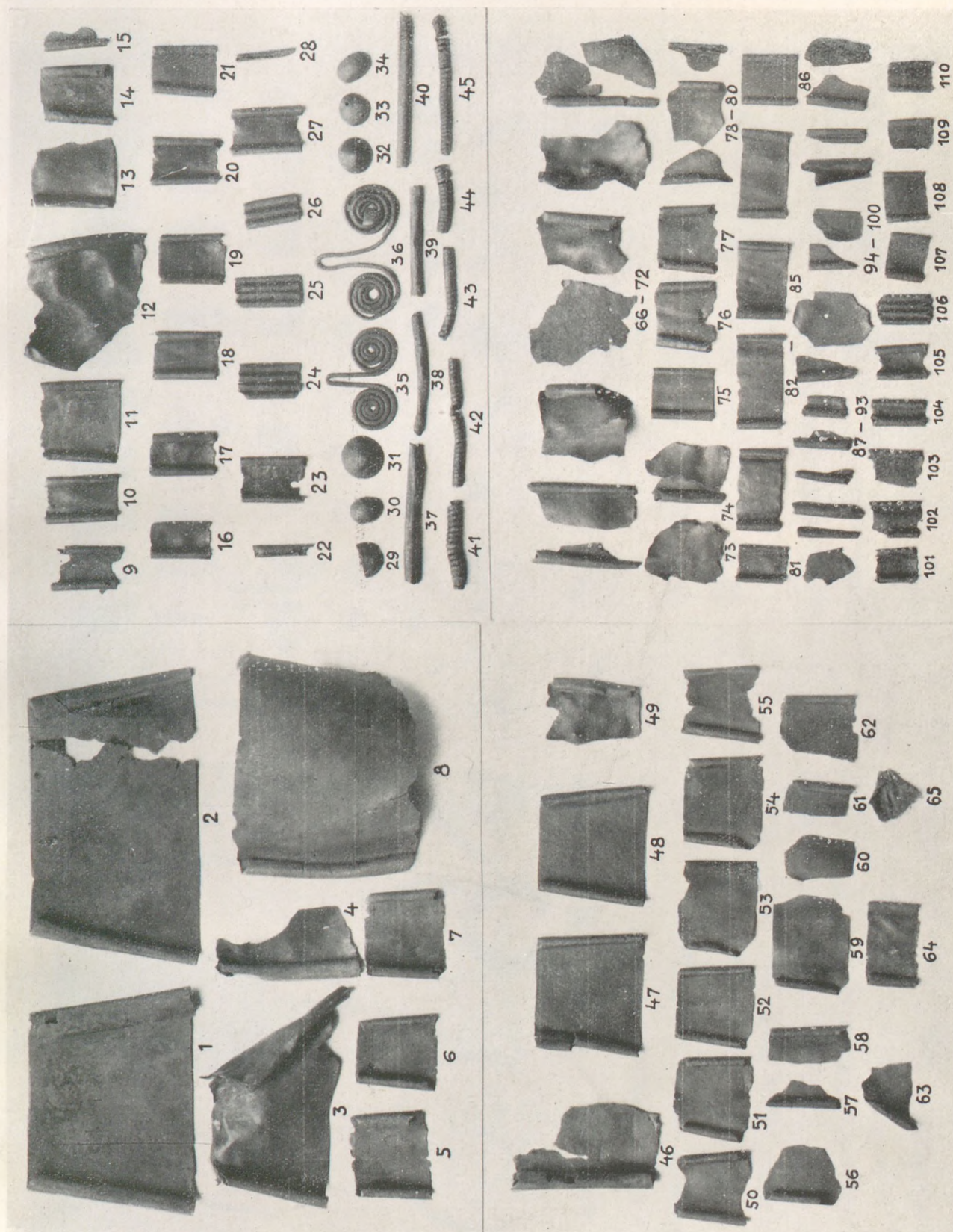
1-30: 6. sir; 31: 8. sir; 32, 33: 9. sir; 34: 10. sir; 35: 11. sir; 36-40: 12. sir; 41: 13. sir; 42, 43: 17. sir —
 1-30: Grab 6; 31: Grab 8; 32, 33: Grab 9; 34: Grab 10; 35: Grab 11; 36-40: Grab 12; 41: Grab 13; 42, 43: Grab 17

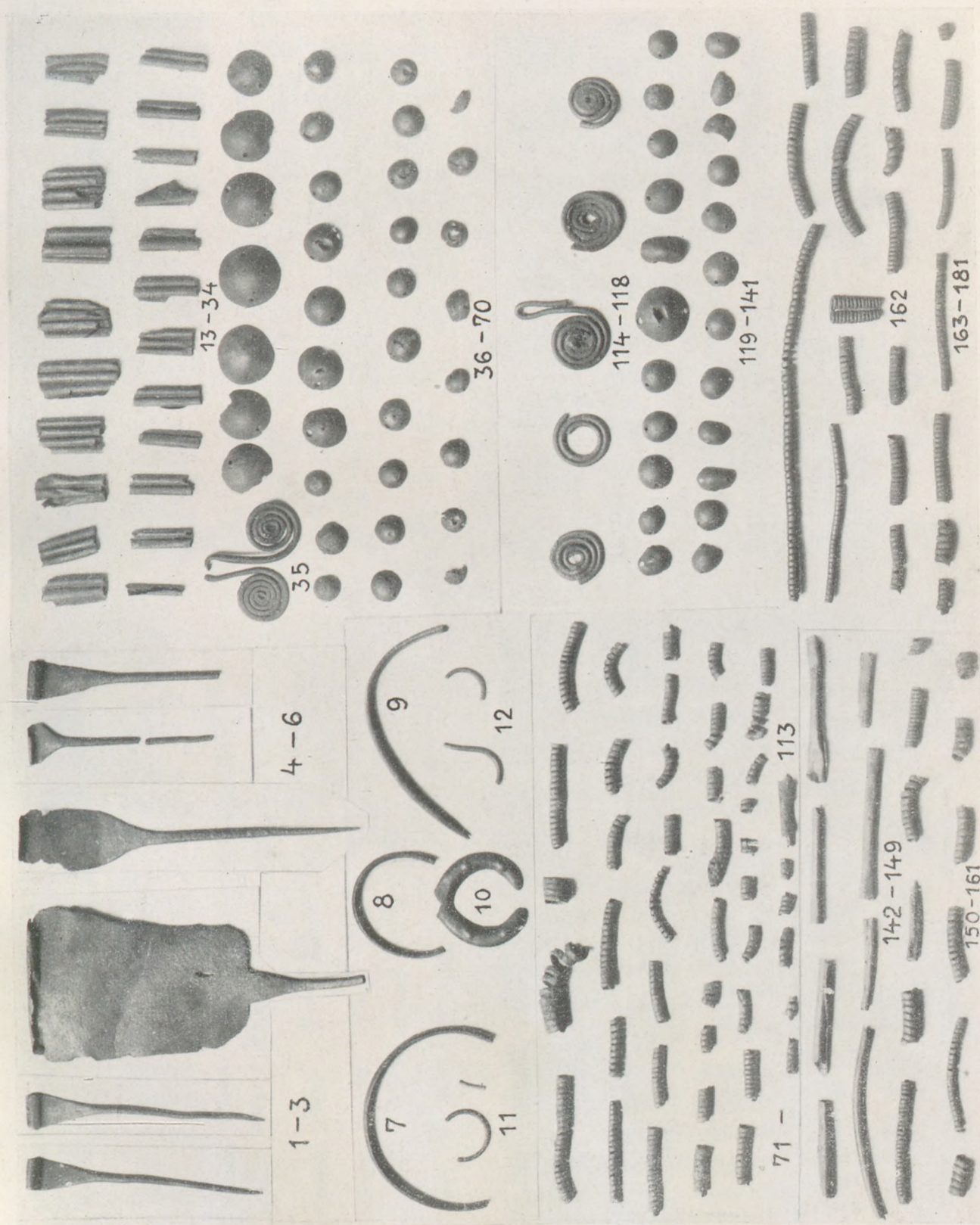
1-66: 16. sír; 67-100: 19. sír; 101-103: szórványos leletek — 1-66: Grab 16; 67-100: Grab 19; 101-103: Streufunde

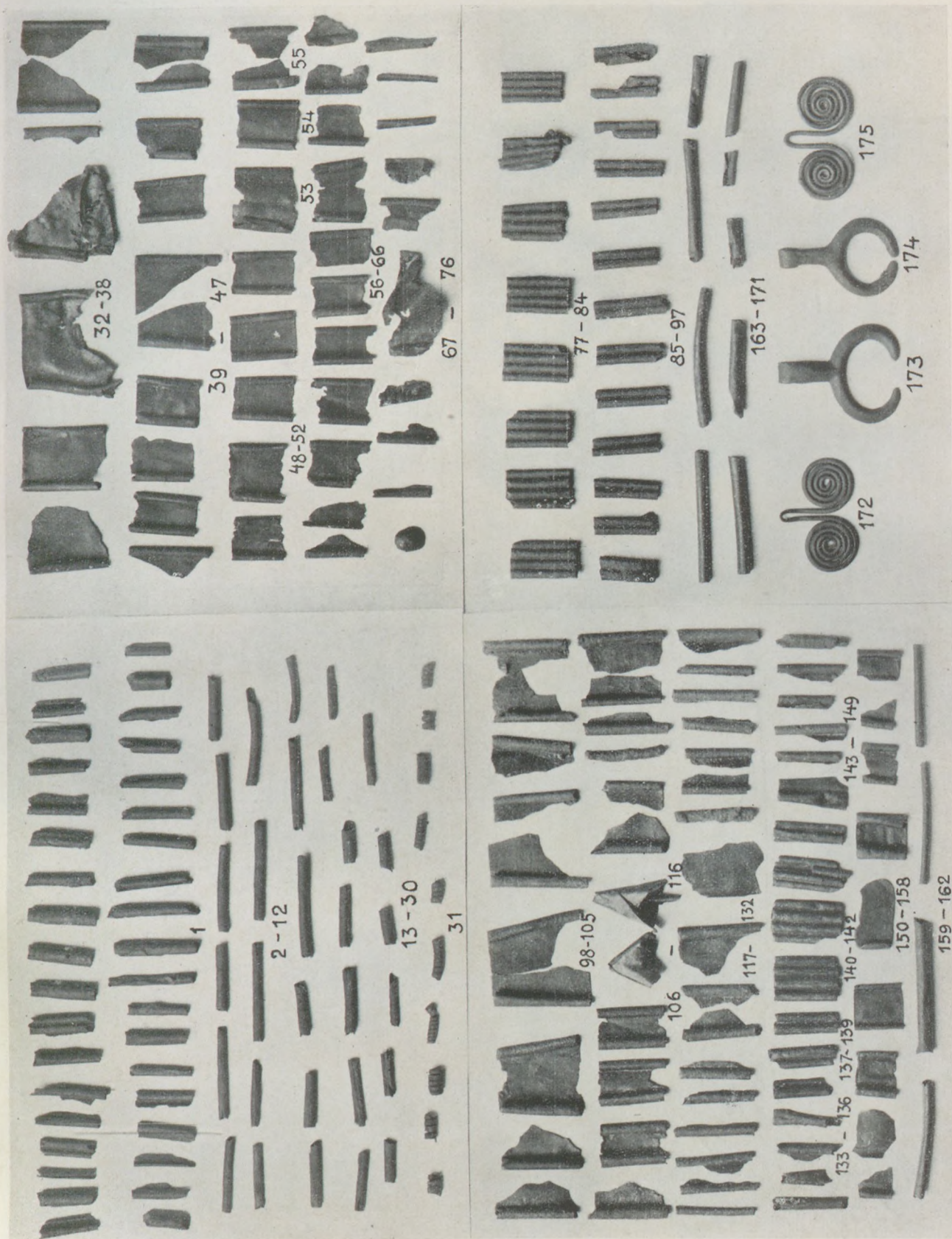
Szórványos leletek — Streufunde

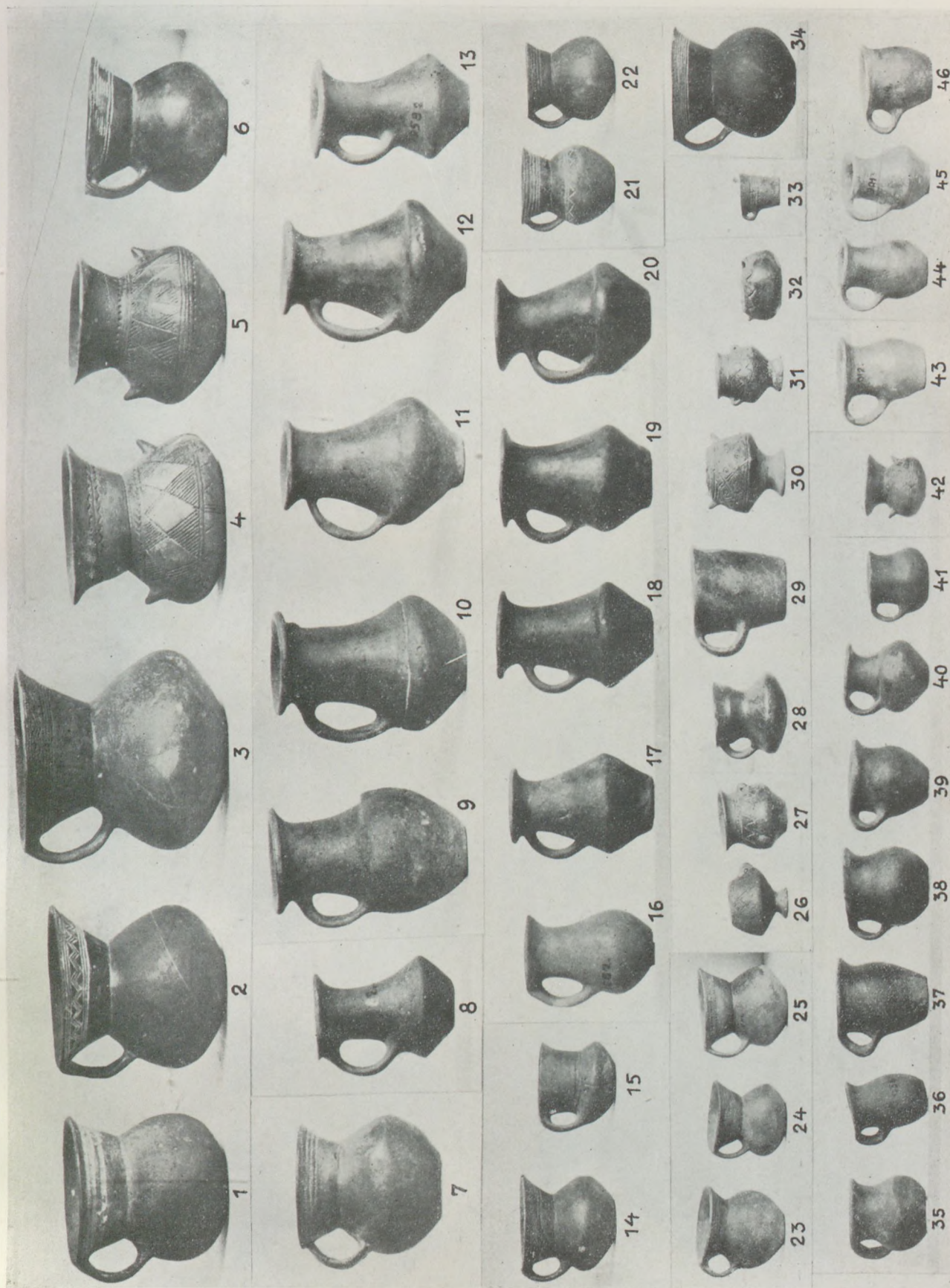
Szórványos leletek — Streufunde

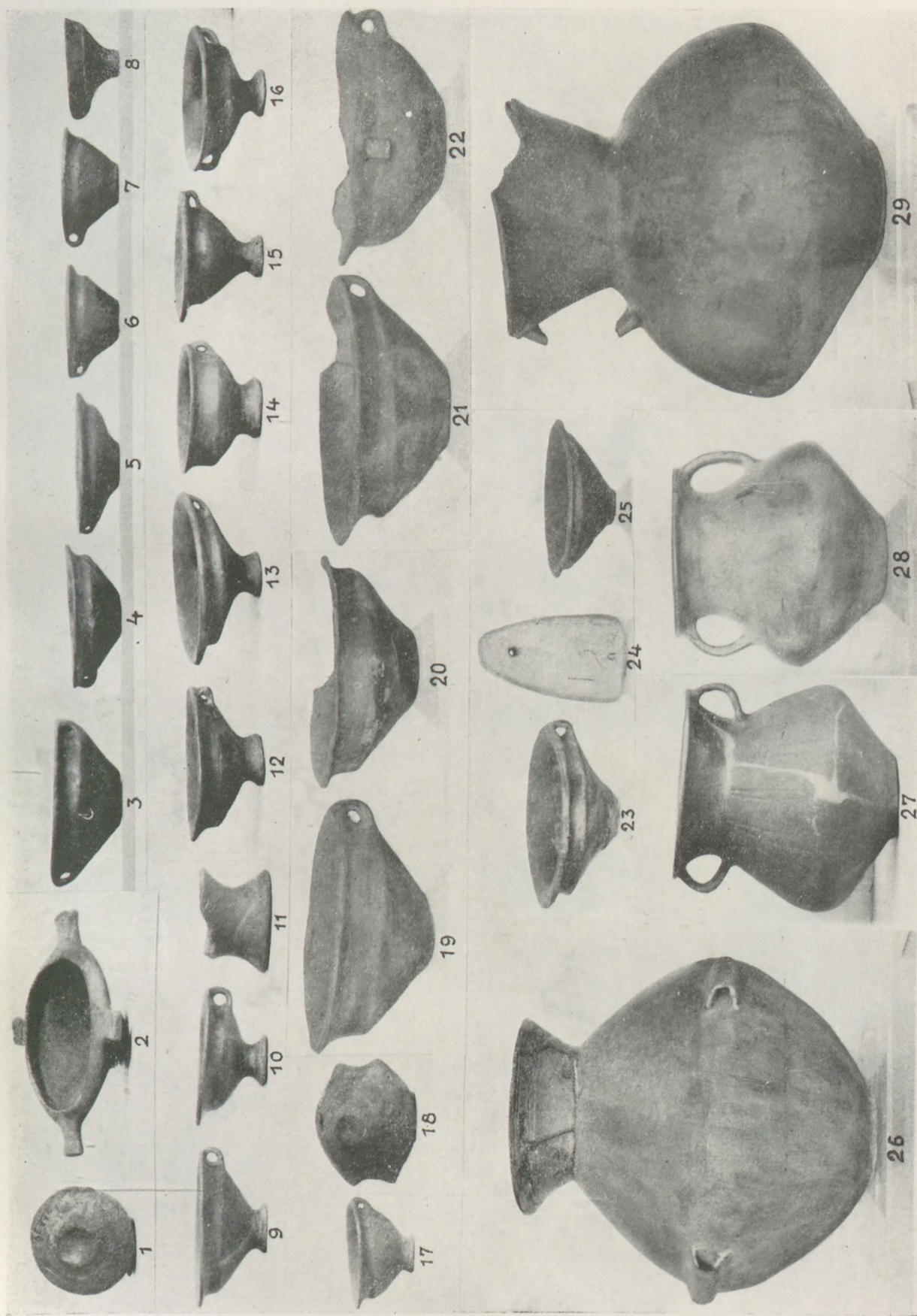
Szórványos leletek — Streufunde

Szórványos leletek — Streufunde

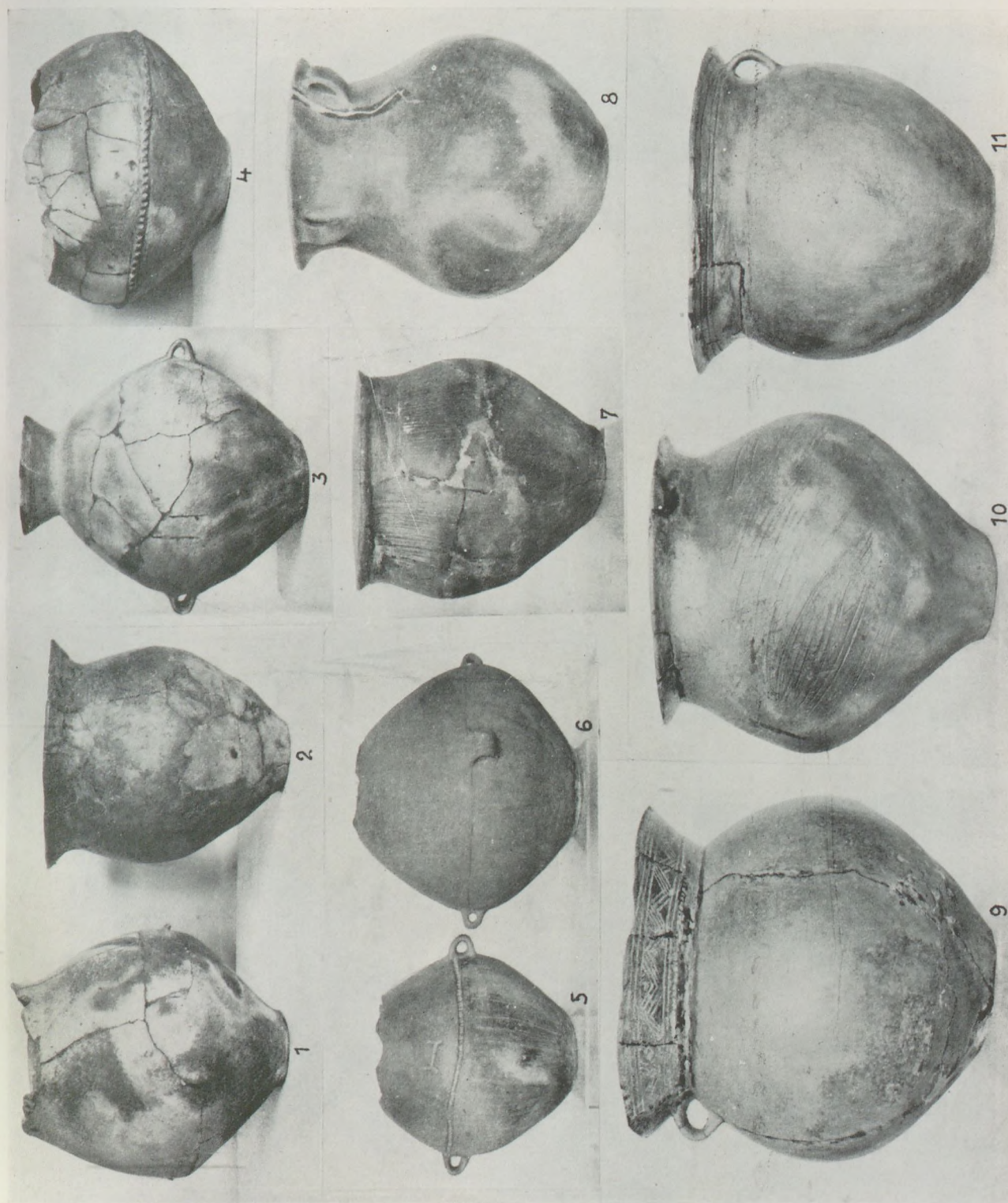
Szórványos leletek — Streufunde

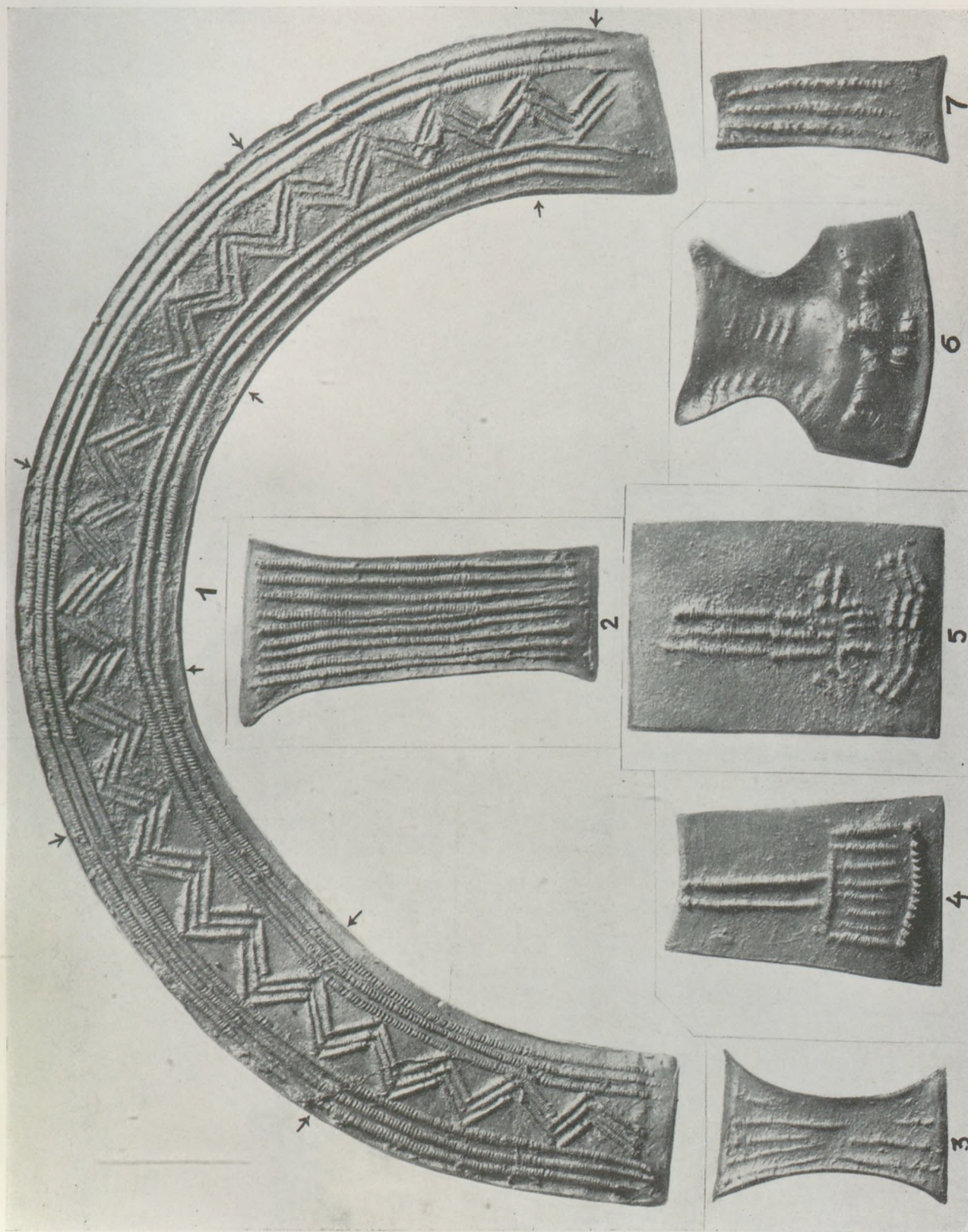
Szórványos leletek — Streufunde

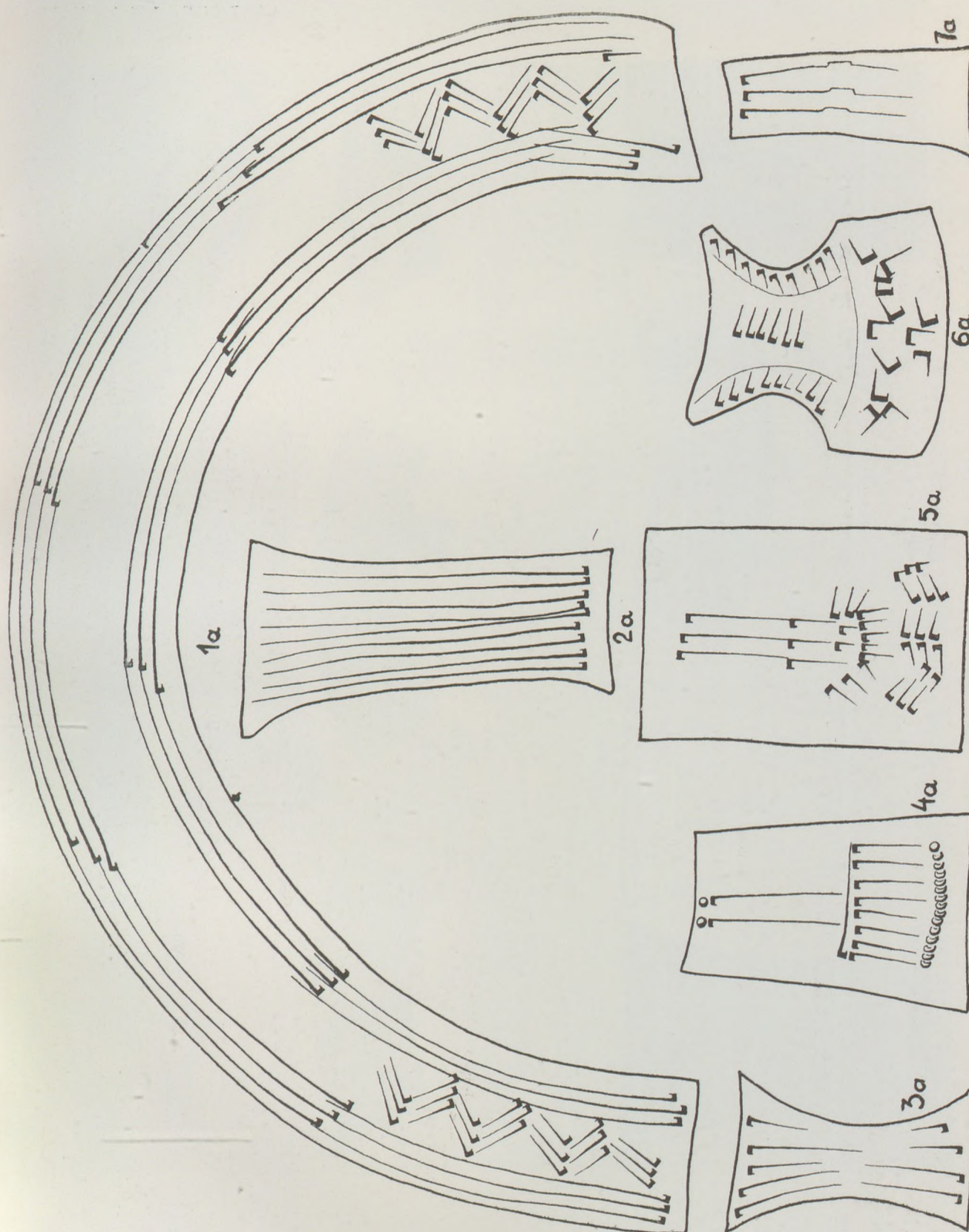
1: 1a sir; 2: 5a sir; 3-5: 4a sir; 6-20: 6a sir; 21-23: 7a sir; 24, 25: 10a sir; 28, 29: 14a sir; 26, 27: 18a sir —
 1: Grab 1a; 2: Grab 5a; 3-5: Grab 4a; 6-20: Grab 6a; 21-23: Grab 7a; 24, 25: Grab 10a;
 26, 27: Grab 18a; 28, 29: Grab 14a

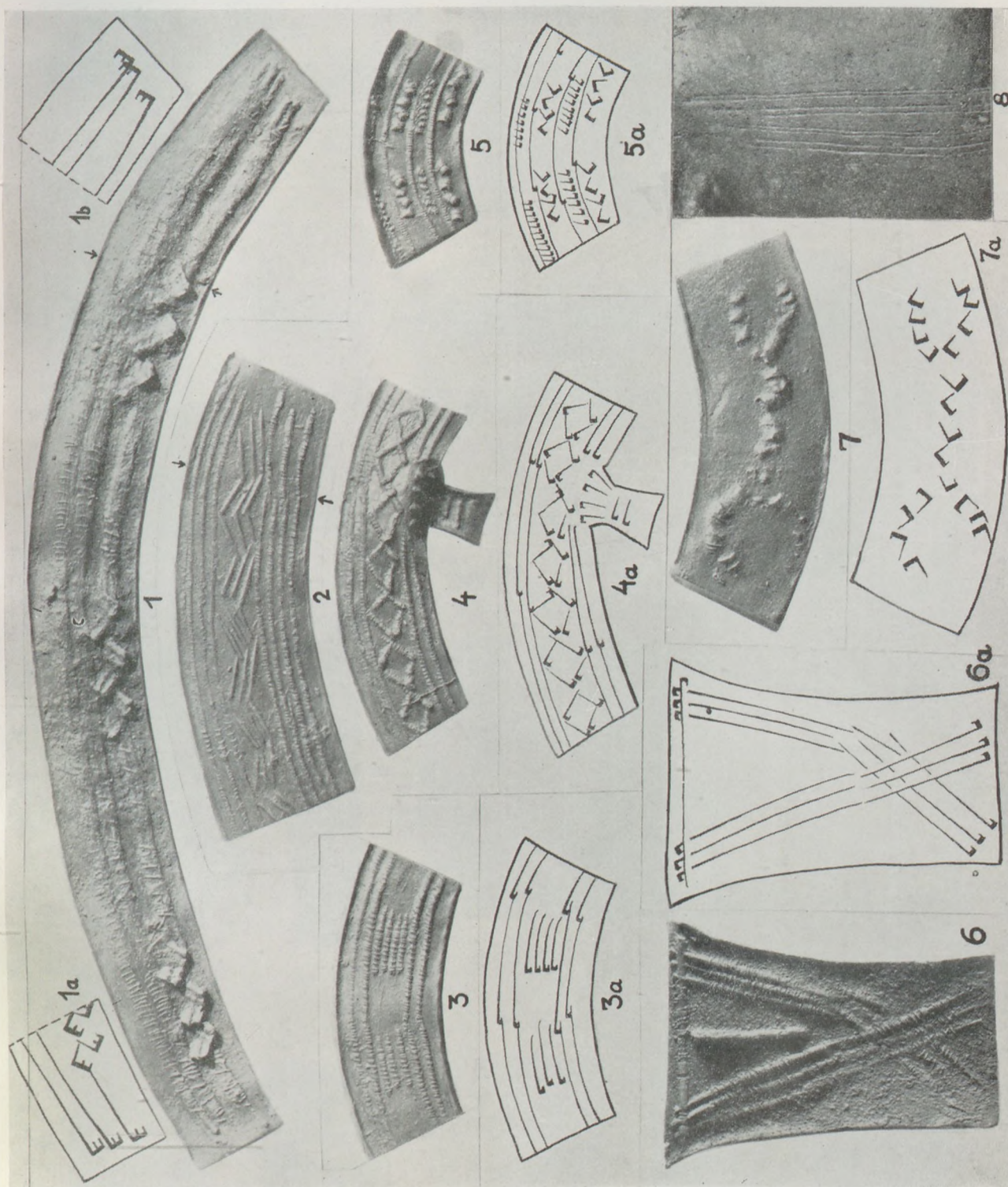
Szórványos leletek — Streufunde

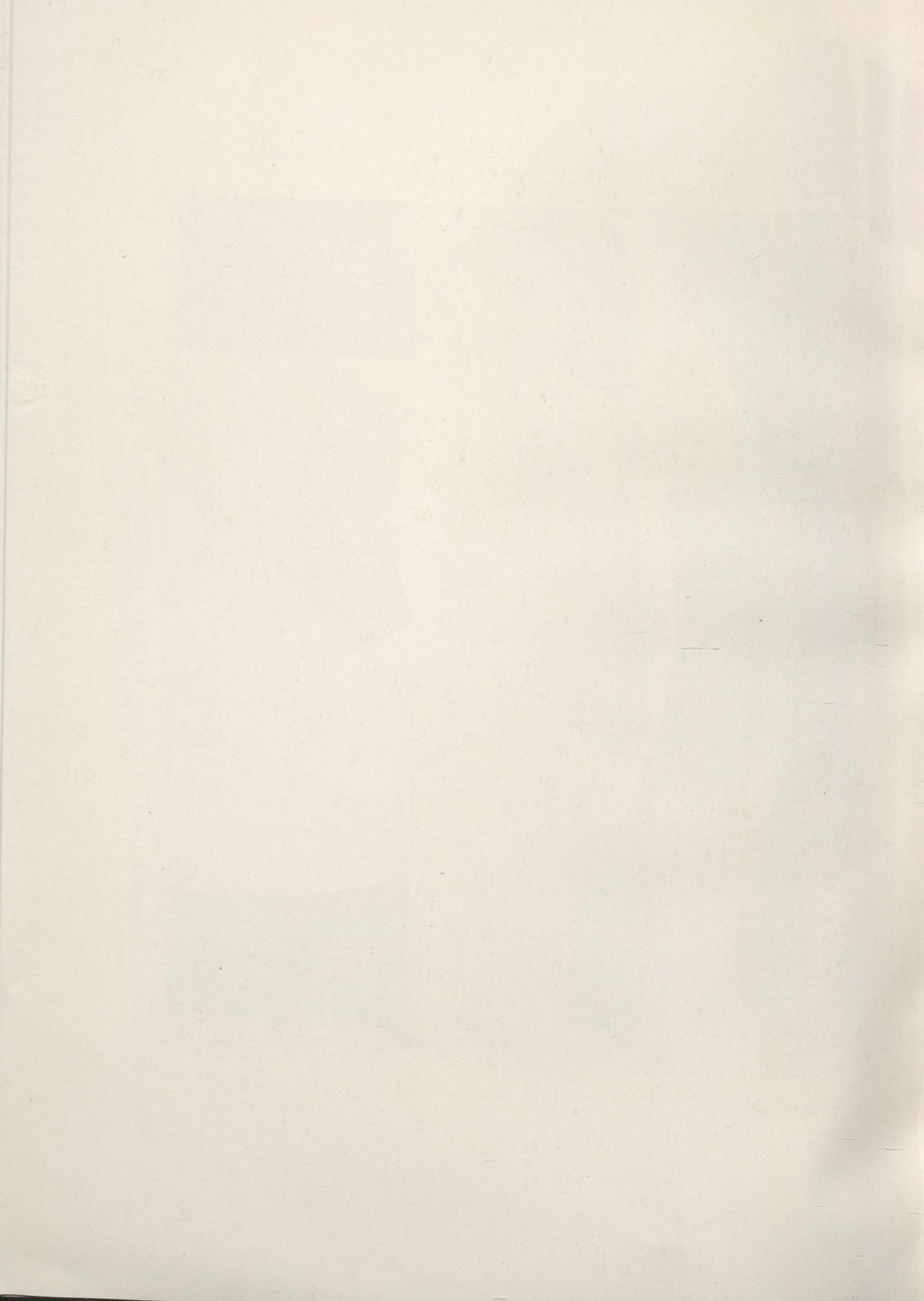
Lenyomatok. 1-2: IX. t. 2 (M: kb 1 1/2), 3-4: IV. t. 102 (M: kb 1 1/2), 5: II. t. 145 (M: kb 1 1/2),
6: IV. t. 101 (M: kb 1 1/2), 7: IX. t. 23 (M: kb 1:1) edényről

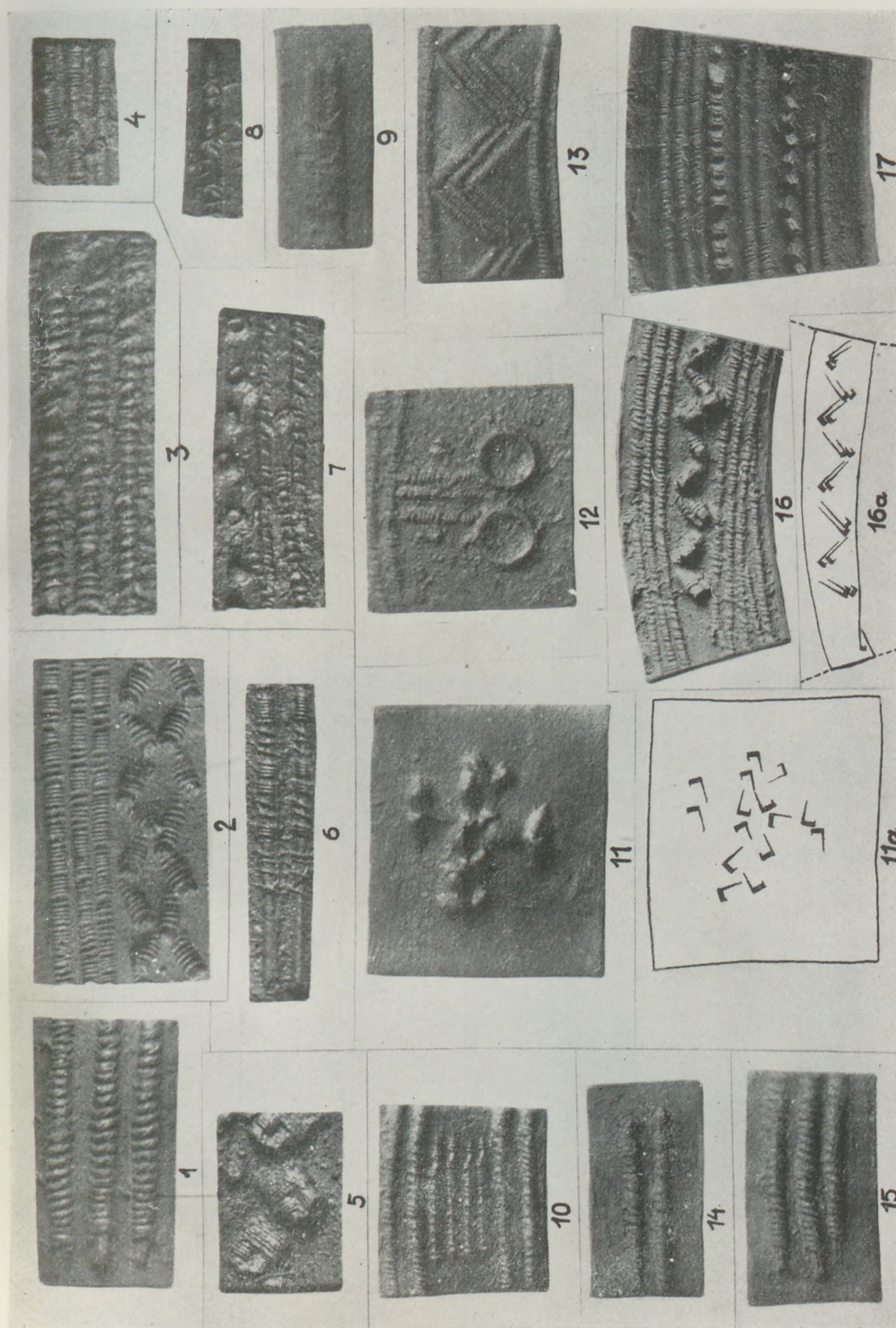

1a-7a: XIII. t. 1-7. vázlet

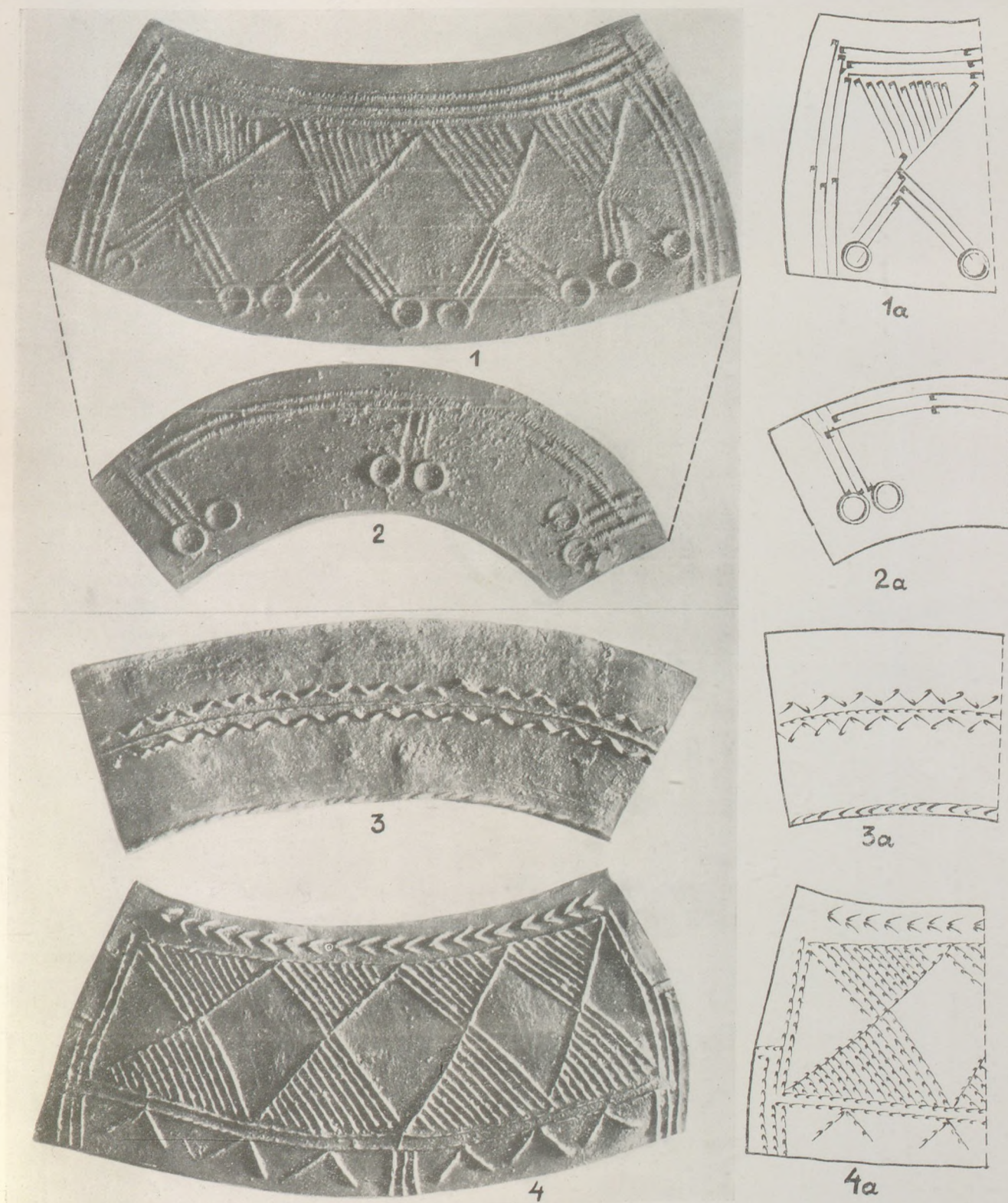

Lenyomatok. 1: IX. t. 1, 2; IX. t. 3, 3; IX. t. 6, 4; III. t. 29, 5, 7; IV. t. 101, 6; 7 kép 2, 8; X. t. 27
 1-6: M: kb. 1:1; 7: M: kb. 1 1/2; 8: M: 1/2

Lenyomatok. 1, 14-15: IV. t. 66, 2: 5 kép, 3, 16: IV. t. 65/a, 4, 7-8: vészprémi, 5: ságvári löredék, 6, 17: 7. kép 2, 9: IX. t. 1, 10: IX. t. 6, 11: II. t. 144, 12: II. t. 59a-b, 13: IX. t. 2 edényről — 1-8. M: $2\frac{1}{4}$; 9-15. M: 2; 16-17. M: 1: 1

Lenyomatok. 1-2: II. t. 59a-b, 3-4: IX. t. 4 edényről — M. 1:1

